

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İ.Ü. EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO. 2797

TOPLUM FARKLILAŞMALARI VE DİN OLAYI

Baykan SEZER

Edebiyat Fakültesi Matbaası

İstanbul — 1981

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

TOPLUM FARKLILAşMALARI VE DİN OLAYI

Bu alışma, 1976 Nisan ayında Prof. Dr. Cahit TANYOL, Prof. Dr. Mehmet TAPLAMA-CIOĞLU, Prof. Dr. İbrahim YASA, Prof. Dr. şerif MARDİN ve Prof. Dr. Toker DERELİ’den kurulu jürinin kararıyla Sosyoloji Doğentlik Tezi olarak kabul edilmiştir.

Ek bölümü ise, 29 Haziran 1970’de Strasbourg’ta *XII. Conférence Internationale d’Etudes Altaïques*’de sunulan bildiri için hazırlanmış notlardan oluşmaktadır.

İ.Ü. EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO. 2797

TOPLUM FARKLILAŞMALARI VE DİN OLAYI

Baykan SEZER

Edebiyat Fakültesi Matbaası

İstanbul — 1981

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

***Doğumunun Yüzüncü yılı mündesebetiyle,
Aziz Atatürk'ün hâtırasına ithaf edilmiştir.***

İÇİNDEKİLER

TOPLUM FARKLILAŞMALARI VE DİN OLAYI	9 - 222
Din Olayı Karşısında Sosyoloji	9 - 26
Toplumlar Arası Farklılaşmanın Temellenmesi	
Ya da Din Olayının Başlangıcı	27 - 83
Evrensel Dinler	85 - 142
İslâmiyet	143 - 203
Sonuç Yerine	205 - 222
EK	
LE BOUDDHISME ET LES ORDRES MYSTIQUES	
MUSULMANS EN ANATOLIE	223 - 238

«il arrive parfois, comme on sait, qu'un peuple élise un nouveau dieu, jamais un dieu ne choisit un nouveau peuple».

Sigmund FREUD

I

DİN OLAYI KARŞISINDA SOSYOLOJİ

A. — SOSYOLOJİ VE DİN

Sosyoloji, bağımsız bir bilim olarak karşımıza ancak XIX. yy. da çıkar. Bilimsel kimliğini ilk kez Batı Avrupa ülkelerinde kazanacak ve uzun süre de Batı ülkeleri dışına çıkamayacaktır. Kurucularından Auguste Comte, niçin sosyolojinin bu kadar gecikmeyle ve bilimlerin sonuncusu olarak ortaya çıktığını açıklama girişimlerinde bulunacaktır¹.

Konuyu daha derinlemesine ele almadan önce böylesine bir gecikmeyle ve ancak belli dar bir bölgede çeşitli koşullara bağlı olarak karşımıza çıkan sosyolojinin bilim olarak tanımını bilmemizde yarar vardır. Biz, tartışmamızı henüz sınırlarından taşırmamak ve herkesin üzerinde oybirliğini sağlayabilmek için sosyolojinin en basit tanımından hareket etme yolunu seçeceğiz. Bu en basit tanıma göre sosyoloji toplumların ve/ya da toplum içindeki olayların incelenmesidir².

İnsanoğlunun tarihin daha ilk günlerinden çeşitli doğa olayları üzerinde gözlem ve bilgilerini bir bilim ola-

1 GÖKBERK, Macit. «Felsefe Tarihi», s. 479, Bilgi, 1974.

2 CAZENEUVE J. BALLE, F. AKOUN, A. «Guide de l'Etudiant en Sociologie», s. 7, P.U.F., 1971.

rak sistemleştirir ve zenginleştirirken³ kendisini ve yaşadığını buncasına kayıtlayan toplum ve olaylarına ilgisiz kalmış olabilmesi düşünülemez. Sosyolojinin bilim tarihindeki bu gecikmesi önce toplum ve toplum olaylarının en karmaşık olaylar olması ve çözümlenmeleri için öbür bilimlerin gelişmelerine mutlaka gerek duyulmasıyla açıklanmak istenmiştir⁴.

Toplum olaylarının karmaşıklığı tartışma götürmez. Ancak bu karmaşıklığın derecesi ve bu karmaşıklığın içinden çıkılabilecek bilgi düzeyine ancak XIX. yy. da ve Batı ülkelerinde ulaşılması konusunda aynı şeyi söyleyebilmemiz güçtür.

Gerçekte sosyoloji, bir toplumsal varlığın kendisini idrak etmesini ifade eden bilimsel bilinçten başka bir şey değildi ve bu nedenle sosyolojiyi, bugünkü biçimiyle, XIX. yy. dan ve Batı ülkelerinden başlatırken bu konuda bazı ayrıntıların altını çizmemiz gerekecektir. Toplumsal varlık daha baştan, bu bir çarpık bilinç de olsa, bilinçlidir. İnsan birliklerini belli bir toplumsal örgüt içinde saptayabildiğimiz tarihten alt yapı - üst yapı ayırımını görebiliyoruz. Durkheim, en ilkel toplumlarda bile din olayının özünü anlamamıza izin verecek ölçüde bu ayırımın gelişmiş olduğu kanısındadır⁵.

Bilimsel bilinç sözü üzerinde de durmamız gerekecektir. Bilimin ölçüsü, varlıklar üzerinde yeterince etkili

3 Daha ilk çağlardan Babil'de astronomi bilimi çalışmaları ve gökyüzü olaylarının gözlenmesi başlayacaktır.

4 COMTE, Auguste. «La Science Sociale», s. 201-205, N.R.F., 1972.

5 Bk. DURKHEIM, Emile. «Les Formes Élémentaires de la

olabilmektir. İnsanlığın bugün varmış olduğu çizgi, toplumların sosyolojiden önce de tarihleri boyunca bilim dışı - çarpık bir ideoloji izlemediklerini kuşkuyla yer bırakmadan gösterir.

İnsan toplumları, tarih boyunca çeşitli bunalım ve açmazlara düşmüştür. İnsanların bunalım ve açmaz dönemlerinde özellikle toplum sorunları üzerine eğilmeleri doğaldır. Bu gerçekten bakıldığında sosyolojinin XIX. yy. da ve Batı ülkelerinde kurulmasını açıklayabilmek mümkün olabilecektir. XIX. yy., Batı Avrupada Fransız burjuva ihtilâli ile başlamış ve aralıksız işçi hareketleriyle toplumsal bunalımlardan kurtulamamıştır. XIX. yy. da Batı Avrupa'nın içinde sürüklendiği bunalımlarla sosyolojinin bir bilim olarak doğuşu arasında bir ilinti kurmamıza izin veren bir başka olay daha vardır. Fransa XIX. yy. da Batının bütün belli başlı toplumsal bunalımlarının başladığı ülke olduğu gibi⁶ XIX. yy. da başta Saint-Simon, Auguste Comte, Frédéric Le Play olmak üzere belli başlı sosyologlar ve sosyoloji sistemleri de Fransa'dan çıkmaktadır.

Bir Türk sosyologunun sorduğu soruyu burada tekrarlamakta yarar vardır. «..toplumlar yüzyıllar boyunca bir çok sıkıntılar, bunalımlar, devrimler geçirmiştir. Ne-

Vie Religieuse - Le Système Totémique en Australie», Félix Alcan, 1925.

6 1789 Fransız İhtilâli, 1830 Temmuz İhtilâli, 1831 Lyon'da işçi ayaklanması, 1848 İhtilâli, 1871 la Commune, vb.

den acaba sosyoloji daha o zamanlar doğamamış da, ancak XIX. yy. da ışığa kavuşabilmiş?»⁷

Bu sorunun karşılığını Batı burjuva ihtilâllerinin özelliklerinde aramamız gerekecektir. Burjuva ihtilâllerinde halk, ilk kez, doğrudan doğruya etkili, bilinçli ve örgütlenmiş olarak tarih sahnesine çıkabilmiştir⁸.

Halkın, bu yeni gelişmelerle kazandığı imkân ve güçten ilk kez sezinlenen akım, sonradan sosyalizm ismini alacak olan akım olmuştur. Sosyalizme karşı bir tepki olarak ve sosyal değişimin geniş kütlelere daha belirgin bir bilinçle yayılması karşısında sosyoloji sahneye konulacaktır. Bu nedenle de yurdumuzda Saint-Simon üzerine yazılmış tek kitabın ikinci başlığının «İlk Sosyolog - İlk Sosyalist» olması şaşırtıcı değildir⁹.

XIX. yy. da Batıda sosyolojiyi başlatan olay, burjuva ihtilâlleri, daha doğrusu olayın temeline inmek istersek XIX. yy. ile Batıda görülen büyük endüstri devrimi olacaktır. Sosyoloji, kendisinin bir bilim kimliği altında ortaya çıkmasına yol açan bu olaya gelişmesi sırasında da bağlı kalacak ve sosyolojinin birinci konusu endüstri ve endüstrinin doğurduğu ilişkiler ve sorunlar olacaktır. Ve bu sorunlara bir çözüm bulabilmek sosyolojinin bütün

7 KÖSEMIHAL, Nurettin Şazi, «Sosyolojide Yöntem», Sosyoloji Dergisi, S. 21-22, s. 2.

8 «İnsan toplumları bugüne kadar sosyal güçlerin kölesiydi. Bundan böyle eğer isterse bilim yardımıyla bu güçlere egemen olmak sırası gelmiştir». Paul Roux'dan aktaran *Mehmet Ali Şevki*. «Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması», s. 49, Elif, 1968.

9 MERİÇ, Cemil, «Saint-Simon / İlk Sosyolog ilk Sosyalist», Çan, 1967.

gelişmesi boyunca başlıca çabası kalmıştır. Sosyolojinin önde gelen amacı endüstri toplumların övgüsü ve savunulmasıdır.

Endüstri olayının kendi özünde dine karşı bir niteliği vardır. Sosyolojinin yayılmasıyla Batı düşüncesine endüstri olayının egemen olması sonucu din sorunu ikinci plâna atılacaktır. Auguste Comte'un deyiimiyle sosyolojiyle din aşılmış olacaktır¹⁰. Başta Saint-Simon olmak üzere ilk sosyologların çıkış noktası bu görüştür. Bu örneklerle Karl Marx'ı da ekleyebiliriz.

Ancak sosyolojinin gözden uzak tutmamamız gereken bir başka özelliği daha bulunmaktadır. Endüstrinin sosyolojinin başlıca ve en önemli konusu olması yanında sosyolojinin ikinci «imtiyazlı» konusu da din olmuştur. Durkheim'dan başlayarak çeşitli sosyologlarının çalışmaları bu görüşümüzü kanıtlar. Bütüncü görüşe sahip sosyologlar sık sık din konusuna eğilecekler, bu konuda kendi kuramlarını kurmaya çalışacaklardır. Yurdumuzda da sosyolojinin kurucusu sayılan Ziya Gökalp'ın üzerinde durduğu en önemli konulardan birisi dindir. İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesinde kurucusu olduğu Sosyoloji kürsüsünde ilk verdiği derslerden birisini din sosyolojisine ayırmıştır¹¹.

10 Auguste Comte, üç hal kanununda pozitif düşünce ile teolojik ve metafizik düşüncenin aşıldığını ileri sürdüğü gibi yeni bir din kurmak girişimleri de sosyoloji ile bilinen dinlerin toplumda artık yerlerini yitirdiği inancına dayanmaktadır.

11 Bk. BİNARK, İ. SEFERCİOĞLU, N. «Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası / Kitap Makale», s. 4, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971. Enver Behnan Şapolyo, taş basması ders notlarının hiç bir nüshasının bu

Kısacası sosyolojinin iki önemli konusu endüstri ile birlikte din olmuştur. Bu iki konu acaba birbiriyle bağlantılı mı? Yoksa rastgele ya da sosyologların özel ilgileri sonucu karşımıza çıkmış bir durum mu?

İlgimizi çeken, sosyolojide din konusuna eğilenlerin bütüncü görüşe sahip sosyologların oluşudur. Öte yanda uygulamalı sosyolojinin, mikro-sosyolojinin savunucuları din konusunu ihmal edeceklerdir. Başta Watson, Taylor, Lewin ve Moreno olmak üzere Amerikalı sosyologlar din konusunu bilmezden gelmişlerdir.

Batı sosyolojisi din konusuna endüstri konusu yanında rastgele eğilmiş değildir. Bu ilgi endüstri olayına bağlı olarak genişleyecektir. Bütüncü görüşler, endüstri olayının doğurduğu sorunları yalnızca Batı toplumları sınırları içinde çözmek imkânsızlığını anlayacaklar ve endüstri ilişkilerinin Batı toplumlarında mevcut iç ilişkilerle değil Batının dünya üzerinde sürdürdüğü ilişkilerle ancak açıklanabileceğini sezeceklerdir.

Bu ilişkileri daha iyi açıklayabilmek için karşı tarafı, Batı dışı toplumları daha iyi tanımlayabilmek gereği duyulacak ve bu nedenle din konusu ele alınacaktır. İlk sosyologlar, dikkat ettiğimiz zaman inceleme konusu olarak ilkel dinleri seçecekler ve endüstri ülkelerinin sömürgeci olarak girdikleri Afrika ve Asya ülkelerinde rastlanılan dinlerle ilgileneceklerdir. Yoksa genel olarak din olayının açıklanması araştırmalarında söz konusu olmayacaktır.

gün bulunamadığını ancak bu notların Ziya Gökalp'ın kitaplarında konuyla ilgili bölümlerde kullanılmış olması gerektiğini ileri sürüyor.

caktır. Durkheim'in «Din Hayatının İlkel Şekilleri» kitabı bu eğilimin en belirgin örneğidir. Bu örneklerle Frazer, Tylor ve öbür etnografların çalışmalarını da ekleyebiliriz. Bu arada Max Weber hristiyanlığı, protestanlığı ele almıştır¹². Weber de din konusuna endüstri devrimini yapmış ülkeleri ve bu ülkelerin öbür ülkelerle olan ilişkilerini tanımlayabilmek için eğilmiştir. Karl Marx'ın dine olan ilgisi de ancak endüstri ile birlikte açıklanabilir.

Biz din konusunu niçin ele alacağız?

Bu soru üzerinde de kısaca durmakta yarar görüyoruz. Biz, Batı sosyolojisinin ikinci ilgi gösterdiği konu olduğu, Batılı sosyoloji ustaları ilgi gösterdiği ve biz Batı sosyolojisinden dersimizi gerektiği gibi aldığımızı, öğrendiğimizi kanıtlayabilmek için bu konuyu ele almayacağız. Bizim görüş açımız daha değişik olacaktır.

Din, görüldüğü gibi endüstri devrimi ile yeryüzünde kurulan toplumlar arası yeni ilişkileri kavrayabilmemize yardımcı olabilecek en önemli kesit. Biz de, bu ilişkiler içinde kendi yerimizi belirliye bilmemiz ve Batının bize verdiği yerin dışında gerçek yerimizi kavrayabilmemiz için din sorununu kendi görüş açımızdan incelemek amacıyla konu üzerine eğiliyoruz. İsteğimiz, din olayına daha değişik bir açıklama, en azından dinin doğurduğu ilişkilere daha doğru tanımlar getirebilmektir. Sonuçta ne ölçüde bu amacımızı gerçekleştirebilme imkânlarını bulabildiğimizi göreceğiz.

12 WEBER, Max. «L'Ethique Protestante et l'Esprit du Capitalisme», Plon, 1972.

B. — KONUMUZUN GÜÇLÜKLERİ VE SINIRLARI

Bugün sosyolojinin din konusuna yaklaşımı önemli yenilikler göstermektedir. Başlangıçta, daha önce de belirttiğimiz gibi, din konusu doğrudan doğruya bütüncü görüş sahibi sosyologların tekelinde kalmıştır. Bugün bu tekel kırılmıştır.

İlk dönemde din, anlam olarak tartışma konusu olurken günümüzde din sosyolojisi alanında da mikrososyolojinin etkileri görülmeye başlanacaktır. Bu gelişme, önce mikrososyolojinin sosyolojinin öbür alanlarında kurmuş bulunduğu etkinliğe, egemenliğe dayanarak giderek din konusuna da el atmasının bir sonucudur. Ancak en önemli neden, bugün sosyolojiden beklenen görevlerin çok sınırlı ve yalnızca belirli bir yönde olmasıdır. Araştırma alanı böylesine sınırlı sosyolojinin ihtiyaçlarına mikrososyolojinin yöntem ve kuralları daha iyi karşılık vermektedir. Sosyoloji artık Batıyı ve dolayısıyla Hristiyanlığı tartışma konusu yapmak istemiyor. Söz konusu ancak Hristiyanlığın uygulaması, pratiği, kiliseye gidiş gelişlerin araştırılmasıdır. Bu durumda bir din sosyolojisi bizim için ne ilgi çekici ve ne de yararlı olabilir.

Türkiye’de din sosyolojisi konusunda araştırma yapmak isteyenleri umutsuzluğa düşürecek bir başka olay daha var. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, o günkü ortam içinde genel olarak dine, özel olarak İslâmiyet’e karşı takınılmış tutumun etkileri bugün de duyulmaktadır. Konumuz üzerinde en basit araştırmalar bile henüz yurdumuzda yapılmamıştır. Din sosyolojisinde terminoloji

bile Türkiye’de henüz saptanmış değildir. Yine İslâmiyet’te çeşitli kavramların hangi anlamda oldukları üzerinde bir oybirliği ve açıklık yoktur.

Bizde din sosyolojisi bir dizi araştırmalar sonucu kurulmuş değildir. Batı’da yapıldığı için yurdumuza da aktarılmıştır. Din üzerine sayıları sınırlı bir iki sosyoloji ya da felsefe araştırmaları da doğrudan doğruya Yunan mitolojisine ve Hristiyanlığa dayanmaktadır.

Konunun yurdumuzda bu özel zorlukları yanında genel zorlukları da bulunmaktadır. Belli bir konu üzerinde kavramlaştırma girişimleri ancak araştırmacının elden geldiğince kendisini konu dışında tutmasıyla başarılı olacaktır¹³. Halbuki böyle bir koşul önce araştırmacının dinî inanç ve tutumuyla sınırlanmakta ve gerçekleştiği anda da araştırmacının dinî tutumuna dönüşecektir.

Sosyolojinin üzerine ilgi gösterdiği olaylar içinde din, belki de açıklamasını kendi getiren tek olaydır. Her din, değişik ölçü ve sınırdan da olsa kendi açıklamasını içinde taşımaktadır. Dinler arasında İslâmiyet de din sosyolojisinde kuşkusuz belli tutumları getirmektedir. Ancak din sosyolojisinin konularına ilgiyi yasaklamaz. Buna karşılık Hristiyanlık doğrudan doğruya bu ilgiyi yasaklamaktadır. Hristiyanlık öğretisi insanoğlunun bu tür konular üzerine kafa yormasının yersizliği ve boşluğu üzerine kurulmuştur. Görüldüğü gibi dinin, açıklanması için sosyolojiye ihtiyacı yoktur. Sosyolojiden önce ve bugün de sosyolojinin dışında din kendi tanım ve an-

13 Bu konunun tartışılması için bk. DESROCHE, Henri. «Sociologies Religieuses», s. 14-16, P.U.F., 1968.

lamını bulabilmektedir. Bu tanım ve anlam, toplumsal olarak da geçerlidir ve toplum yaşayışında büyük bir etkiye sahiptir. Din, bir yerde çok önemli bir toplum olayıdır. Durkheim, bütün toplum olaylarının temelinde dini görece kadar konuya önem verecektir. Öte yanda ise dini «mükemmel» ve eksiksiz bir toplum olayı saymamız da çok güçtür. «Din, bir inanç sorunudur» ya da «din, ancak kulla Tanrı arasında geçen bir olaydır» demekle din, gerçekte sosyolojinin konuları dışına itilmektedir.

Yine dinde sosyolojiyi tereddüte düşürecek peygamberler sorunu bulunmaktadır. Peygamberler, kişilikleri ile, toplumsal ilişkileri ve dolayısıyla sosyolojinin açıklama imkânlarını aşan liderlerdir.

Dinin tanımı konusuna hemen el atmak istemiyoruz. Ancak üzerinde durduğumuz konuya bir açıklık getirebilmesi açısından ilerde tartışmasını yapmak üzere dinin, bağlı olduğu toplumu açıklayan bir olay olduğunu söyleyebiliriz. Bilinçlenme, kendi dışındaki olaylarla ancak var olabilir. Din, dile getirdiği olayların toplumsal olarak aldıkları ifade biçimlerinden birisidir. Toplum içinde insanlar çeşitli olaylarla karşılaşmaktadırlar. Toplum içinde yaşantılarını sürdürebilmek için bu olayları açıklamak ihtiyacını duymaktadırlar. Ancak eldeki bilgiler her zaman bu olayların hepsini açıklamaya yetmeyebilir. Açıklama bulunamayan olayları bilmemezlikten gelmek de insan için mümkün olmamaktadır. Eldeki bilgi yetersizliği karşısında gerekli açıklamalar ancak kişisel parıltılarla sağlanmaktadır. Peygamberlerin tarihteki yerlerini ancak bu çizgide kavrayabilmemiz mümkündür.

Peygamberlerin getirdiği açıklamalar yine de bilim-

sel açıklamalar olmaktan uzaktır. Aksi durumda bu açıklamalar kısa sürede topluma mal olur, toplumsallaşır. Bugün atom bilimi bile toplumsallaşmış ve atom bilgileri üstün kişi niteliklerini kaybetmişlerdir.

Sanatçı da, değişik düzeyde de olsa, toplumda aynı görevi yüklenmiştir. Sanat sorunu, sanatçının kişiliğine bağlı olarak sanatçı psikolojisi içinde açıklanmak istenmektedir. Ancak bizce konuyu toplumun kendi sorunları karşısında bilinçlenme ve eldeki bilgilerle bu sorunlara bir karşılık getirebilme imkânları çerçevesinde ele almakta yarar vardır. Sanatçı ya da peygamberler psikolojisi yerine sanat ve din sosyolojisinin konuyu daha iyi aydınlatabileceğine inanıyoruz.

Yanlışlıklara yer vermemek için bir konuya daha dikkati çekmek istiyoruz. Sosyolojide dinin özü, kendisi araştırma konusu değildir. Başka deyişle sosyoloji, geçmiş zamanlardaki peygamberlerin rolünü oynamak iddiasında bulunmamaktadır. Bu nedenle de sosyolojide din, kutsal, kutsaldışı, vb. nın doyurucu tanımları yoktur. Din, bir toplumsal olaydır. Sosyoloji konuyla bu açıdan ilgilenmektedir. Çoğu kez açıklamak çabasında olduğu, din aracılığıyla başka toplum olayları olmaktadır.

Bugün egemen olan din sosyolojisinin Hristiyanlık ya da Hristiyan sosyolojisi olduğunu daha önce de belirtmiştik. Bu durumun bizim açımızdan önemli mahzurları olacaktır.

Batı'da din sosyolojisi Hristiyanlıkta bazı hazır kavramlar bulabilmiştir. Hristiyanlık, Ortaçağ'da bazı kavramları (teolojik tanımlar) oluşturmuştur. Batı'da din sosyolojisi, bu tanımlara dayanarak kendisine belli bir çerçeve kurabilmektedir.

Ortaçağ, Batı için bütün alanlarda bir geri çekilme çağıdır. İslâmiyet ise aynı dönemde dünya egemenliğinin en önemli rolünü oynayan güçlerin başında gelmektedir. Bu üstünlük, İslâmiyet içinde çok büyük bir hoşgörüyü izin verecektir. İslâmiyet'in kişiliği üzerine bir tereddüte düşmesi için hiç bir neden olmaması sonucu karşı tedbir, entellektüel tedbirler almak gereğini duymamıştır. Buna karşılık Hristiyanlık, kendi kendisini doğrulamak ve kaybettiği egemenliği düşünce düzeyinde kurmak zorunda kalmıştır. Ortaçağdan itibaren kendi kendisini din olarak, kuram olarak tanımlayabilme çabasına girişmiştir. XIX. yy. da artık Hristiyanlık, doktrin olarak daha eksiksiz bir görünüş içindedir. Bazı dogmaları tartışma konusu olmaktan çıkmıştır.

İslâmiyet için aynı çaba, günümüz için söz konusu olabilir. Ancak günümüzde toplum ilişkilerine, kazandıkları yeni boyutlar nedeniyle din çerçevesi içinde doyurucu bir açıklama getirebilmek imkânsızdır. Örnek olarak alırsak Doğu-Batı çatışmasını Haçlı Seferleri sırasında din ayrılıkları ile açıklayabilirken bugün aynı çatışmayı açıklayabilmek için ekonomik nedenlere baş vurmak gerekmektedir¹⁴. Din, doğrudan doğruya baş vurma konusu olmaktan çıktığı gibi XX. yy. da toplumsal görevini de yitirmiş görünmektedir.

Batı'da teolojik kavram ve tanımların yapılmış olması sosyolojiyi Hristiyanlık karşısında hiç bir biçimde

14 Doğu-Batı arasındaki ayrılık, bugün din yerine ekonomi alanında az ya da çok gelişmiş olmakla, tarım ya da endüstri ülkesi olmakla açıklanmaya çalışılıyor.

bağlamaz. Sosyoloji önünde Hıristiyanlık, din olarak, İslâmiyet'e eşittir. Ortaçağdan bu yana süren Hıristiyanlıktaki kavramlaştırma uğraşları ne Hıristiyanlığa bir üstünlük ve ne de hıristiyan dogmaların sosyolojik eleştiriden muafiyetini sağlayabilir.

Ancak Hıristiyanlık ve İslâmiyet arasında kavramlaştırma konusunda görülen bu fark, bizi çok daha titiz davranmaya zorlayacaktır. Bugün sosyolojide araştırma yapmak, her ikisi de tartışılır iki ayrı sonuca götürmektedir. Ya Batı'ya karşı Doğu'nun savunulmasında İslâmiyet'ten yararlanmak, böylece İslâmiyet'in açıklanmasından vaz geçilerek övgüsünü yapmak... Ya da İslâmiyet'i açıklamak yoluna gidilirse kurulu bir sistemden yararlanmak zorunluğu olacaktır. Hıristiyanlığın dinî felsefesi kurulu olduğu için bugün Hıristiyanlığı Hıristiyanlıkla açıklamak imkânı bulunmaktadır¹⁵. İslâmiyet'te ise Batı kalıplarını kullanarak Hıristiyanlıkla karşılaştırma yapmak zorunluğu duyulmaktadır. Başka deyişle İslâmiyet, bütünüyle kendisine yabancı unsurlarla açıklanmak istenilmektedir (İslâm ülkelerinde din üzerinde yapılan çalışmaların dinsizlikle suçlanmasının başlıca nedeni..).

İslâmiyet üzerinde yapılacak araştırmalarda karşılaşılabilecek bir başka önemli güçlük de konumuzda en önemli kaynağı teşkil eden dinler tarihi üzerinde İslâmiyet'in belli bir görüş taşımasıdır. Hıristiyanlıkta bu konu, en çok ikinci elden kaynaklarla (başta Yunan mitolojisi ve Tevrat) kayıtlandığı için dinler tarihi üzerinde Hıristi-

15 Bütün Batılı yazarların din konusundaki tutumları bu görüşümüzü kanıtlamaktadır.

yanlık öğretisine ters düşmeden bilimsel araştırma yapmak mümkün olabilmektedir. Halbuki aynı araştırma, ancak İslâmiyet'in dinler tarihi konusundaki öğretisini eleştirmekle başlayabilir.

Buna karşılık bizim Batı din sosyolojisi karşısında çok önemli bir üstünlüğümüz bulunmaktadır. Batı, Hristiyanlıkta günümüze kadar süren tanımlama ve kavramlaştırma çabalarının verdiği güvence içinde bütün sorunların kendileri için çözümlenmiş olduğu inancıyla en doğru, en mükemmel dini araştırmak çabası içine girmiştir. Bizim araştırma konumuz ise, dindeki toplumsal gerçeğin bulunup gün ışığına çıkarılmasıdır.

Dinin kendi içinde açıklamasını taşıdığını belirttik. Batı'da bu konuda hem bütüncü kuramların geliştirildiğini, hem de çok sayıda alan çalışmalarının yapılmaya başladığını söyledik. Bu konuda bizim yeniden durmak istememizin ne gibi bir gereği olacaktır? Ayrıca bizim çalışmamız, yeni belgelerin gün ışığına çıkarılmasına dayanan yeni açıklamalar da getirmemektedir. Eldeki bilgilerle konuya yeni bir yorum getirmek çabasıındadır. Açıklama yapılmış bir konu üzerine bilinen belgelere dayanarak yapılacak yeni bir yorum, aynı konuya bağlı olarak başka olayları da daha iyi anlamamıza yardımcı olduğu ölçüde geçerlidir. Bizim çalışmamızın geçerliliği de elbet aynı koşula bağlıdır.

Amacımız, «*hâdiselerin daha iyi kavranmasını temin edeceğini zannettiğimiz hususî bir görüş tarzının tatbikatını tecrübe etmektir. Hiç fena netice vermediğini gördüğümüz böyle bir çalışma faraziyesinin boş bıraktığı yahut mübalâgâ ettiği cihetler varsa, tarihî realitenin*

hakikî çehresinin daha iyi meydana çıkmasına çalışmak mizaç itibarıyla diğer görüş tarzlarına mütemayil bulunan tarihçilerimize aittir»¹⁶.

Başka deyişle ileri sürülen görüşler, eldeki sorunlara doyurucu karşılıklar getirdiği ölçüde geçerlidirler. Ve buna bağlı olarak da bütün görüşlerin getirdikleri sonuçlar, ileri sürülen sorularla kayıtlı bulunmaktadırlar. Mutlak görüş ve mutlak doğru olmadığı gibi bugünden ilerdeki araştırmaları da kayıtlamaya hakkımız yoktur.

Araştırmamızı sürdürürken Freud'un de denediği gibi ancak yorumumuzu destekler olayları göz önünde tuttuk¹⁷. Yorumumuz dışında kalan olayları ihmal ettik. Çok çeşitli nedenlere bağlı ve içinde çeşitli gelişmeleri taşıyan din olayında toplu bir görüş elde edebilmek için izlenecek başka bir yol yoktu. Hristiyanlıkta olduğu gibi dinin özünü bilinir sayıp ancak belli özel bir görünüşü üzerinde durmak da bizi yanlış sonuçlara götürebilirdi. Eldeki olaylar üzerinde «keyfi» görülebilecek bu ayıklamamız, din konusundaki belgelerin belli yorumlara uygun olarak elden geçmiş ve bize dinlerden çok dindarların inançları üzerinde ancak bilgi verebilecek belgeler olmaları nedeniyledir¹⁸. Kendimize tanıdığımız bu hakkın doğruluğu, yorumlarımızın toplumsal gerçekler önünde geçireceği sınavdan sonra belli olacaktır. Araştırmamızı

16 BARKAN, Ömer Lûtfi. «Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkürü Meselesi», s. 347, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. I, S. 2.

17 FREUD, Sigmund. «Moise et le Monothéisme», s. 43, N.R.F., 1948.

18 FREUD, Sigmund. a.g.e., s. 43.

dayandırdığımız olaylar, tarihî gerçekliği ispatlanmış olaylardır. Ancak bu olayların bütününe kapsayan yorum, bizim sorumluluğumuzdadır.

II

TOPLUMLAR ARASI FARKLILAŞMALARIN TEMELLENMESİ YA DA DİN OLAYININ BAŞLANGICI

A. — DİNLERİN DOĞUŞU SORUNU

Din, bütün toplumlara yaygın bir olaydır¹. Daha ilkel toplumlarda toplum yaşayışı ve örgütlenmesinin başlaması ile birlikte din olayını tanımamız² ve toplumların gelişme çizgileri sonunda da bugünkü biçimine kadar izlememiz mümkün olmaktadır.

Sosyoloji, toplumlara böylesine yaygın bir olaya ilgisiz kalamazdı.

Konumuzu ele almak, belli sosyolojik sonuçlara varmak için önce dini toplumla olan ilişkilerinde saptayan kavramlara ihtiyaç vardır³. Konumuzun içeriğini, sınırlarını çizebilmek için başta din tanımı üzerinde bir anlaşmaya varmamız gerekecektir.

Üzerinde tartışmasız oybirliği kurulabilecek ve gel-

1 FREYER, Hans. «Din Sosyolojisi», s. 31, A.Ü. İlahiyat Fak., 1964.

2 DURKHEIM, Emile. «Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse - Le Système Totémique en Australie», s. 12, Félix Alcan, 1925.

3 Yurdumuzda din konusunda kavramlaştırma konusundaki güçlüklerle değinmiştik. Bu nedenle araştırmamız başlangıcında basit kavramlarla yola çıkmayı tercih edeceğiz.

miş geçmiş bütün dinleri kapsayacak bir tanım bulabilmemiz güçtür. Bilinen tanımlar arasında elde ilk tutacağımız, «din, manevî bir birlik meydana getiren topluluğun kutsal şeylerle ilgili inanma ve tapınmalarından doğan dayanışmalı bir sistemdir» tanımı olacaktır⁴.

Bu tanım, bizlere çeşitli toplumlar içinde din olayını teşhis etmemize, saptamamıza yarayacaktır. Ancak dini açıklamaktan uzaktır. Dini açıklayabilecek bir tanımın içinde «dinler, toplum yaşantısında niçin ve nasıl doğmuşlardır?», «dinlerin toplum içinde önemleri ve yerleri nelerdir?» sorularına karşılık taşıması gerekir.

Dinin doğuşu ve kaynağı konusunda bugüne kadar genellikle iki tutum görülmektedir.

- a. — Din, insan yaşantısından bağımsız doğa üstü bir gerçektir⁵.
- b. — Din, toplum yaşantısı ile birlikte ortaya çıkan ve toplum yaşantısı ile birlikte gelişen bir olaydır⁶.

Birinci görüş, dini sosyolojinin ilgi alanı dışına taşımaktadır. Bu nedenle biz, yalnızca ikinci görüşü tartışmakla yetineceğiz.

Bu ikinci görüşe dayanarak Durkheim, en ilkel dinin

4 TAPLAMACIOĞLU, Mehmet. «Din Sosyolojisi Giriş», s. 58, A.Ü. İlahiyat Fak., 1968.

5 Bu tutuma göre dinin başlangıcı ya da dinî yaşantının toplumda başlaması insanların kendi yaşantıları dışında doğa üstü bir gerçeğe vukuf etmeleriyle mümkün olmaktadır (Révélation Vahiy).

6 Bu konuda geleneksel olarak belli başlı üç görüş (animizim, natürizm ve totemizm) akla gelmektedir.

saptanması konusunda iki koşul ileri sürmektedir⁷.

- a. — En ilkel dine ancak yalınçlık bakımından en aşağı basamakta yer alan bir toplumda rastlanır⁸.
- b. — En ilkel dinin bir niteliği de, kendinden önceki bir dinin tanımına baş vurmada açıklanabilmesidir.

En ilkel dine en aşağı basamakta yer alan bir toplumda rastlanacağı görüşü, din sosyolojisinde tarihçi tutumun tembelce bırakılmasına ve tarihin yerine etnografyanın geçmesine yol açmıştır⁹.

Bugünün ilkel kabileleri ile tarih öncesi toplumlar arasında bir ilişki kurmak güçtür. İnsanlık, tarih öncesi toplumlardan hareketle bugünkü uygarlık düzeyine ulaşırken Afrika ya da Avustralya ilkelleri, günümüze kadar aynı yaşantıyı sürdürmüşlerdir.

Din ve toplum arasında böylesine mekanik bir ilişki kurulduğu halde¹⁰ öte yanda da dinin toplum içindeki yeri ancak kendisi ile kayıtlanmak isteniyor.

Dinde bugün gördüğümüz bazı olaylara ilk dinlerde de rastladığımız zaman bu olaylar dinin aslî unsurları

7 DURKHEIM, Emile. a.g.e., s. 1.

8 Bu kez de karşımıza yalınçlık bakımından en aşağı basamakta yer alan toplumun saptanması ve tanımlanması sorunu çıkmaktadır.

9 Dinin tarihi, insanlık tarihi dışında günümüz ilkelleri üzerine yapılacak araştırmalarla çizilebileceği görüşü yaygınlaşmıştır.

10 En ilkel dinin en ilkel toplumda ve dolayısıyla da en ileri dinin en gelişmiş toplumda görülebileceği görüşü.

sayılıp dinin gelişmesi toplumdan soyutlanmış olarak bu unsurlara bağlanmak isteniyor. Sonuçta dinler tarihi, genel tarihin dışında en ilkelden en mükemmele kendi başına buyruk bir hareket sayılıyor. Böylece insanlığın ilk günlerini temsil edip edemeyecekleri düşünülmeden dinin ilk görüntülerini Afrika ve Avustralya ilkellerinde aramak için hiç bir engel kalmıyor.

Din, bir üst-yapı kurumudur¹¹. İnsanların kendi varlıklarının ve kendi varlıklarını çevreleyen toplumsal ortamın bilincine varmaları biçimlerinden birisi ve en önemlisidir. Ve *dinler, herşeyden önce toplumların kendilerini tanıma ve tanıtırma aracı olmuştur*.

Toplumun bireyler üzerinde baskısı ve bireyin kişiliğinin kurulmasındaki önemi dinin o toplumda aldığı yeri kayıtlamaktadır. Toplum üyelerinin topluma bağlılık derecesine göre de *dinî inançları* az ya da çok olmaktadır. Bireyin, dinle toplumla olan ilişkisini açıklayabilmekte ve belli bir toplumun üyesi olmayı ifade edebilmektedir¹².

Toplum-birey ilişkileri basit ve toplum çapı dar olduğu sürece toplumun kendi kimliğini belirtme ihtiyacına basit totemler karşılık verebilmişlerdir.

İlkel kabileler başka kabilelerle karşılaştıkları, aralarında savaşlar başladığı zaman dinin konusu da zenginleşecektir. Birey, toplum için ölmeye başladığı zaman toplumu ve o toplum içinde kendi yerini daha iyi tanımak isteyeceği kuşkusuzdur.

11 BERKAY, Fügen. «Türk Toplumunu Açısından İslâmiyet», Sosyoloji Dergisi, S. 19-20, s. 204.

12 Günümüz milliyetçiliği ancak XIX. yy. ve Batı Avrupa toplumlarının ürünüdür.

Toplum geliştikçe, toplum-birey ve bireyler arası ilişkiler tek düzeyden çıkınca tarihte çok tanrılı dönem başladı.

Bu gelişme sonucu bir toplum içinde değişik ve ayrı nitelikte topluluklar ortaya çıktı. Toplumda çeşitli meslek ve toplum olaylarının meydana getirdikleri topluluklar ayrı ayrı tanrılara hak kazandılar.

Bu, çeşitli toplulukların aynı topluma ait oldukları bilinci doğup aralarında ortak çıkarlar olduğu anlaşıncaya, en önemlisi karşılanan, çatışılan öbür toplumlara göre kendilerini tanımlama gereği duyuluncaya kadar sürdü.

Sonucunda da çok tanrılı dinler, toplumda yerlerini tek tanrılı dinlere bıraktılar.

Yeryüzündeki toplumlar iki ana grup içinde cephelesince, aralarındaki çelişki ve çatışmalar evrensel bir nitelik kazanınca evrensel dinler dönemi başlayacaktır.

Bu kısa açıklamalar araştırmamızı başlatabilmemize izin vereceği gibi çalışmamız sırasında belli bir yön bulmamız ve dinleri tarihî gelişme çizgisi içinde ele alırken izlememiz gereken yol konularında da bizlere yardımcı olabilecektir¹³.

13 Din Sosyoloğisi, H.Z. Ülken'in de belirttiği gibi bir yerde dinler tarihinin sistemleştirilmesidir. Ancak bu sistemleştirme için gerekli elde yeterli bilgi bulunmadıkça dinlerin tarihteki gelişme çizgisinden bütünüyle ayrılmak imkânsızdır.

B. — *TARIM BAŞLANGICINDA DİNLER*

Dinler, herşeyden önce toplumların kendilerini tanıma ve tanıtmaya aracı olmuştur. İnsanların yaşanmış, tarihi serüvenleridir. Ve toplumlar arasında görülen ilk farklılaşmalarla birlikte ortaya çıkmıştır.

Bu tanım ve açıklama ile birlikte karşımıza yeni bir soru daha çıkmaktadır. Toplumlar arası farklılaşmaların ilk belirtileri nasıl olup da bir din görünümünü kazanmışlardır? Toplumlar kendi benlik ve kişiliklerini niçin dinde ifade etmişlerdir?

Daha başlangıçta bu sorular dinin kendi başına bir olay olmadığı, toplumsal ortamda meydana gelen olayların bir tezahürü olduğu¹⁴ düşüncesine dayanmaktadır. Bu sorulara karşılık aramaya biz de yine aynı düşünceden hareketle çalışacağız.

Doğa içinde ve toplumsal ortamda meydana gelen olaylar ancak insanlarla birlikte vardır. Daha doğrusu insanlarla belli ilişkiler içine girdikleri sürece bir anlam kazanmaktadırlar. Kazandıkları anlam da dolayısıyla bağlı oldukları ilişkiler içinde biçimlenmektedir.

İnsanlar, doğada ve kendi toplumsal ortamlarında meydana gelen olaylarla tek düzeyde yalın bir ilişki içinde değildir. Aksine bu ilişkiler çok yönlü ve karmaşık ilişkilerdir. Gerçekte olaylar tek bir neden-sonuç bağlantısının tezahürü değildir. Her bir olay aynı zamanda içinde birden çok neden ve sonuç taşır. İnsanlar kendi kav-

14 TAPLAMACIOĞLU, Mehmet. a.g.e., s. 71.

rayışları içinde olaylara hakim olabilmek için kendileri tek bir neden ve sonuca indirgerler¹⁵.

Bunun sonucu olaylar, insanlar için çok yönlü ve karmaşık anlamlar kazanmaktadır. Böylece din de, insanların olaylarla olan belli ilişkilerinde olayları belli bir açıdan kavramalarının bir ifadesi olmaktadır.

Sorumuzu şimdi daha açık ve seçik ortaya koyabiliriz. Toplumlar, aralarında farklılaşma başladığı zaman kendi benlik ve kişiliklerini ifade için niçin din yolunu seçmişlerdir? Ya da toplumlar arası farklılaşmalar insan bilinçlenmesinde tam ve gerçek ifadesini niçin bulamamışlardır?

Bu soruların karşılıklarını önce tarih başlangıcında insanın doğa ile olan ilişkilerinin, toplumlar arası ve toplum içi farklılaşmaların gösterdikleri özelliklerde bulabiliriz.

İnsanların başlangıçta kendilerini çevreleyen fizik doğayla olan ilişkileri tek boyutlu ve tek yönde oluşan ilişkilerdir. İlkel toplumlarda din yaşantısının bütün toplum yaşantısını kapsadığı görüşü de buradan doğmaktadır¹⁶.

İnsanın fizik doğayla olan tek yönlü ilişkisi fizik doğada meydana gelen olaylara pasif bir biçimde maruz kalması, katlanmasıdır. İnsanın fizik doğayla olan ilişkilerindeki pasifliği bizlere önce iki durumu açıklar:

a. — İnsanın fizik doğa olayları karşısında olan güçsüzlüğü.

15 FREUD, Sigmund. «Moise et le Monothéisme», s. 162, N.R.F., 1948.

16 DURKHEIM, Emile. a.g.e., s. 12-15.

b. — Fizik doğa olaylarını hükmü altına almakta gerekli bilgilerden yoksun oluşu.

Bu güçsüzlük ve gerekli bilgilerden yoksun oluş, insanı fizik doğada geçen olayları ve kendisinin doğa ile olan ilişkilerini anlamaya çalışmaktan alıkoymamıştır. Daha başlangıçta doğayla olan ilişkilerinde koşulları kendi lehine çevirmek amacıyla olan insan, başından geçen olay ve deneylerden gerekli sonuçları çıkarmak çabasındadır. İnsanlar, fizik ve toplumsal doğada meydana gelen olaylar üzerinde, bu olaylarla giriştikleri ilişkiler dahilinde bilgi edinebildikleri gibi edindikleri bu bilgileri de yine bu ilişkiler içinde doğrulayabilirler¹⁷.

Bu ilişkilerin basitliği insanlara fizik doğa üzerinde tam ve mutlak bilgiyi edinmelerine izin vermediği gibi edindikleri bilgilerin kendilerince yeterli olmasını da sağlıyordu¹⁸. İlk insanların bazı doğa üstü güçlere bağlamaları, en azından bu olayların kendi tanıdıkları nedenler ve bağlantılar dışında gerçekleştiğini ifade etmesi bakımından doğru ve geçerlidir.

Ayrıca insanlar tek tek karşılaştığı olaylar arasın-

17 «elle (l'humanité) n'avait pas besoin de science, car la science n'intervient que lorsqu'on s'est rendu compte qu'on ne connaît pas le monde et qu'il est nécessaire de chercher les moyens permettant d'arriver à sa connaissance». FREUD, Sigmund. «Totem et Tabou», s. 107, Payot, 1965.

18 Gece - gündüz olayını açıklayabilmek için güneşin dünyamız çevresinde döndüğünü düşünmemiz yeterli olmaktadır. Ancak daha karmaşık olayları da birlikte açıklamamız gerekince bu görüşü bırakmak zorunluğu doğmuştur. İlerde çözümlememiz gereken sorunlar geliştik ve değiştikçe bugün bilimsel doğru sayılan çok görüşü bırakmak zorunda kalacağımız beklenebilir.

da bir bütün kurabilmektedir. Tek, belli bir olay üzerinde olumlu bilgi kazanması, bütün üzerindeki görüşünü olumlu bilgiye çeviremediği sürece de insan yine aynı yolu izleyecektir. İlkel toplumlarda din yaşantısının bütün toplum yaşantısını kapsadığı izlenimine karşılık dinin alanı günümüzde git gide sınırlandırılmaktadır. Ama günümüzde din, toplum yaşantısından büsbütün de silinmiş değildir.

Toplumlar arası farklılaşmalarda toplumların durumu daha değişik olmayacaktır.

Tarihte tarım ve dolayısı ile yerleşik yaşayışın başlangıcı bazı toplumların istek ve seçimleri kadar elverişli doğa koşullarının ve rastlantıların da sonucu olmuştur. Kendi istek ve seçimleri dışında gerçekleşen yeni yaşayış koşulları üzerinde toplumların tam ve mutlak bir bilgiye sahip olmaları beklenemezdi. Gerçekten de insanların tarımı kendi hükümleri altına almaları uzun yıllar gerektirmiş, tarımda iyi ya da kötü doğa koşullarının dışına kolaylıkla çıkılamamıştır¹⁹. Tarımda, söz gelişi avlanmada olduğu gibi yapılan işle elde edilen sonuç arasında zaman içinde doğrudan bir ilişki yoktur. Yapılan ekinden sonra en azından belli bir süre sonunda hasat alınabilir. Bu da alınacak sonuç üzerinde ön bilgiyi, ön deneyi gerektirecektir. Bu nedenle de hiç olmazsa tarım başlangıcını insan isteği dışında rastlantılara bağlamamız gerekecektir.

İlkel tarım tekniğinin en önemli özelliği toprağı hoyratca tüketmesidir. İlkel teknik tarım koşullarının her

19 CHILDE, Gordon. a.g.e., s. 101-104.

yıl yeniden doğmasına izin vermemektedir²⁰. Başka deyimle tarım tekniği ilk çiftçilerin tarım koşullarına hakim olmalarına izin verecek bir düzeye ulaşamamıştır.

Yine yerleşik ve göçebe toplumların mekân içinde birbirileriyle karşılaşmaları, sürtüşmeleri tarih başlangıcında tam bir açıklığa kavuşmuş değildir. Bu sürtüşmeler, özellikle yerleşik toplumlar açısından kestirilmesi önceden imkânsız anî baskınlar biçiminde görüleceklerdir²¹.

İnsanın doğayla olan ilişkilerinde tam ve mutlak doğru bilgilerden yoksun oluşu ve toplumlar arası farklılaşma ve sürtüşmelerin insan istekleri dışında nedenlerle gerçekleşmesi insanın bu olaylar karşısında eksiksiz ve doğru olarak bilinçlenmesini engelledi. Bu durum olayların değişik ilişkiler içinde değişik bilinçlenme biçimlerini geliştirdi. Din de bu bilinçlenme biçimlerinden birisidir ve belki de en önemlisidir.

Dinde doğa üstü güç düşüncesi de yine insanın yaşayışını teşkil eden ilişkilerde insanın bilgi ve etkisini aşan durumların sonucu gelişmiştir. Belli dış koşulların sonucudur. Bu düşüncüyü dinin özüyle açıklamak yanlış olabileceği gibi din olayını da yalnızca bu düşünceye bağlamak konuyu gerçek boyutlarıyla anlamamızı köstekleyecektir²².

20 CHILDE, Gordon. «L'Europe Préhistorique», s. 75, Payot, 1962.

21 GOWEN, Herbert H. «Histoire de l'Asie», s. 34, Payot, 1929.

22 Durkheim, dini Buddhizm örneğini ileri sürerek Tanrı fikrine bağlamaya yanaşmıyor.

C. — *TARIM BAŞLANGICI VE İLK ÖRGÜTLÜ DİNLER*

İlk çağlarda tarım ve üretim tekniği bütün ilkelliğiyle toprağı sömürmekte, tüketmektedir. Kısa bir süre içinde toprak, üzerinde tarım yapan topluluğı besleyemez duruma gelmektedir. Bu koşullarda ilkeller için tutulması gereken tek yol, başka topraklar üzerine göç etmektir. Bırakılan toprak, yeterince dinlenince ya yeniden eski topluluk ya da yeni bir topluluk tarafından işgal edilecek, ürün veremez duruma gelince bir kez daha terk edilecektir.

Yalnız bu sözünü ettiğimiz olayın gerçekleşebilmesi için iki koşul gereklidir.

- a. — Eş değer ve verimde toprakların bulunması,
- b. — Bu toprakların beslenecek insan nüfusuna göre fazla olması..

Avrupa'da bu koşullar mevcuttur. Avrupa'da toprak, geniş ölçüde, bütün her bölgede eş değer ve verimdedir. Bu kuralın dışına ancak Sicilya gibi kıt'a Avrupasından kopuk adalar ya da İberyaya yarımadası gibi uç bölgeler çıkabilmektedir.

Avrupa topraklarının besleme imkânları karşısında nüfus, önce sık ormanların varlığı nedeniyle sınırlı kalmıştır²³. Bu yüzden toprağı iyice tükettikten sonra yeni topraklar aramak için yerleşme bölgelerini bırakan Avrupalılar, topraklarının gelecekte ne olacağı üzerinde hiç

23 CHILDE, Gordon. «La Naissance de la Civilisation», s. 85, Gonthier, 1964.

tasalanmıyorlar, bekçi - koruyucu bırakmıyorlardı. Çoğu kez de oturmuş oldukları bir yere ikinci defa dönmüyorlar, eski yurtları başka kabileler tarafından işgal ediliyordu.

Asya'da durum değişiktir. Toprak, her bölgede büyük ayrılıklar gösterecektir. Bereketli su boyu ovalarının hemen yanında kurak ve verimsiz topraklar başlamaktadır. Bereketli Mezopotamya ve Hindistan su boyu ovaları yeryüzünün en verimsiz bölgelerinden Arabistan çölleri-ne, Tibet yaylasına komşudurlar²⁴. Asya'da toprak, tarih boyunca bir çekişme konusu olmuştur. Verimli Çin, Hindistan, Mezopotamya ovaları hiç bir zaman paylaşılammıştır. Bu ovaları ellerinde tutan kavimler, kendilerini mutlu saymışlardır. Öbür kavimler ise bu mutluluğu paylaşabilmek için can atmışlar, bunu kendilerine amaç bilmişlerdir. Asya'daki bereketli ovalar böylesine bir çekişme konusu olunca bu ovaları ellerinde tutan kavimler için topraklarını bırakıp gitmek diye bir şey söz konusu olamazdı. Bu durum, bereketli ovaların yabancı kavimlerin iştahlarına karşı savunulmasını sorununu ortaya çıkaracaktır. Yerleşme bölgeleri surlarla çevrilecek ve ortak bir savunma örgütü kurulacaktır²⁵.

Toprağı terketmemek zorunluğu, aynı kavimleri başka bir sorunu da çözmek yoluna itmiştir. Ömürlerini yurtlarını savunmakla geçirecek bu kavimler için artık top-

24 GROUSSET, René. «Histoire de l'Asie», s. 5-10, P.U.F., 1958.

25 CLARK, Grahame. «La Préhistoire de l'Humanité», s. 103, Payot, 1962.

rağın dinlendirilmeye bırakılması düşünülemezdi. O günlerdeki tarım araçlarının, tarım tekniğinin ilkelliği ile böyle bir «mucize»nin gerçekleşebilmesi imkânsızdı. Bu imkânsızı mümkün kılan koşul, böyle bir sorunu Asyalının karşısına çıkaran koşulla aynı kökten olacaktır. Toprağın aralıksız dinlenmeden her yıl üzerinde yaşayan halkı beslemesi zorunluğu Asya'da insan topluluklarının vardıkları ekonomik ve toplumsal aşamanın getirdiği bir sonuç değil o toprakların Asyalılar tarafından paylaşıl-maması nedeniyledir. Söz konusu sorunu doğuran doğrudan doğruya dış baskılardır. Bu dış baskıya karşı gösterilen tepki ise ortak bir savunma birliği ve büyük savunma yapılarıdır. Doğuda büyük kamu işlerinin, büyük toplum birimlerinin ilk nedeni ekonomik ve toplumsaldan önce askerî ve siyasî oldu.

Askerî alanda mevcut birlik, her yıl toprak taşıyan dolayısıyla toprağı yenileyen büyük Asya ırmaklarını²⁶ hüküm altına almaya izin vermiştir. Üretim tekniğinin karşılaştığı zorlukları karşılayacak ekonomi dışında askerî - siyasî alanda hazır çözümlerin bulunması Doğu toplumlarının gelecekteki kaderlerini de çizecektir. Bu toplumlar vardıkları ekonomik aşamanın, başka deyimle kendi emeklerinin ürünü olmayan bir çözüm yolunu kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu zorunluk, bu tür toplumlarda Devlet'in sınıfları yani ekonomik yapıyı yansıtmak yerine toplum üstü bir varlık olarak görünmesine yol açmıştır. Devlet, Tanrılaşmaktadır.

Tanrı, yüce birliği, toplum birliğini temsil etmekte-

26 CHILDE, Gordon. a.g.e., s. 104.

dir²⁷. Ancak Tanrı ya da Yüce Birlik, başka deyimle toplumun birliği toplumun kendisinden ayrı görünmektedir. Toplum, kendisini tanımlayan temel faaliyetinde, ekonomik faaliyetlerde bu birliği teşkil edebilecek bir düzeye henüz ulaşabilmiş değildir. Bu birliğin başka bir alanda, özellikle dış etkenler sonucu doğmuş olması Tanrı-toplum eşitliğinin görünmesine engel olacaktır.

Ekonomik alan dışında ortaya çıkan ve dolayısıyla toplumla eşliğinin belirlenmesi imkânsız olan Yüce Birlik dönerek üretimde rol oynayacaktır. Dış yağmalara izin vermemekle ve ırmakları hüküm altına almakla üretim koşullarının en elverişli biçimde yenilenmesine yol açmakta ve bu imkânların getirdiği fazla ürüne hak kazanmaktadır.

Bu nedenle ilk Doğu yerleşik uygarlıklarında Tanrı evi önce Yüce Birliğe dahil olmanın ifadesi tapınmaya ayrılıyorsa (çünkü Yüce Birliğe üye olmadan yalnızca kendi imkânları ile üreticilerin üretime devamları mümkün değildi) tapınma yerlerinin hemen yanlarında ürün fazlasının saklandığı ambarlar yer almaktadır. Bu ürün fazlası, Devlet görevlerinin yerine getirilmesine ve Yüce Birliğin gerektirdiği uzmanlaşmış artizanlara harcanmaktadır²⁸. Tarım üretiminden bağımsızlık kazanan yönetici kadro ve uzmanlaşmış artizanlar bu ürün fazlasıyla beslenmektedir. Bu nedenle yönetici kadro ya da din

27 MARX, Karl. «Fondements de la Critique de l'Economie Politique», T. I, s. 438, Ed. Anthropos, 1967.

28 CHILDE, Gordon. «Tarihte Neler Oldu», s. 142, Odak, 1974.

adamları ile birlikte artizanlar da Tanrı evine aittir, Tanrı evine bağlıdır.

Böylece Tanrı evinde üçüncü bölümü de atölyeler teşkil edecektir²⁹.

D. — DOĞU DİNLERİ

İlk Doğu uygarlıklarında yönetici kadro ile rahipler, din adamları aynı kişilerdir. Gerçekte de din ve Devlet, Doğu toplumlarında aynı faaliyetin değişik görüntüleri olmaktadır. Doğulu toplumda benliğin ifadesi ve kişiliğin savunulması siyasî ve askerî alanda Devlet'le biçimlenirken ideolojik alanda da dinle biçimlenmektedir.

Devlet yönetici kadrolarının ilk Doğu uygarlıklarında kendi faaliyetlerine kutsal bir nitelik, başka deyişle günlük faaliyetler dışında ve üstünde bir nitelik vermelerinin nedenleri acaba nelerdir?

Toplumda yönetim faaliyetleri, halkın gündelik üretim faaliyetlerinden ayrı tutulmakta ve bu faaliyetlere ayrı bir nitelik yakıştırılmaktadır. Bu nitelik doğa üstü sayılmaktadır. Burada doğa üstü sıfatından halkın gündelik üretim ilişkileri içinde biçimlenen faaliyetleri dışında kalan olaylar anlaşılmalıdır.

Doğu toplumlarında savunma savaşları zorunluğu ile doğan toplumdaki birliğin Devlet'e dönüşmesi, birliğin toprağın tükenmesi sorununu çözmesiyle mümkün ola-

29 CHILDE, Gordon. a.g.e., s. 142 ve 177

bilmiştir. Toplumun o an vardığı uygarlık düzeyini (bu da üretim güçlerinin durumu ile ölçölür) aşan bir sorunu çözebilme imkânlarını hazırlayan koşullar, askerî nedenler sonunda ortaya çıkan toplum birliğinin gelişmesinde filizlenmiştir.

Doğu'nun yerleşik uygarlık merkezlerinde askerî faaliyetler, önce savunma savaşı gerekleri sonucudur. Bereketli ovaların Doğu'da görölen güçlü nüfus baskısı karşısında savunulması esasına dayanmaktadır. Savunma savaşının saldırcı yağma savaşlarından ayrılan bir özelliği, savunmanın yalnızca savaş durumuyla başlayıp bitmemesidir. Batı'da, Homeros destanlarında gördüğümüz örnekleriyle en savaşçı kişi ve önderler bile savaş dışında bir çoban yaşıyışı sürerler. Doğu yerleşik tarım uygarlıklarında savaş durumu başlangıçta saldırılara bağlı kalssa, savaş birliği saldırıyla birlikte kurulup dağılsa bile gittikçe savaş durumu ve savaş örgütü sürekli bir nitelik kazanacaktır.

Savaş faaliyetleri, kendiliğinden kumanda - emir hiyerarşisini gerektirir. Toplumun bütününlü ilgilendiren, amaçları toplumca belirlenmiş mücadeleler, mutlaka bir yönetim mekanizmasına, örgütlenmiş bir tabana muhtaçtır. Savaş sırasında bazı kişilerin kumanda yerlerine gelmeleri en demokratik yollarla olmaktadır³⁰. Bu elde edilen yerler, toplum içinde yüklendikleri görevle ancak mümkün olmaktadır. Görevleri bitince de yerlerini bırakmaktadır.

30 GODELIER, Maurice. «La Notion de Mode de Production Asiatique et les Schémas Marxistes d'Evolution des Sociétés», s. 18, C.E.R.M., 1964.

lar. Homeros'un destanlarında üstün savaşçıların barış sırasında herkes gibi çobanlık yapmaları örneğinde de bu olayı görüyoruz.

Savunma ve saldırı savaşlarının ayrı nitelikleri vardır. Saldıran ordunun hareket inisiyatifini elinde tutması üstünlüğünü kapatmak için savunmada olan yerleşik tarım toplumu, sürekli tetikte bulunmak zorundadır. Ayrıca savunma araçları (surlar, hendekler, vb.), savaş sırası elde edilen, savaş sonrası elden çıkarılan araçlar değildir. Sürekli bakım, onarım ister. Saldıran toplumda savaşçı, ekonomik faaliyetine, çobanlığa kısa bir süre ara verip orduya katılırken yerleşik tarım toplumlarında ekonomik faaliyetten kopup savaş ve barış sırasında kendilerini sürekli askerlik görevlerine adanmış uzmanlaşmış bir yönetici kadro zorunluğu olacaktır.

Yakın-Doğu'da yerleşik tarım uygarlıkları karşısında Yunan, Uzak-Doğu'da Çin karşısında Türk demokrasileri tezinin kaynağında da bu olay vardır.

Kumanda yerinde bulunmanın getirdiği ayrıcalıklar, toplumda süreklilik kazanınca ve hele başlangıçta bağlı oldukları görevlerden de soyutlanınca yöneticiler bu ayrıcalıklar üzerinde titiz davranmaya ve bir tekel kurmaya başladılar.

Uygarlık başlangıcında din yaşantısı bütün toplum yaşantısını kapsarken bu gelişme sonucunda toplum yaşantısı kutsal ve kutsal olmayan olarak ikiye bölünecektir. Kutsal alana Devlet ve Devlet yönetimi girecektir. Kutsal olmayan alanda ise halkların gündelik üretim faaliyetleri bulunacaktır.

Uzmanlaşmış Devlet yönetici kadrosunun ortaya çık-

ması, halkla Devlet yöneticilerinin faaliyet, ilgi ve bilgi alanlarını ayıracaktır. Giderek Devlet yönetim dili ile halkın gündelik dilinin aynı olmaktan çıktığını bile göreceğiz. Devlet yönetici kadrosu, kendi ayrıcalıklarının uzmanlaşmalarına bağlı olduklarını görerek büyük halk kütlelerini uzmanlaşma dışında tutabilmek için bu eğilimi daha da körüklediler. Ölü Sümer dili, Yakın - Doğu'da din ve Devlet dili olarak sürdürüldü. Daha yakın çağlarda da Avrupa'da ölü lâtince aynı rolü oynayacaktır.

Toplumda görülen uzmanlaşma ve kurulu ayrıcalıklar sistemi, kumanda - hiyerarşi zinciri içinde yönetici - halk ilişkilerini olayların özünü anlayıp kavramak üzerine değil inanç ve başeğme üzerine kurmaya itecektir. Böylece Devlet yönetimi bilgisi, bütün halkca anlaşılmasına gerek olmayan ancak bütün topluluğun imanı ile ayakta duran kutsal bir bilgi durumuna geldi. Devlet yöneticileri de, bu kutsal bilgiyi ellerinde tutan rahipler görünüşünü kazandılar³¹.

Yönetimin askerî alandan dönerek toprağın tükenmesi sorununu çözümleyebilmek için ekonomiye yöneldiğini belirtmiştik. Din de, esasında toplum birlik ve kişiliğinin ifadesi olarak kalmasına rağmen toprak yenilenmesi konusunda baş rolü oynayan ırmakların taşma, toprak taşıma mevsimlerini yakından tanıyabilmek için yıldızların incelenmesine yönelecektir. İlk çağlarda din ve astroloji biribirilerine kaynaşmış durumdadırlar. Din adamları, aynı zamanda astroloji bilginleridir de. Gün-

31 CHILDE, Gordon. a.g.e., s. 172-173.

müze kadar bile gökyüzü, dinde önemli bir unsur olarak kalacaktır³².

● BRAHMANİZM ³³

Doğu'da yerleşik tarım uygarlıkları merkezlerinde doğmuş dinleri daha yakından tanıyabilmek için ele so-mut örneklerin alınmasında yarar vardır. Bu konuda ilk örneğimiz Hindistan ve Brahmanizm olacaktır.

Brahmanizm'de, İslâmiyet ya da Hristiyanlıkta görüldüğü gibi bir ilâhî vahiye rastlanmaz. Bunun yerine Brahmanizm'in temelinde doğrunun bilge kişiler tarafından bulunması vardır³⁴. Brahmanizm'de ilgiyi çeken ikinci yön de, yaratmanın Hintliler için karışıklık içindeki bir evrenin düzenlenmesi, örgütlenmesi, olmasıdır³⁵. Brahmanizm'de yaratmadan önce hiç bir şey yoktu dü-

32 Türkçemizde de Tanrı kelimesi aynı zamanda gökyüzü anlamına gelmektedir. (Bk. tenğri in. «Divanü Lugat-it-Türk Dizini», T.D.K., 1972).

33 «Doğu'da Yerleşik ve Göçebe Toplamların Sosyolojik Özellikleri Üzerine Bir Deneme» adlı doktora tezimizde su boyu ovaları uygarlıkları incelenirken din yaşayışına örnek olarak Brahmanizm ele alınmıştı. Konu üzerinde temel görüşlerimiz o günden bugüne değişmediği için ana çizgilerde benzerliklerin bulunması kaçınılmazdı. Bk. «Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları», s. 75-77, İ.Ü.E.F., 1979.

34 DUPUIS, Jacques. «Histoire de l'Inde», s. 67, Payot, 1963.

35 DUPUIS, Jacques. a.g.e., s. 68.

şüncesi bulunmamaktadır. Ancak yaratmadan önce karışıklık, dağınıklık vardır.

Yaratma işi, evrenin düzenlenmesi, örgütlenmesi olunca bu Tanrı'dan daha çok Devlet'in işi olacaktır. Bu yüzden de gerçek bilgisi, bir ilâhî vahiy değil bilge kişilerin bunu bulmaları sonucudur. Ayrıca bu durumda yaratma, bütün dünyada eş zamanda olmayacaktır. Gerçekte yaratma, sulama işlerinin düzenlenmesi ve toplumun yerleşik tarım için örgütlenmesi olunca yerleşik tarıma geçememiş halklar, örnek göçebe çobanlar, yaratmanın dışında ve insanlığın yabancısı sayılacaklardır.

Kısacası Brahmanizmin temel kavramı işlerin iyi düzeni olacaktır. Bu iyi düzen, aynı zamanda doğaya ve toplum yaşantısına bağlıdır. Doğa olayları (meteorolojik olaylar, bitkilerin gelişme dönemleri..) ve toplumsal olaylar (Devlet yönetimi, sulama işlemleri..) bölünmez bir bütün ortaya çıkarmaktadırlar. Bu unsurlardan her hangi birisinin aksaması, evrenin düzenini alt-üst etmeye yetmektedir. Görüldüğü gibi dünya düzeninden Devlet de, en az Tanrı kadar sorumludur. Öyle ise düzenin sağlıklı bir biçimde sürdürülebilmesi için ne yapılması gerektiği ayrıntıları ile bilinmelidir. Yalnızca doğada bulunan düzeni öğrenebilmek için doğa olaylarının kayıt edilmesiyle yetinilmeyecek aynı zamanda iyi hükümetin nasıl davranması gerektiği de yazılacak, tespit edilecektir³⁶.

Çin'de bu eğilim, giderek siyasi ve özel yaşantıda ya

36 Bu nedenle Hint Edebiyatı davranışları ve düzeni kurumlaştıran eserlerle doludur. Vatsyayana'nın «Kama Sutra»sıyla bu kalıplaştırma cinsel yaşamda da denenecektir.

da doğada karşılaşılabilcek her hangi bir durumda nasıl davranılması gerektiğinin ayrı ayrı saptanmasına kadar varacaktır. Konfüçyüs öğretisi, gerçekte bir bilgelik, bir hal ve hareket öğretisidir. Davranış ve yaşayış tarzlarını en mükemmel biçimde belirtmek, kanunlaştırmak iddiasındadır³⁷.

Hint dininin belli başlı özelliklerini, eğer özetlemek istersek, aşağıdaki biçimde sıralayabiliriz.

- a. — Kastların varlığı
- b. — Ruhgöçü (transmigration)
- c. — İşlenen bir suçun işareti olarak bir alt kasta düşme
- d. — Boyun eğme, kadercilik³⁸

Hindistan, beslenme imkânları çok büyük değişiklikler gösteren bir ülkedir. Doğanın bir yargısı olarak bir yanda ekvator ormanları ve öte yanda ırmak boylarının bereketli ovaları yer almaktadır. Bereketli su boyu ovaları insanların beslenmesi için ne kadar elverişli ise ekvator ormanları da insanların barınmalarına o kadar düşmandır. Toplum içinde, toprağın insana değişik beslenme imkânı tanınmasının ifadesi kast sistemi olacaktır. Su boylarında doğan kimseler nasıl doğuştan Tanrı eliyle avantajlı oluyorlarsa üst kastlarda doğanlar da öyle olacaklardır.

37 «Confucianisme..., une codification étroite des sentiments et une trop grande part accordée aux manifestations extérieures». GOWEN, Herbert H., a.g.e., s. 46.

38 GROUSSET, René DENIKER, George. «La Face de l'Asie», s. 133-232, Payot, 1962.

Su boyu ovalarında halkın, üretim faaliyetlerinde kendisinden kopmuş bir Devlet'e bağı olduğunu görmüş-tük. Bu da dinde insan dileğine bağı olmayan güç, ka-der görüşünün gelişmesine yardımcı olacaktır.

Ayrıca sürekli olarak kuzey geçitlerinden inen istilâcılar, bereketli toprakları ele geçirmişlerdir. Bölge halkı daha kötü bir duruma itilmiştir. İstilâcı da, kısa bir süre sonra yeni istilâcılar karşısında aynı duruma düşecektir. İstilâlar, Hint toplumu içinde belli bir açıklanması olmayan bir olaydır. İstilânın şiddeti ve ne zaman olacağı kestirilemiyordu. Hindistan, kendisini kuzeyde perdeleyen sıra dağlarla Asya'dan ayrı bir alt - kıta manzarası göstermiş ve bu nedenle de Asya sorunlarını anlamaktan uzak kalmıştır. Söz gelişi bir Çin gibi Orta Asya bozkır halklarının hareketlerini izleyememiş, mümkün istilâları görememiştir. Bunun sonucu istilâların yol açtığı en ufak bir açıklamadan uzak sürekli değişimler ve bu değişimler karşısında toplumun güçsüzlüğü ortaya çıkmıştır. Dinde bu geniş olayın ifadesi ise ruhgöçü ve boyun eğme kavramları olacaktır.

Bir istilânın başarıya ulaşabilmesi Doğu yerleşik tarım uygarlıklarında Devlet'in temel görevlerinden birisini, toplumun savunulması işini yerine getirememesiyle mümkün olmaktadır. Bu yüzden istilâ, Doğu yerleşik tarım uygarlığı Devletinin görevini yerine getirmeyişinin cezası anlamını kazanmaktadır. Bilindiği gibi Doğu yerleşik tarım uygarlıkları halklarınca saldırgan göçebe halklar «Tanrı'nın cezası» olarak adlandırılmışlardır. Bunun da Hint dinindeki ifadesi, işlenen bir suçun işareti olarak daha alt bir kasta düşmek olacaktır.

● BUDDHİZM ³⁹

Din, toplumların kendilerini tanımlamalarının ifadesi ise karşımıza iki soru çıkar. Bu sorulardan birincisi, «nasıl oluyor da değişik modeldeki toplumlarda tek bir din hüküm sürebiliyor?» sorusudur. Bu soruya özellikle Hristiyanlık ve İslâmiyet konularını ele aldığımız zamar karşılık bulmaya çalışacağız.

Sorulardan ikincisi, «nasıl oluyor da aynı toplumda biribirleriyle çağdaş iki din eş önemde kök salabiliyor, taraftar bulabiliyorlar?» sorusudur. Bilindiği gibi Buddhizm de, Brahmanizm gibi Hint toplumunun bir ürünüdür.

Daha ortaya çıktığı günden Buddhizm, ancak Brahmanizm ile olan ilişkilerinde tarihî bir anlam kazanabilmiştir. Karşımıza bir yanda yeni bir din öte yanda da Brahmanizm'in bir devamı, Brahmanizm'in temellerinin yeni bir yorumlanması olarak çıkmaktadır.

Hint uygarlığı, Yakın - Doğu uygarlıkları ile büyük benzerlikler gösterir. Ancak bir konu bu yakın benzerliğin dışında kalmaktadır. Mısır'da Nil, Mezopotamya'da Fırat ve Dicle bütün ülkeyi boydan boya geçip böylece üzerindeki insan topluluklarını siyasî ve toplumsal bir birlik kazandırırken Hindistan birden çok ırmakla bölü-

39 29 Haziran 1970 Strasbourg'da XIIe Conférence Internationale Permanente d'Etudes Altaïques'de sunduğumuz «Le Bouddhisme et les Ordres Mystiques Musulmans en Anatolie» adlı bildirimizde konuya değişik bir açıdan değinmiştik. Bk. Ek bölümü.

necektir. Hindistan'da tek bir sulama sisteminin ve dolayısıyla siyasî birliğin kurulabilmesi imkânsız olacaktır. Bu bölünme, ülke içinde büyük bir tarım uygarlığının yanında henüz yerleşik tarım çizgisine ulaşamamış kabilelerin varlıklarını sürdürmelerine izin verecektir. Yakın Doğu uygarlıkları için barbar halklarla komşu olmanın doğurduğu sorunlar Hindistan'ın içinde bulunmaktadır. Bu olay, bizlere aynı coğrafya bölgesinde eş önemde iki büyük dinin gelişebilmesinin anahtarını vermektedir.

Brahmanizm, Hint uygarlık modelinin teolojik dille ifadesidir⁴⁰. Kast sistemi ile içinde geliştiği toplumsal ve ekonomik düzeni ideoloji düzeyinde onaylamaktadır. Elbet, bir de yerleşik tarım uygarlığında bir yer edinememiş ve bu uygarlığın peşi sıra sürüklenen halk, «kast - dışı» kimseler vardır. Brahmanizm, sorunun varlığından haberdardır. Ancak soruna bir çözüm getirememektedir. Bu halk kütlesini Brahmanizm, «kast - dışı» olarak sınıflandırarak bünyesinden atmaya çalışmaktadır yalnızca.

Brahmanizmin bu tutumuna karşılık üretici dolayısıyla zengin toplumda bir yer (güneşte bir yer) edinebilmek için çabalayan «kast - dışı» halkın istekleri, Buddha ile bir sözcü bulacaktır. Buddha, «Tanrı yolu, herkese açıktır» diyor⁴¹. Burada «Tanrı yolu» sözünü tarım uygarlıklarının nimetleri olarak okuduğumuz zaman Buddhizm'in gerçek anlamını daha kolayca anlayabileceğiz.

Özetle söylemek gerekirse Brahmanizm'i kurulu dü-

40 GROUSSET, René - DENIKER, George. a.g.e., s. 169.

41 GROUSSET, René - DENIKER, George. a.g.e., s. 175.

zenin dini, Buddhizm'i ise aynı düzende marj - dışı kalmış halkların dini diye tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Buddhizm, tarihte özel bir rol oynamıştır. Hindistan toplumunda işsiz, üretici olmayan halkların toplumsal intiharlarına araç ödevini yüklenmiştir. Buddhizm tarihi, günlerce hareketsiz oruç tutan, gözlerini güneşe diken azizlerin hikâyeleri, örnekleriyle doludur. Gerçekte Buddhizm, «kast - dışı» halkın sefaletine manevî bir destek kazandırarak içinde yaşadıkları perişan durumun sürmesine yol açmakta ve bu duruma dinî bir açıklama getirerek «kast dışı» halkın kabullenmesine izin vermektedir.

Brahmanizm'e karşı «kast dışı» halk arasında Buddhizm'den önce Jainizm yaygındı. Buddhizm ve Jainizm arasında bir çok benzerlikler vardır. Bu benzerlikler yüzünden Buddhizm'in «kast - dışı» halk arasındaki başarısı sonunda Jainizm önemini kaybetti. Taraftar bulmakta güçlük çekti. Pehrizi, orucu sağlık veren Jainizm, intiharı da övmektedir. Öğretileri arasında insanın aç durarak kendisini öldürmesinin iyi bir şey olduğu da bulunmaktadır⁴².

Buddhizm'in yöneldiği «Nirvâna» da, insanın dış dünyaya bağlayan bütün bağlardan kopması durumudur. Buddhizm, yaşamaya olan susamışlığın söndürülmesinin ancak bundan vazgeçip sıyrılarak, yaşamaya susamışlığa yer bırakmayarak mümkün olabileceğini söylüyor. İnsan, ancak varlığının yok olmasıyla Buddhizm'in amaç gösterdiği «Nirvâna»ya ulaşabilecektir⁴³.

42 CHALLAYE, Félicien. «Dinler Tarihi», s. 65, Varlık, 1963.

43 CHALLAYE, Félicien. a.g.e., s. 73.

«Kast - dışı» halk, içinde bulundukları durumdan kurtulabilmek için olumlu bir çözüm yolunun tohumlarını hiç bir zaman kendisinde taşımamıştır. Toplumda, üzerinde yeni bir toplum düzeni kurabilecekleri her hangi bir maddî temelden yoksundurlar. Umut edebilecekleri, bekleyebilecekleri çok çok faal nüfusu üretimden atıp onların yerini almak olacaktır. Ancak yine de böylece «kast - dışı» halk sorunu ortadan kalkmış olmayacaktır. Bu kez de eski üreticiler «kast - dışı» durumuna itileceklerdir.

Kendi durumları ve tarım uygarlığının zenginlikleri arasındaki mevcut çelişkiye her hangi bir çözüm yolu getiremeyen «kast - dışı» halk, aynı zamanda toplum için bir tehlike de teşkil etmekteydi. Buddhizm, asalak halkların üreticilerle çatışmasından doğan bu tehlikeye teolojik bir çözüm buldu. Buddha, en derin toplumsal eşitliği, en büyük kardeşliği yalnızca kurmuş olduğu manastır hayatında getirdi. Yaptığı devrim, manastır duvarları içinde kalmıştır. Buddha, hiç bir zaman kast sistemini yıkmayı amaç edinen bir siyasî değişiklikten söz etmemiştir⁴⁴.

Yine de Buddhizm, «kast - dışı» halklar arasında hızla yayıldı ve binlerce murit bulabildi. Nedeni, toplumda her hangi bir maddî temelden yoksun oluşları yüzünden «kast - dışı» kalanların kurtuluşu bütünüyle dinî olan bir ihtilâlde aramak zorunda bulunmalarıdır. Fazladan Buddhizm'in Hint topraklarında tutunabilmesi, Brahmanizm'in kendisine karşı, en azından başlangıçta, takın-

44 GROUSSET, René - DENIKER, George. a.g.e., s. 175.

dığı hoşgörölük tarafından da kolaylaştırılmıştır. Bu yönetimden, denetimden uzak başı boş gücün kısır devrimlere yönelmesinden ve başı bozuk halkların Buddhizm'in kurduğu manastır yaşayışı içinde disiplin altına alınmasından kurulu düzen ancak hoşnut olabilirdi. Bir çok Hint İmparatoru bu yüzden Buddhizm'e göz yummuş, Buddhist manastırlarının beslendiği zengin vakıflar çoğu kez Brahmanizm'e bağılı soylu kişilerin bağışlarıyla kurulmuşlardır⁴⁵.

Toplum sorunlarına kesin bir çözüm getirmekten uzak Buddhizm'in sürekli bir toplumsal barış kurması da imkânsızdı. Kısa sürede Hint toplumunda Devlet otoritesini baltalayan bir «hérésie» biçimine büründü. Buddhizm, herşeyden önce bütün Hint düşüncesine temel teşkil eden felsefî kavramları inkâr ettiği için «hérésie»ydi⁴⁶. Brahmanizm, Hindistan'da tek mümkün toplumsal ve ekonomik sistemin ifadesidir. Brahmanizm'i her baltalama hareketi, Hint uygarlığı için onarımı imkânsız kargaşalıklara yol açar. Bu nedenle Buddhizm, son hesaplaşmada yabancı güçlerin oyununu oynamıştır⁴⁷.

Buddhizm'in tarihte oynadığı ve burada kısaca değinmemiz gereken bir rolü daha vardır. Bozkır göçebelerinin Asya'daki su boyu ovalarına sızmalarına araç olmuştur. Gerçekte yerleşik tarım uygarlıkları karşısında

45 DUPUIS, Jacques. a.g.e., s. 81.

46 GROUSSET, René DENIKER, George. a.g.e., s. 176.

47 Hindistan'ın İngiliz boyunduruğu altına düşmesinden sonra Buddizm'in Batılı yazarlarca Brahmanizme ve İslâmiyete karşı övölmesi ilginçtir.

Orta Asya göçebeleri ile «kast - dışı» halk, aynı sorunları getiriyorlardı. Bozkır göçebeleri de, «kast - dışı» halklar da yüksek verimli bir tarımın nimetlerini yerleşik halklarla paylaşmak tutkusundadırlar. Bu tutkularını yalnızca dinî planda bile olsun dile getiren bir ideoloji savaşçı göçebeler elinde uygarlık merkezlerine sızmak için bir silâh oluyordu. Bu yabancı fatihler, yerli din adına «Tanrı yolu herkese açık olduğu»na göre kendilerinin de topluma kabul edilmelerini istiyorlardı. Böylece Buddhizm, git gide kendi topraklarında etkisini yitirirken yabancılar kütle halinde bu yeni dine katılıyorlardı⁴⁸.

Buddhizm, doğduğu ülkenin topraklarında kök salıp gelişmemiş ve hiç bir zaman Devlet dini olamamıştır. Ancak Çin'de, Devlet'e yabancı unsurların yardımları ile Devlet dini olacaktır. Türk - Moğol fatihler, Çin'de her zaman Buddhizm'in ateşli savunucuları olmuşlardır. İmparatorluğa yabancı bu unsurlar, ülkeye yabancı bir dini kabul ettirirlerken kendilerini de yerli halka kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Türk Moğollar, Çin'i buddhistleştirerek çinlileştirdiler. Türk - Moğol fetihlerinin Çin uygarlığında yol açtığı yıkıntılar önünde Çinli için boyun eğmek ve Türk - Moğol fatih için de buddhist öğretiyeye uyarak barışmayı dilemekten başka bir yol kalmıyordu⁴⁹.

Ancak bir kez büyük uygarlık merkezlerine yerleştikten sonra şaşırtıcı bir hızla yerleşik halkla kaynaşan

48 DUPUIS, Jacques. a.g.e., s. 80.

49 Orta Çağ başlarında cermen akınlarının yol açtığı yıkıntı, Batı'da Hristiyanlığın yayılmasını hazırlayacaktır. Bk. GROUSSET, René. «Sur les Traces du Bouddha», s. 28, Union Générale d'Editions, 1966.

Türk - Moğollar, kısa sürede tarım uygarlıklarının nimetlerini yağmalamak isteğinde yabancıların görüşünü bırakıp kendileri de eski gelenegın başta gelen savunucuları oluyorlardı. Yeniden geleneksel dinler (Çin'de Taoizm) canlanıyor ve Buddhizm gözden düşüyordu.

Brahmanizm, hiç bir zaman Hindistan sınırları dışına taşamamıştır⁵⁰. Ülkedeki sulama sisteminin getirdiğı bir tarıma sıkı sıkıya bağı Hint uygarlığı, sonuçta içinden çıktığı coğrafi ortama tutsaktır. Aynı tarımın uygulama alanını genişletmeden Hint uygarlığının başka ülkelere taşması imkânsızdı. Hint uygarlığı, özel toplum olaylarının ürünüdür. Belli maddi koşullarla yakından ilgilidir. Sözelimi Hint modelinde bir uygarlık Anadolu yaylasında düşünülemez bile. Tarihte Hint modelinde yabancı uygarlıklar görülmez ama Hindistan'ın etki kuşağı içinde peyk uygarlıklara rastlanır. Ancak bu ikisi aynı şey demek değildir.

Halbuki Buddhizm, kısa sürede Asya çapında bir din olmuştur. Yerleşik tarım uygarlığına henüz geçememiş halklar arasında hızla yayılabilmek imkânını bulmuştur. Her olumsuz dinî tavır, daha kolaylıkla uluslararası bir nitelik kazanabilmek imkânını taşır. Benlik, kişilik ifade etmekten uzak olumsuz tavır, kısa süre içinde evrensel dinlerin anonimliği içinde erir, kaybolur. İstilâcı gruplar, yeryüzünde kendilerine bir yer arayışlarında olumsuz dinleri de beraberlerinde götürürler ve kurulu kadroları yık-

50 COOMARASWAMY, Ananda K. «Hinduisme et Bouddhisme», s. 78, N.R.F., 1968.

mak çabalarında taşıyıcısı oldukları dinlerin olumsuz karakterlerini daha da güçlendirirler⁵¹.

E. — UYGARLIKLAR KARŞISINDA

● BATI

Doğu uygarlık merkezlerinde toplumlar kendi benlik ve kişiliklerini kazanırlarken din yaşantısı da birlikte hızlı bir gelişme içine girecektir. Buna karşılık uygarlık merkezleri dışında kalan halklar arasında, en azından başlangıçta, aynı gelişmeye tanık olamayacağız. Brahmanizm'in bize öğrettiği gibi yaratma, bütün insan toplulukları için eş zamanda olmayacaktır.

Doğu'da uygarlıkla birlikte din yaşantısının da gelişmiş olması, günümüzde din ile uygarlıklar arasında doğrudan ilişkiler kurulmasına yol açacaktır. Ancak bu ilişki kendiliğinden olmadığı gibi her hangi bir toplumu tarih koşullarından soyutlayıp yalnızca uygarlık düzeyine bakarak o toplumun dinî yaşantısı üzerinde yargıda bulunmamız da imkânsızdır.

Doğu uygarlık merkezleri, gelişmeleri içinde, kendilerini henüz uygarlığa geçememiş halklar karşısında giderek ayırmaya ve buna bağlı olarak da tanımlamaya

51 Hıristiyanlığın yayılışını incelemek, konunun aydınlatılmasında bize yardımcı olabilir.

başlayacaklardır. İleri sürdüğümüz görüşe göre Doğu'da dinlerin gelişmelerini açıklayan neden de bu olay olacaktır.

Uygarlık dışında kalan halklar, uygar halklarla kendileri arasında gittikçe artan farklılaşmayı elbet görebiliyorlar ve değerlendirebiliyorlardı. Ancak bu farklılaşma üzerinde kalmak ve kendilerini bu farklılaşmaya göre tanımlamak isteğinde değillerdi. Er ya da geç uygarlık alanlarına sızacaklarına ve uygarlık nimetlerinden kendilerine de pay düşeceğine inanıyorlardı. Kendilerini içinde bulundukları koşullara göre tanımlamayı reddettikleri için din yaşantılarında uygarlık merkezlerindeki sıçrama görülmemiştir.

Kabileler arasındaki farklılaşmaları belirleyebilmek için başlayan din yaşantısı, «ilkel» biçimleri içinde kalacaktır. Totemizm, bu halklar arasında etkisini çok uzun süre sürdürebilmiştir. Ancak giderek yerleşik tarım uygarlığına geçebilme sorununu kendi güçleriyle çözümlenemeyecekleri bilincine varan bu toplulukların tarihleri, artık yerleşik uygarlık merkezleri ile çekişme, çatışma tarihi olacaktır. Kendi benliklerini bu çatışma içinde bulacaklardır. Fakat güçlü bir örgütlenmeden yoksun, geniş boyutlarda ancak kararsız siyasî birlikler ortaya çıkaran topluluklar olmaları nedeniyle güçlü, örgütlü, kutsal kitaplı (öğretisi, kuralları kurumlaşmış) dinler kuramayacaklardır.

Doğu uygarlıklarıyla farklılaşmalarında Doğu - Batı çatışmasına dayanarak yeni bir zenginlik kaynağı, Doğu uygarlığının üstünlüklerini paylaşmak yolunu bulan Yunanlıların din yaşantısı, öz olarak barbar halklardan ay-

rılmasa bile ayrıntı yönünden daha bir zenginlik taşıyacaktır.

Yerleşik Doğu uygarlıklarının dışında kalan ülkelerde toplumun ve tarihin akışını, bu akışı belirleyebilecek güçlerden yoksun olduğu için, belli bir bütün içinde açıklayabilmek imkânı olmayacaktır. Yunanlılar bile, Doğu - Batı çatışmasını başlatıp bu çatışmadan kendi çıkarları açısından bazı üstünlükler sağlayabilmelerine rağmen hiç bir zaman etkili taraf olamadı. Kendi kader çizgisini çizemedi. Bu nedenle Yunan dininde tarih ve dünyanın toplu açıklanmasından çok falcılık, dua, adak adama, gelecek için haber sorma aslî unsurlar olacaktır.

Yunan dininin başlıca özellikleri, «ilkel» dinlerle ortak yönler taşıması (Yunanlıların kurdukları uygarlığa rağmen temelde barbarlık ekonomi çizgisini aşamamışlardır) ve toplu tarih görüşünden yoksun olması yüzünden bir kaç formülle özetlemenin, sistemleştirmenin imkânsızlığıdır.

Yunan dinindeki kararsızlık, sistemleşmeden uzaklık kendisine temel teşkil eden mythos'larda da görülmektedir. Mythos'lar, ortaya çıkışlarından bu yana sürekli değişikliklere uğramışlardır.

Toplumsal gelişmeleri başkaları, başta Doğu uygarlıkları, ile olan ilişkilerine bağlı kalmıştır. Kendi kaderlerini hiç bir zaman kendileri tayin edememişler ve tarih kendi dışlarında gelişmiştir. Bu durumda Tanrılar da kendi kaderleri gibi dışarıdan ithal olunacaktır. Yunan dinindeki bu yabancı Tanrılar, ayrıca yunanlılaşmadan yabancı kimliklerini koruyabilecektir. Ancak Roma ile Doğu - Batı çatışmasında Batı'nın rolü dünya egemenliği-

ne dönüştüğü zaman Yunan mitolojisinde her şey ve bu arada yabancı Tanrılar da yunanlılaşabilecektir.

Yunan mitolojisi, mutlaka akılcı bir yolla çözümlenebilir. Ancak Yunan mitolojisini yalnızca tek tek belli olayların saptırılmış yansıması sayıp mitolojide sözü geçen her hikâyeye ayrı bir açıklama aramak, Yunan mitolojisindeki bütün sistemsizliğe rağmen, bizi doyurucu sonuçlara götürmez. Akılcı bir açıklama, ancak hangi tür olayların ve niçin mitolojiye geçtiğini ve bu olayların ne-reye kadar ve nasıl saptırıldıklarını ortaya koymakla sınırlanacaktır.

Yunan dininin özelliklerinden birisi de Tanrılarının kişileştirilmesidir. Bu kişileştirme olayının dinlerin toplum yaşayışının bir yansıması olduğunu sezebilmemiz konusunda bizlere büyük yardımları olacaktır. Ancak aynı kişileştirme olayı, Tanrılarının bazı gündelik insan davranışlarına da sahip olmaları yüzünden dinin insanın günlük yaşayışı ile sınırlandığı yanlış yargısına yol açacaktır. Halbuki biz, dinde toplumun günlük yaşantısını değil temel siyasetinin yansımasını aramak zorundayız. Aksi durumda günlük yaşantıda görülen önemli değişikliklere rağmen dinlerin aslı biçimleriyle varlıklarını sürdürebilmelerini açıklayamayız.

Mekanik ve kolay yolla akılcı açıklamaların güçlüğü daha başlangıçta sezelebilmektedir. Bütün sistemleştirme çabaları tutarsızlığı da birlikte getirecektir⁵². So-

52 Bu tutarsızlık ve ayrıca felsefeye tek kaynak olarak Yunan düşüncesinin alınışı din ve felsefenin birbirini ittiği kanısını uyandırmıştır. Bu kanı giderek Doğu düşüncesinin temelinde din olduğu gerekçesiyle Doğu'da felsefe yoktur suçlamasına kadar genişleyecektir.

nuçta Batı, ilk düşünürlerinden bu yana «logos»la «mythos»u biribirine karşıt iki ayrı kategori saymak zorunluluğunu duyacaktır. Yunan mitolojisi, Yunanlıların dünya uygarlık tarihindeki yeriyle sınırlı olarak felsefî ya da teolojik doktrin gibi bir sistemleştirme hareketi değildir⁵³. Ve bugün de Yunan mitolojisi üzerine yapılan çalışmalar bir sistemleştirme çabalarından çok anlatılan hikâyelerin hangi tarihî olaylarla ilintisi olabileceğinin saptanabilmesi çabalarıdır.

Bu sistemsizliğine rağmen Batı'yı çok iyi belirleyebildiği için Batı tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır. Batı'da Yunan mitolojisine temel olan unsurlar henüz bugün dahi aşılmamış olduğu için aynı önemli rolünü sürdürebilmektedir.

Yunan destanı, Yunanlılığa temel olan Doğu uygarlıklarıyla çatışma ve çelişkileri evrenselleştirebiliyor⁵⁴. Daha doğrusu bugün Batı olarak tanımlayacağımız bölgede yaygınlaştıracabilmıştır. Bu işi Batı'ya yayılmaları sırasında karşılaştıkları yerli Tanrıları kendi Tanrılarından birisine bağlayarak başaracaklardır. Yunanlıların

53 Bu sistemleştirmenin başarılı olabilmesi için Yunanlıların Dünya uygarlık tarihinde tutarlı bir görüşe sahip olabileceği bir yerde bulunması gerekirdi. Halbuki Yunan tarihteki yerini Doğu uygarlıkları önünde edindiği deneylerle kazanmıştır. Bu nedenle Yunan mitolojisi belli bir açıdan dünya tarihinin bir yorumu değil Doğu karşısında deneylerin toplamıdır.

54 Yunanın açmazı gerçekte bütün Batı'nın açmazıydı. Bu nedenle Yunan çözüm yolu - ki bu Doğu artı - ürününün bir bölümünün Batıya aktarılmasıdır - ve ideolojisi kolayca bütün Batı'da taraftar bulabildi.

üstünlüğü, mitolojilerinde Doğu-Batı çatışmasını dile getirebilmeleridir. Yunan, ancak Doğu-Batı çatışmasıyla vardır. Halbuki Doğu uygarlığı tek başına da mevcut olabilecek bir uygarlıktır⁵⁵. Bu nedenle Doğu dinleri, yaratmayı Doğu-Batı çatışmasından önceye alacaklardır. İlk örgütlü Doğu dinlerinde bu çatışmanın izleri görülmecektir.

Bugün de Doğu - Batı çatışmasının toplumların varlıkları üzerinde etkisini sürdürmesi Yunan mitolojisine canlılığını korumasına izin verecektir. Bu canlılık, «Yunan humanizma»sından, Yunan mitolojisinin evrensel insanı⁵⁶ anlatmadaki başarısından söz etmeye yol açacaktır.

Yunan mitolojisini insanın evrensel yönleriyle açıklama girişimleri en azından dini soyut insana bağladığı için yanlıştır. Sosyolojinin din konusunda paylaşamıyacağı bir görüştür. Yine bu yanlışın temelinde Yunan mitolojisinin Batı edebiyatı ile olan bağlantısı ve bu edebiyatın evrensel nitelikleri olduğu sanısı bulunmaktadır. Yunan mitolojisinin insancılığı üzerine söz söyleyenler, Tanrıların insanlaştırılması kadar bazı kahramanların da tanrılaştırılmasını ileri süreceklerdir. Eski Yunan toplumunda bazı serüvenciler, kaderlerini toplumdan ayrı kendi güçleriyle değiştirebiliyorlardı. Tanrının yapabileceğini belli serüvenciler de tek başlarına gerçekleştirebi-

55 Aynı modelde uygarlıklar sayılan Maya ve İnka uygarlıklarının Batı'dan habersiz varlıklarını sürdürmüş olmaları Doğu uygarlıklarının da Batı'dan bağımsızlığını kanıtlar.

56 NECATİGİL, Behçet. «100 Soruda Mitologya», s. 7, Gerçek, 1973.

liyorlar. Doğu sorununa karşılık bulabilen bir kimse, Tanrı kadar kutsal ve becerikli olabiliyordu. İlerde yenisinden üzerinde duracağımız gibi Yunan Tanrılarının Doğu karşısında beceriklilikleri insanların ulaşamayacağı düzeye de pek yükselemiyor. Bu Tanrılar Afrodite ya da güzel Helen'in kendilerini aldatmalarına engel olamayacak kadar iktidarsızlar (Ulyse bu konuda Tanrılardan çok daha şanslı).

Yine de bunlara bakarak Yunan mitolojisinin insana ayırdığı yeri abartmanın imkânı yoktur. Homeros destanları, kahramanlarının psikolojisiyle değil öncelikle olaylarla ilgilenir. Destanlarda karşılaştığımız kişilerin karakterleri psikolojilerinden çok başlarından geçen olayların sonucudur. Yunanı Yunan yapan kendi öz uygarlığı yerine Doğu - Batı çatışması olduğu gibi Tanrılarının nitelikleri de, karşılaşılacak durum ve sorunların bir ürünü olacaktır.

Böylece ilk destanlardan Yunan mitolojisinin biçimlenmeye başladığı dönemlerde Yunanlıların içinde yaşadıkları toplumsal ve tarihî koşullar üzerinde bilgiler edinebiliyoruz⁵⁷. Bu destanlardan Yunanlıların demir ya da yazıyı tanımadıklarını⁵⁸, hiç bir sitenin Yunanlılar tarafından kurulmadığını fakat fetih sonucu ele geçmiş olduklarını ve Yunanlıların güneye doğru bir hareket içinde olduklarını öğrenebiliyoruz. Destanlarda hiç bir biçim-

57 WELLS, H. G. «Esquisse de l'Histoire Universelle», s. 129, Payot, 1925.

58 Yunanlıların yazıyı tanımadıklarının bir kanıtı da bu destanların çok sonradan yazıya aktarılmış olmasıdır.

de Yunanlıların neolitik yaşayışlarından söz edilmiyor⁵⁹. Destanlarda söz konusu olan Yunan uygarlığı, neolitik yaşayışın koşul ve çelişmelerinin bir sonucu olmadığı için öncesinden söz etmeye gerek duyulmayacaktır⁶⁰. Elbette bu durumda daha öncesi kaos olabilirdi⁶¹. Destanların teşekkül etmeye başladığı dönemlerde Yunanlıları ne uygar ne de bütün uygarlıklardan uzak göçebe barbarlar sayabiliriz. Uygarlıkla temas kurabilmişlerdir. Uygarlık, kendileri için bir yağma ve savaş hedefidir (Truva savaşı örneğinde görüleceği gibi).

Bu dönemlerde Mısır'da Hiksos'ların⁶² egemenliği ellerine geçirmiş olmaları Yunanlılara göçebe çobanların uygarlıkta ne gibi bir rol oynayabileceklerini öğretecektir. Yunanlılar da, Hiksos'lar gibi, uygarlığın daha önce kurulmuş olduğu bir bölgeye gelip uygarlığı yapan bütün öğeleri hazır bulacaklardır. Yunanlılar, kendilerinden bir uygarlık yaratmamışlardır⁶³. Uygarlıkları yıkıp kalıntı ve yıkıntılarından, burada Hiksos'lardan farklı olarak yeni bir uygarlık kuracaklardır.

Yunan mitolojisi için elimizde bulunan bütün kaynaklar, ikinci el kaynaklardır. Yunan toplumunda görü-

59 WELLS, H. G. a.g.e., s. 133.

60 Yunanlılık, Doğu - Batı çatışmasının bir ürünü olduğu için bu çatışmadan önce Yunanlılık da söz konusu olamazdı.

61 GÖKBERK, Macit. «Felsefe Tarihi», s. 25, Bilgi, 1974.

62 Hiksos'lar çoban krallar anlamındadır. Mısır'a yabancı bir sülâle olarak hüküm sürmüşlerdir. Bk. LASSERRE, Eugène. «Introduction»in. HOMERE «L'Iliade», s. 7, Garnier - Flammarion, 1965.

63 WELLS, H. G. a.g.e., s. 133.

len gelişmelere göre yeniden yorumlanmıştır. Ayrıca bu kaynaklardan hiç birisi Yunan mitolojisini doğrudan konu almamaktadır. Ancak bazı telmih ve işaretlerden konumuzla ilgili bilgileri edinebiliyoruz.

Bu kaynaklar arasında en önemli ikisi Hesiados ve Homeros'un çalışmalarıdır. Hesiados'daki bilgiler daha sistemlidir. Ancak Homeros'da gördüğümüz temellendirmenin Hesiados'da olmaması yüzünden ikinci plânda kalacaktır. Yunan mitolojisini bir kutsal kitap örneğinde dogmalar dizisi saymamak, tarih ve çevreden soyutlanmış evrensel insanı aramamak gerekir. Ancak tarihî bir temellendirme içinde anlam taşımaktadır.

Yunan mitolojisi, bu nedenle önce Homeros'a dayanmaktadır. Homeros destanları, Yunanın Doğu'ya karşı zaferinin türküsüdür. Homeros başta Truva savaşını anlatır. Truvalılar Asya'nın savaşçılarıdır⁶⁴. Yunanlılık öncelikle Asya savaşçıları üzerine kazanılmış bir başarıya dayandığı için Yunan mitolojisinin başlangıcında Truva savaşlarının önemli yer tutması şaşırtıcı değildir. Odysée destanı da Iliade'a ve dolayısıyla Truva savaşlarına dayanıyor. Odysée'deki kişilere ilgi çekiciliklerini Truva savaşlarında oynadıkları rolleri kazandırmaktadır. Yine Odysée, bize Yunanlılığın bir başka yüzünü, Doğu'yla olan bir başka çatışmasını aydınlatmaktadır. Odysée'de Yunanlıların deniz egemenliği için Fenike'lilerle olan çekişmelerinin ilk izlerini bulabiliriz.

Ve aslında da Yunan mitolojisinin dayandığı destan-

64 Bu konuda dünya edebiyatında en ilginç yorum için Bk. SARTRE, Jean-Paul. «Les Troyennes», N.R.F., Coll. T.N.P., 1965.

larda sözü edilen olaylar arasında tek güvenilir tarihî gerçek Truva savaşıdır. Bu yüzden araştırmalara Truva savaşlarından başlamakta isabet vardır. Truva savaşı, Homeros destanlarında efsaneleştiği biçimiyle uzun yıllar sürecektir⁶⁵. Yunan, bu savaş boyunca yavaş yavaş sağlam surlarla korunan bir uygarlık merkezini ele geçirme yollarını⁶⁶ öğrenecektir. Yunanlılık, bu başarıya uzun bir çabadan sonra ulaşabiliyor. Bu uğraşılardan, deneylerden önce ancak kaos bulunacaktır ve bu kaostan ancak yeni ilişkiler ve kazanılan üstünlüklerle aydınlığa çıkılabilecektir. Tanrıların bu çabada Yunanlıların desteği çok sınırlı olmuştur. Tanrılar, Yunanın başarısını çeşitli koşullara bağlayacak ve ancak bu koşullar yerine getirilirse yardıma söz vereceklerdir⁶⁷.

Doğu - Batı çatışmasında gerçek zenginlik üreticisi taraf olamadığı için geleceği de içerecek bir dünya görüşü kuramayan, bu nedenle falcılıktan vaz geçemeyen Yunanlılar izinde Tanrılar da Yunan kaderini değiştirmekte pek etkili değildir. Fazlası Yunanlılar Doğu - Batı çatışmasındaki son gelişmelere uygun olarak Tanrıların hikâyelerini değiştirebileceklerdir.

Yunanlılar, başlangıçta içinde bulundukları tarihî koşulların imkânsızlığı sonucu evreni korkunç ve düşman

65 Truva Savaşı, efsanede anlatıldığı biçimde tek bir savaşın öyküsü olmayabilir. Ancak mutlak olan, Yunanlıların Doğu güçlerine karşı uzun yıllar uğraşması gerektiridir.

66 Bu yollar arasında hile de bulunuyor (Truva atı).

67 Yunanlılarda falcılık, bir yerde Tanrılarla yapılan pazarlıktır. Belli bir sonucun elde edilebilmesi için Tanrıların öne sürdükleri koşulların öğrenilmesidir.

güçlerle dolu düşünmüşlerdir. Bu güçler karşısında Tanrıların da boyunları kıldan incedir. Titanlar, doğanın ilk ve kaba güçlerini temsil ederler. Bu biçimde bir doğa görüşünde olan Yunanlılar kendilerini doğanın ötesinde ancak ilişkilerinde tanımlıyorlar demektir.

Doğa, düşman güçlerin kaynağı olduğu için kısırlaştırılması gerekmektedir. Bu amaçla Kronos, kardeşlerini «Tartare»a sürecektir⁶⁸. Çocukluğu savaş gürültüleri içinde geçen Zeus, «Tartare»la işbirliği yaparak Kronos'u devirecektir.

68 Tartar, Orta Asya halklarına konuştukları dillere dikkat edilmeksizin Batılıların topluca verdikleri isimdir. Bizim kullandığımız «Tatar» sözünün kaynağı da bu olması gerekir. Çünkü bugün Tatar adını verdiğimiz Orta Asya halkı Rusya içlerine kadar uzanan, Batıyla sürekli ilişkide olan kavimdir. Tatar adını kendileri için kullanmaya yakın dönemlere kadar yanaşmamışlardır. Kelimeye Türkçe kök bulmak çabasında olanlar Tat ve er kelimelelerinden türediğini söylüyorlar. Tat, yabancı kimse ve er de kimse demektir. Ancak aynı anlamda Tat kelimesi kullanılırken er ekini açıklayabilmek güçtür. İkinci bir nokta da yabancıların kullandığı bir kelimeye Türkçe kök aramanın tartışma götürüleceğidir. - Bilgimiz içinde Tatar kelimesinin kökünün doyurucu bir açıklamasını tanımıyoruz. Ancak ilgimizi çeken Batılılarca kullanılan biçiminin (Tartare) Yunan mitolojisinde cehennemin dibi anlamına gelmesidir. İki anlam arasında bağlantı kurulup kurulamayacağının uzmanlarca araştırılması gerekir. Mümkün olursa yerleşik uygarlık dışında kalan halklara verilen «Tanrı'nın Cezası» ismini de açıklayabiliriz. Batı'nın düşmanlığı bu ismi açıklamaya yetmeyecektir. Kaşgarlı Mahmut'un söz ettiği hadise göre Tanrı bir ulusa kızarsa ceza olarak Türkleri o ulusa musallat etmektedir. Yine bu tür bir yorumda Yunanlılığın Doğu'ya karşı göçebe akıncılarla işbirliği yapmış olduğunu anlayabilmemiz mümkün olacaktır.

Görüldüğü gibi efsane bir tekrar üzerine kuruludur. Kronos Uranus'un, Zeus de Kronos'un yerini alarak se-rüveni yeniden yaşamaktadırlar. Yunanlılar da Truva savaşına kadar çeşitli yeni işgalcilerle aynı Doğu'ya sızma girişimlerini başarısızca tekrarlayacaklardır. Genel-likle özetlenen bu efsanenin yabancı, Doğu kaynaklı ol-duğu kabul edilir. Ancak Zeus'le, Truva başarısı üzerine Yunan başlayacaktır.

Zeus üstünlüğünü büyük çabalardan sonra ele geçi-rebilmektedir. Yunan Tanrıları, Doğu'nun dünya egemen-liğine karşı insana ihtiyaç duyacaklardır. Bunun sonucu Tanrılar ile Herakles'in arasında bir işbirliği doğacaktır.

Yunanlıların gerçek atası Herakles'tir⁶⁹. Bütün öbür Yunan kahramanları Herakles'in birer kopyasıdır ancak. Ayrıca Herakles'in çok bilinen uğraşlarını da hatırlamak ilginç olacaktır. Herakles, dünyayı canavarlardan temiz-leyecek ve İtalya'yı haydutlardan kurtararak Batı'nın birliğini kurup zenginliklerini elde edecektir. Dünyanın Batı ucundaki altın elmaları toplayıp Avrupa'yı Afrika'dan ayıracaktır^{70 71}.

Görüldüğü gibi yaratılış efsanesi Yunanlılarla sınırlı olduğu gibi yaratılıştan önce de insanlar mevcuttur. Yunan dini dünyayı açıklamaya yetersiz kalırken ancak Yu-

69 DRIAULT, Edouard. «Vue Générale de l'Histoire de la Civilisation, I - Les Origines», s. 88, Félix Alcan, 1909.

70 Herakles, Avrupa'ya ve Afrika'ya biçim vermektedir. Asıl Doğu uygarlıklarının beşiği olan Asya ise Herakles'in her hangi bir müdahalesini gerektirmeden ve Avrupa'dan önce mevcuttur.

71 Herakles'in uğraşları gerçekte Tanrı tekelinde olması ge-rekli uğraşlardır.

nanla sınırlanmıştır. Ve Yunan uygarlığı kendi dışında Doğu - Batı çatışmasında görülen gelişmelerle zenginleşmektedir.

● BOZKIRLAR

Doğu'da su boyu ovalarında uygarlıklar gelişmelerini sürdürürlerken barbar halklar arasında Yunanlılar, temelde büyük bir farklılık göstermemelerine rağmen Doğu'nun üretim fazlasına dayanarak kendileri için yeni bir çözüm yolu⁷² bulabileceklerdir. Bu çözüm yolu giderek bütün Batı'ya yayılırken Asya bozkır halkları aynı örneği izleyemeyeceklerdir.

Bunun birinci nedeni, Orta Asya halklarının su boyu uygarlık merkezlerine sızma konusunda Yunanlılardan daha büyük bir başarı gösterebilmeleridir⁷³. İkinci bir önemli neden ise bu halkların arkalarında Doğu uygarlıkları karşısında örgütleyebilecekleri, yönetimleri altına alabilecekleri her hangi bir gücün bulunmayışıdır⁷⁴.

Bu halklar, uygarlık merkezlerine sızmayı başardık-

72 Uygarlıkları toplumların yaşamlarını sürdürebilmeleri, gelişme ve zenginleşmeleri yolunda sağladıkları çözüm yolları ve gerekli ilişkiler olarak tanımlayabiliriz.

73 Bu kolaylık, Orta Asya halklarının yeni bir çözüm arama yoluna gitmelerini engelleyecektir.

74 Çin komşusu Türkler gerilelerinde aynı koşullarda yaşayan ve aynı nitelikteki halkları buldu. Örgütlenme güçlükleri bir yana kurulan birlikler de kısa sürede Doğu ve Batı İmparatorlukları olarak bölünüyorlardı.

ları zaman yerli dinleri kolayca benimseyecekler⁷⁵, gerekli saygıyı göstereceklerdir⁷⁶. Ya da Buddhizm örneğinde görüleceği gibi olumsuz dinlerden uygarlık merkezlerine sızma aracı olarak yararlanmak isteyeceklerdir⁷⁷. Ancak bu halkların bozkırda kendi yaşayışları içinde inandıkları, izledikleri dinler neler olmuştur sorusuna karşılık bulabilmek sanıldığınca kolay olmamaktadır. Bugün Orta Asya halklarının dini olarak şamanlık öne sürülmektedir. Ancak bugün bu görüşü ileri sürenlerin şamanlık üzerine bilgileri, Batı'nın Asya içine yayılışları sırasında toplanan malzemeye ve bunun değerlendirilmesine dayanmaktadır. Bu nedenle bu görüşten çıkarılacak sonuçları dikkatle karşılamamız gerekmektedir.

Bu görüşün yaygınlaşmasına yol açan bir ikinci neden ise Anadolu İslâmiyeti'nde şamanlığın izlerinin bulunduğu üzerine bugüne kadar güçlü kanıtların ortaya çıkarılmış olmasıdır⁷⁸. Ancak din, özellikle geçmiş günlerde folklorla, gelenek ve görenekle ilgili değerleri de bünyesinde barındırabilmiştir⁷⁹. Bu yüzden dinde karşı-

75 GROUSSET, René - DENIKER, George. a.g.e., s. 49.

76 Düşman ordularının başında karşılaştığı halde Attila'nın Papa'ya göstermiş olduğu saygı anlamlıdır.

77 ARVON, Henri. «Le Bouddhisme», s. 99, P.U.F., 1969.

78 Bk. özellikle KÖPRÜLÜ, Fuad. «Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres Mystiques Musulmans», İst. Darülfünunu Türkiyat Enst., 1929.

79 Sırasında din, bilimle ilgili konuları bünyesinde taşımıştır. Giderek bu konuların dinden kopması üzerine dinin çöküşü iddialarına karşılık canlılığını koruması görüşümüzü desteklemektedir.

laşacağımız her hangi bir yabancı etkinin kaynağının mutlaka başka bir din olması gerekmez.

Orta Asya Türkleri, tarih boyunca dünyanın önemli gelişmelerine katılmışlar ve ülkelerinin sınırları içinde kalmayı reddetmişlerdir. Ve bu halklar, büyük çoğunluğu ile Batı sızması başladığı zaman müslüman halklardı⁸⁰. Batı'nın karşısına çıkan şamanlığın yaygın olduğu topluluklar Orta Asya'nın bütünlüğünden kopmuş, büyük tarih akımlarının dışına düşmüş topluluklardı⁸¹. Bu topluluklara bakarak Orta Asya bozkır uygarlıkları⁸² üzerinde yargıda bulunmak ne denli geçerli olacağı tartışma konusudur. Belli tarih döneminde şamanlığın bütün Orta Asya'da yaygın olduğunu düşünsek bile üzerinde araştırma yapılan bütün aşamalara kapanmış, bozuşmaya yüz tutmuş biçimleridir. Akınları ancak Çin settiyle durdurulabilen savaşçılarla günümüzde Sibiry'a'nın her hangi bir köşesinde kaybolmuş bir toplulukta şamanlığın aynı biçimlerde yaşadığını düşünebilmek zordur.

Bozkır insanı en amansız doğa koşullarıyla başetmek zorundadır. Bu çabadan başarıyla çıkarsa bile elde edebileceği imkânlar çok sınırlı olacaktır. Dar çapta bir ekono-

80 Günümüzde Sovyetlerin dinsizleştirme siyaseti sonunda ortaya çıkan ve çıkabilecek durumlar bizi yanıltmamalıdır.

81 En azından Orta Asya halklarının İslâmlaşması akınının dışında kalmışlar.

82 İbrahim Kafesoğlu'nun «Bozkır Kültürü» (Ders Notları, Haz. Tuna Altaylı, Altay Teksir Bürosu, 1970) deyimine karşılık Afif Erzen ve Taner Tarhan «Atlı Kavimler Medeniyeti» deyimini önermektedirler (TARHAN, Taner. «İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri», Tarih Dergisi, S. 23, s. 145).

mi çerçevesini aşamayacaklardır. Korunma ya da savaş nedenleriyle bozkırlarda gruplar halinde yaşasalar bile bu grupların temelini hiç bir zaman üretim ilişkileri, iş bölümü teşkil etmeyecektir. Bu yüzden uzun süre aile ya da kabile çerçevesini aşabilen dinlere bozkır halkları arasında rastlamamız imkânı olmayacaktır. Doğanın elverişsiz koşulları, bozkır halklarının doğa güçleri üzerinde yeterince bir egemenlik kuramamaları çevreleri hakkında «animiste» bir görüşe sahip olmalarına yol açacaktır. Dünya, kendilerine yabancı ruhlarla yönetilmektedir. Dünyanın yönetilmesinde bu yabancı güçlerle ilişki kurabilecek yetenekte kimselerden, falcılıktan ancak yardım umabileceklerdir.

Tarihte de gelişmelere yol açan toplumsal güçler üzerinde etkili olamamışlardır. Bu alanda da «animiste» görüşün dışına çıkamayacaklardır. İpek yolunun Orta Asya'dan geçtiği tarihlerde belli bir bolluğa kavuşmuşlarken aynı yolun kendi dışlarındaki nedenlerle bırakılması yüzünden yoksulluğa düşeceklerdir⁸³. Orta Asya halkları, su boyu uygarlıklarıyla çekişmelerinde dünyanın en büyük imparatorluklarını ortaya çıkardıkları zaman Orta Asya dinleri bu büyük birlikleri kapsamaktan uzak kalacaklardır. Yine aynı birliklerin kararsız birlikler olması, yüklendiği amacın gerçekleşmesiyle dağılması, sağlam toplumsal temele dayanmaması yüzünden yeni ve daha geniş çapta bir dinin kurulabilmesi de imkânsız olacaktır.

83 Bk. Zeki Velidi Togan'ın yapılan ankete cevabı. (Hayat Tarih Mecmuası, S. 13, s. 17-18).

Eski dinler toplumsal görevlerini göremez ve sihirbazlık düzeyine inerlerken Orta Asya toplumlarında dine karşı ilgisizlik başlayacaktır. Orta Asya halkları için ileri sürülen dinî hoşgörünün aslı bu ilgisizliktir⁸⁴.

Bu nedenle şamanlığın gerçekten bir din olup olmadığı tartışma konusudur⁸⁵. Bu konu üzerinde çalışan ilk Türk Sosyologu Ziya Gökalp'in de bu konuda bazı güçlüklerle karşılaştığı anlaşıyor⁸⁶. Belli bir sistemleştirme ve bir dünya görüşü çıkarma güclüğü, kendisini şamanlıkta düşünce ve mantık yöntem ve kadroları aramaya itmiştir. Sonunda da şamanlığın bir din olduğunu reddetmese bile Türklerin gerçek dini olabileceğini kabul edemeyecektir⁸⁷. Şamanlık yerine «toyunizm»in⁸⁸ Türklerin eski dinleri olduğunu ileri sürmüştür.

Gerçekten de şamanlığı bir din saymak güçtür. Şamanlık, önce belli bir bilinçlenmenin, dünya görüşünün ifadesi olmaktan çok bazı günlük ve kişisel amaçların elde edilmesine yönelmiş bir pratiktir⁸⁹. Bu pratiği yönetebilip istenilen amaçları elde edebilecekler, bazı kişi-

84 Cengiz Han'ın çeşitli din temsilcilerini huzurunda karşılıklı tartıştırdığı söylentileri.

85 Bu tartışmalar için Bk. BULUÇ, Sâdettin. «Şaman», İslâm Ansiklopedisi, C. XI, s. 320.

86 Bk. «Türk Töresi», Akın, 1972 ve «Türk Medeniyeti Tarihi», Türk Kültür Yayını, 1974.

87 GÖKALP, Ziya. «Türk Medeniyeti Tarihi, I», s. 106-117, Türk Kültür Yayını, 1974.

88 Bu konuda gerekli açıklama için Bk. İNAN, Abdülkadir. «Tarihte ve Bugün Şamanizm - Materyaller ve Araştırmalar», s. 1, T.T.K., 1954.

89 BULUÇ, Sâdettin. a.g.y., s. 319.

sel ayrıcalıkları olan olan kimselerdir. Şaman için belli bir topluma ait olmak yeterli değildir. Ayrıca özel ve kişisel bir eğitimden geçmesi gerekmektedir⁹⁰. Bu durumda şaman, becerisiyle yabancı toplumlara da yaşayabilmekte ve hizmetlerini sunmaktadır. Bu nedenle dinle toplum arasında mutlaka aramız gereken bağı şamanlıkta bulamayacağız. Yine ayrıca Eskimolardan Orta Asya Türklerine kadar çeşitli halklarda görülen falcılık ve sihirbazlık yollarını şamanlık ismi altında toplamak⁹¹, konunun aydınlanmasını daha da güçleştirmektedir⁹².

Şamanlığı incelemekle bozkır halkları arasında, kendi içlerinde ve bu halkların yerleşik tarım uygarlıkları karşısında farklılaşmaları konusunda hiç bir bilgi edinemiyoruz. Tek öğrendiğimiz farklılaşma, şamanlarla toplumun öbür üyeleri arasında olan farklılaşmadır. Ancak bu şamanlıkla başlayan, aydınlanması için şamanlığın dışında açıklama gerektiren bir farklılaşmadır.

Yunanlılığın kendisini Truva savaşlarında bulması gibi Türkler de Çinlilerle olan savaşlarda kimliklerini ka-

90 ÖRNEK, Sedat Veyis. «100 Soruda Din, Büyü, Sanat, Efsane», s. 53, Gerçek, 1971. Radloff, daha değişik bir görüş ileri sürüyor: «müstakbel şaman bunun için... ders almaz, irşat olunmaz, bu meslek için hazırlanmaz bile, hayır, şamanlık kuvveti ona, insanı bütün varlığı ile kavrayan bir hastalık gibi birdenbire gelir.», «Sibirya'dan, II/1», s. 19, M.E.B., 1956.

91 ÖRNEK, Sedat Veyis. a.g.e., s. 48.

92 Şamanlığı din olarak zaman ve mekân içinde belli bir topluma bağlayamazsak belli bir uygarlık düzeyiyle açıklamamız gerekecektir. Bu soyut uygarlık düzeyini tanımlayabilmemiz ve saptayabilmemiz güçtür.

zanacaklardır⁹³. Bu dönemi yansıtan destanlarla şamanlığı karıştırmamak gerekir. Artık yazıt ve destanlarda şamanların rollerinin ikinci derecede ve basit roller olduklarını öğreniyoruz⁹⁴.

Bu dönem de, daha kalıcı bir niteliğe kavuşmadan Türkler tarihte büyük bir sıçrama yapacaklar ve yeryüzünün en mükemmel dünya Devletini, Osmanlı İmparatorluğunu kuracaklardır. Artık Türkler, dünyaya başka gözle bakmaktadırlar⁹⁵.

F. — DOĞUNUN TEPKİSİ ASUR VE İRAN DİNLERİ

Asya'da su boylarının bereketli ovalarında kurulu yerleşik tarım uygarlıklarının önce çağın imkânları içinde halklar arasında büyük bir zenginlik farkı doğurması sonucu komşu halkların saldırılarını kendi üzerlerine çektiler.

Yerleşik tarım uygarlıklarında askerî örgüt, daha

93 İlk Türk ismini Çin Yıllıklarında görebildiğimiz gibi Türkler de kimliklerini ve özellikle siyasî birliklerini Çinlilerle olan savaşlarda buluyorlardı.

94 Toplumda önemli yerleri artık siyasî ve askerî başkanlar almışlardır.

95 Behçet Necatigil, eski Türk mitoslarının Yunan mitosları aksine tarih boyunca sanat eserlerinde zaman zaman dirilemeyip varlıklarını belli edememesinden yakınıyor. (NECATİGİL, Behçet. a.g.e., s. 9). Bu yalnızca Batı'nın yüzyıllar öncesi duruma henüz bağlı kalmak zorundayken Türklerin dünya görüşlerinde köklü bir değişiklik olduğunu gösterir. Hiç de bir yakınma konusu değildir.

önce değindiğimiz gibi sunî sulama işleriyle ekonomik alanda da kullanılmaya başlanıp bunun sonucu bir üretim fazlası elde edilince örgütün kumanda yerlerinde bulunanlar, bu üretim fazlasına el koyabilmek için örgütün gövdesini özellikle kendilerinden uzaklaştırmaya ve kumanda yerlerini putlaştırmaya çalıştılar. Kumanda yerindekiler bir Devlet niteliğine bürününce üretim fazlasını hak edebilmek için mecburen bir toplumsal görevi yerine getirmeleri gerekti. Bu da, sulama alanında büyük kamu işleri örgütüne halktan ayrı olarak sahip çıkması ile mümkündür. Ancak bu örgütün temelini başlangıçta askerî faaliyetler teşkil ettiği için Devlet, yeniden örgüte sahip çıkabilir kaygısıyla halkı savaş işlerine süreriyordu⁹⁶.

Bu nedenle hiç bir Asya yerleşik tarım uygarlığı Devleti, kendi üretici halkını askerî işlerde kullanamamıştır. Bu ülkelerde askerlik işleri yabancılar tarafından ücretli asker olarak, o da toplumun değil sarayın ve Devlet'in askerleri olarak yerine getirilirdi⁹⁷. Doğu'nun tarım zenginliklerine karşı en büyük baskı ve yağma girişim-

96 Konuyla ilgili örnekler için Bk. ROUCHE, Michel. «Les Empires Universels», s. 469, Larousse, 1968 ve DAUMAS François. «La Vie dans l'Egypte Ancienne» s. 107, P.U.F., 1968.

97 Kapıkulluğu ve devşirmelik en mükemmel biçimine Osmanlıda kavuşmasına karşılık Doğu uygarlıklarında çok eski ve köklü bir kurumdur. Askerlik işleri Doğu uygarlıklarında toplumla ancak saray aracılığıyla ilgisi olan yabancılarca yürütülmüştür. Ayrıca bu yabancıların yerli halklarla kaynaşmamasına özen gösterilmiştir. Memlûklular, halkla bütünleşmelerine yardımcı olacak arapçayı öğrenmeye yanaşmayıp türkçe konuşmayı sürdürmüşlerdir.

leri Batı'dan gelecektir. Ayrıca Doğu yerleşik tarım uygarlıklarına Batı'dan gelen bu baskı bozkırlardan gelen baskının aksine düzenli ve örgütlü olacak, temelinde dünya egemenliği yatan bir siyasî çekişmeye dönüşecektir⁹⁸. Çekişmenin siyasî bir görünüş alması ve çatışmadaki düzenlilik nedeniyle belirli askerî stratejik noktaları elde tutmanın siyasî bir anlam kazanması sonucu bu noktaları ellerinde tutan yerleşik tarım uygarlıkları hizmetinde yabancı ücretli askerler, bağımsız bir siyaset güdebilme imkânına kavuşacaklar ve bu stratejik noktalara dayanarak bağımsız Devletler kurabileceklerdir⁹⁹.

Batı müdahalesine doğrudan doğruya karşı koymanın gerektiği bölgelerde yerleşik tarım uygarlıklarının yanında bu uygarlıklardan ayrı ama aynı uygarlıklara bağlı asker Devletler kuruldu. Bu tür Devletlere Batı'nın başlangıçta doğrudan doğruya müdahale alanının dışında kalan Hindistan ve Çin bölgelerinde rastlanılmazken Batı ile doğrudan ilişki içinde olan Yakın - Doğu'da rastlanacaktır. Bu tür Devletlerin, Doğulu asker Devletlerin tarihteki ilk örnekleri Asur ve İran İmparatorlukları ola-

98 Doğu - Batı çatışmasında sorun Batı'nın Doğu'ya sızması değil Doğu - Batı ilişkilerini taraflardan birisi lehine denetleyebilmektir.

99 Ancak stratejik noktalara sahip olan savaşçılar geleneksel Doğu iktidarına dayanmaya ihtiyaç duymadan bağımsız bir siyaset güdebileceklerdir. Üç beyliklerinin dünya imparatorlukları kurabilirken uygarlık merkezine yakın beyliklerin aynı başarıyı gösterememesi ancak böyle açıklanabilir.

caktır¹⁰⁰. Bu yüzden Asur ve İran dinlerini birlikte ele alacağız.

Asur'da ele geçen en eski belgelerde dinî yaşayışa iki Tanrı'nın egemen olduğunu görüyoruz¹⁰¹. Bir yanda alametleri kılıç ve mızrak olan Tanrı Asur vardır. Savaşçıdır. Öte yanda bitki aleminin Tanrısını, bereket Tanrısını buluyoruz. Bazen de Tanrı, Asur'da karşımıza çift başlı olarak çıkacaktır. Yerleşik tarım uygarlıkları Devletleriyle onların savunma ve koruyuculuklarını üzerilerine almış Devlet'lerin yağmacı göçebelere ya da Batı'ya karşı cephe birliği kurmaları ve bu cephe içinde kendi öz kişiliklerini korumaları iki Tanrı ve çift başlı temalarının sık sık karşımıza çıkmalarına yol açacaklardır¹⁰².

Asur Devleti, Mezopotamya'da Babil'e dayanarak gelişirken Mezopotamya yerleşik tarım uygarlıklarının kültürel ve dinî etkisi altında kaldı. Sonuçta Asur ve Babil dinleri arasında bir ayırım yapmak güçleşti. Babil'de ve Asur'da egemen olan Tanrılar aynıdır¹⁰³. Bir istisnası ile.. O da Tanrılar kralı sayılan Asur. Bütün öbür Tanrıların üzerinde ve onların varlıklarına izin vererek hüküm sürmektedir¹⁰⁴.

100 TOYNBEE, Arnold J. «Guerre et Civilisation», s. 93-123, N.R.F., 1964.

101 VIEYRA, Maurice. «Les Assyriens», s. 105-106, Ed. du Seuil, 1965.

102 Bizans, Anadolu Selçukluları ve Rus Çarlığında çift başlı kartal motifleri en tanınmışlarıdır.

103 VIEYRA, Maurice. a.g.e., s. 109.

104 İran İmparatorları Şehinşah sıfatını kullanmayı seçmişlerdir. Kanunî Sultan Süleyman da I. François'ya yolladığı mektupta kendisini Sultanlar Sultanı olarak tanıtır.

Asur, Babil'in bütün değerlerini kendi siyasî ve askerî üstünlüğünü kabul etmesi koşuluyla korumakta ve savunmaktadır. Bugün de Babil dini ve inançları üzerindeki bilgilerimizin kaynağı, Babil metinlerinin Asur kraliyet saraylarında saklanmış kopyalarıdır¹⁰⁵.

Babil inançları Asur'a geçerken elbet bazı değişikliklere uğrayacaktır. Asur, Babil'in uygarlık üstünlüklerine karşı kendi askerî önemlerini belirtmeye özen gösterecektir. Marduk Tanrısı, Asur'a gelince Babil'deki öneme karşılık Asur'da ikinci derecede bir Tanrı mertebesine inecek ve yerini çölde arslan avlayarak savaşçılığını ispat eden oğlu Nabû'ya bırakacaktır¹⁰⁶.

Asur'da ancak belirlenmeye başlayan asker Devlet ideolojisi, İran ile daha bir mükemmelleşecek ve bütün siyasî ve toplumsal yaşantıyı kapsayan bir dünya görüşü olarak ortaya çıkacaktır. Bu bütünlüğe kavuşan dünya görüşüyle birlikte tektanrıcılığa doğru olan eğilim güçlenecektir.

Zerdüşlükte henüz tektanrıcılık yoktur. Çünkü dünya Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmüştür. Ancak doğrunun başarısına mutlak bir inancı getirmektedir. Dünyadaki bölünme ve ikilik, sonuçta kötülüğün yeryüzünden silinmesi ve dünyada tek bir dünya görüşünün egemen olmasıyla ortadan kalkacaktır. Böylece de tektanrıcılık için hiç bir engel kalmayacaktır.

Yeryüzünde bir çatışma vardır. Bereketli yağmurlar

105 VIEYRA, Maurice. a.g.e., s. 119.

106 VIEYRA, Maurice. a.g.e., s. 112.

karşısında kuraklık, ateş karşısında duman, sürüleri korusan çoban köpeği karşısında kurt.. Ve Doğu karşısında Batı.,

Bu kötülüklerin açıklanması, ne ruh karşısında madenin düşkünlüğü ve ne de insanlarrın günahlarıdır. Kötülük Tanrısı Mainyu'nun iyilik Tanrısı Ahura Mazdâ karşısında hâlâ hüküm sürebilmesidir¹⁰⁷.

Değişik bir dünya görüşüne sahip Batı karşısında sürekli savaşılan ve bu savaşın içinde gelişen İran'da daha geniş bir dünya görüşüne rastlıyabiliyoruz. Ancak İran, kendi varoluş nedeni olan savaştan bağımsızlaşamayarak tektanrıcılık için gerekli son adımı atamayacaktır¹⁰⁸.

Ancak İran'ın girdiği bu savaşta kendi başarısına olan inancı tamdır. Dünya, iki karşı kuvvetin¹⁰⁹ çatıştığı bir savaş alanıdır. Ve Dünya, iyinin başarısıyla sonuçlanacak bir gelişme içindedir¹¹⁰.

Zerdüşlük, İran'ı yalnızca Batı karşısında tanımlamakla kalmaz. İran'ın Doğu'nun üretici uygarlıkları karşısındaki ödevlerini de belirler. Öküzün ruhu göçebelerin saldırılarına karşı gökyüzüne haykırmakta, koruyucu aramaktadır. Zerdüş de, yerleşik uygarlığa, üretime düzen ve güvenlik getiren bir koruyucu olarak ortaya çıkar¹¹¹.

107 CHALLEYE, Félicien. a.g.e., s. 101.

108 Bütün kötülüklerin yenildiği kabul edildiği durumda karşısında savaşılacak güç kalmayacağı için İran'ın askerî görevi de son bulmuş olacaktır.

109 Doğu ve Batı ya da göçebe ve yerleşik halklar arasındaki çatışmalar.

110 CHALLEYE, Félicien. a.g.e., s. 103.

111 CHALLEYE Félicien. a.g.e., s. 104.

Özetle İran'ın yağmacı göçebelere ve Batı'ya karşı koruduğu iyilik dünyası Yakın - Doğu'nun yerleşik tarım uygarlıklarıdır¹¹².

Dinleri toplumların kendilerini tanıma ve tanıtmaya aracı olarak tanımladık. Toplumlar kendilerini tanıma ve tanıtmaya ihtiyacını ancak değişik toplumlar karşısında duyabilirler. Ve ancak kendilerinden farklı toplumlar önünde kendi özellik ve niteliklerinin, karşılaştırma sonucu, bilincine varabilirler. Toplumlar arası ilk farklılaşma, Doğu'da su boyu ovaları halklarının yerleşik tarım ve hayata geçme koşullarını yaratmaları ve bu koşulları denetim altına alabilmeleri sonucu başladı. O günkü teknik düzeyde bu insanlık için büyük başarıydı. İnsanlığın içine düşmüş olduğu bir çok açmaza çözüm getiriyordu. Ve o günkü koşullarda bu başarı, büyük zenginlik farkının doğmasına yol açacak ve yerleşik tarıma geçememiş halkların tarım uygarlık merkezlerini sızma girişimlerine neden olacaktır.

Yerleşik tarımın getirdiği zenginlik sonucu başlayan ilk farklılaşmalarla birlikte örgütlü bir biçimde karşımıza çıkan din olayı, göçebe çoban - yerleşik çiftçi halklar arasındaki ilişkilerin sürtüşmeye dönüşmesiyle daha da geniş boyutlara kavuşacaktır. Elbet bir sürtüşme ve ça-

112 İran dininin anlamı ve ayrıca bütün İran siyaseti Yunanlığa karşı Doğu adına savaşı sürdürmek olacaktır.

tışma içinde toplumlar, kendi benliklerine daha da çok sahip çıkmak gereğini duyacaklardır.

Bu gelişmeyi Batı'nın Doğu karşısında Yunanlılıkla bir kimlik kazanmaları ve Doğu'yla amansız bir çatışmaya girmesi hızlandıracaktır. Ve bu çatışmanın dünya tarihinde önemi evrensel dinlere gerekli ortamı hazırlayacaktır.

Toplumlar arasındaki farklılaşmanın bu gelişmeyi izlemesi dinlerin geçirdiği evreleri de bize açıklayacaktır. Bu gelişme dışında din olayını açıklamamız güçtür; doyurucu olmaktan uzaktır. Din olayını bu gelişmeden soyutladığımız zaman totemizmde çok tanrılı dinleri açıklayabilecek her hangi bir ön koşul bulamayacağımız gibi çok tanrılı dinlerin mutlaka tek tanrılı dinleri getireceğini söylemek de imkânsızdır.

Evrensel dinlerin günümüzde de henüz aşılamamış olması her şeyden önce evrensel dinlere yol açan toplumlar arası çatışmaların günümüzde de önemlerini koruduğunu gösterecektir.

III

EVRENSEL DİNLER

A. — EVRENSEL DİNLER

Dinlerin her şeyden önce toplumların kendilerini tanıma ve tanıtmaya aracı olduğunu daha önce görmüş ve bireyin de dinle kendisinin toplumla olan ilişkisini açıklayabildiğini ve belli bir topluma üye olmayı ifade edebildiğini belirtmiştik.

Din toplumla birlikte bir gelişme göstermiş; toplumun kendisi ve toplum içinde oluşan insan ilişkileri basit ve sınırlı olduğu sürece totemizm egemen olmuştur.

Toplumdaki ilişkilerin çeşitlenmesi ve farklılaşması sonucu (toplumsal ilişkiler tek düzeyde olmaktan çıkacaklardır) çok Tanrılı dönem başlayacaktır¹.

Ancak bu çeşitli ilişkiler içinde tarih boyunca yabancı toplumlarla karşılaşılması, çatışılması toplumlarda dar

1 Çok Tanrılı dinleri site aşamasına bağlamak eğilimi bulunmaktadır. Batı uygarlığının site aşamasında, çok Tanrılı dinleri aşamamış olduğu doğrudur. Ancak Asur ve Babil uygarlıklarında da çok Tanrılı dinlerle karşılaşırız. Çok genel yakıştırmalarla Mezopotamya uygarlıklarıyla Yunan siteleri arasında bir benzetmeye girmek yanıltıcı olabilir. Yine site aşamasında tüccarların siteye Tanrılarını da birlikte getirdiği ve pazarda toplanan Tanrılardan çok Tanrılı dinlerin doğduğunu ileri sürmek konuya hiç bir aydınlık getiremeyeceği gibi açıklanması gerekli yeni sorular da getirmektedir.

ilişkileri aşan daha geniş bir birliğe bağlı olmak bilincini doğuracaktır. Ve toplumda çok Tanrılı dinler yerlerini tek Tanrılı dinlere bırakacaklardır².

Bu gelişme çizgisinin sonunda tek Tanrılı dinlerin ortaya çıkışı ile birlikte evrensel nitelikte büyük dinler de tarih sahnesinde görülmeye başlayacaktır³.

Biz dinleri toplumların varlıklarına sıkı sıkıya bağlı; toplumların kişilikleriyle belirlenen birer olay olarak tanımladık. Ancak evrensel dinler belli toplumların sınırlarını aşan, onların varlık ve kişiliklerinden bağımsız birer olay görünümünü kazanacaklardır⁴.

Brahmanizm ve Buddhizm dinlerini incelerken aynı toplumda iki ayrı dinin varlığının din - toplum ilişkisini yalanlamadığını; aynı toplumun değişik çıkar gruplarının görüş açılarına göre iki değişik görüntüsü ile karşı karşıya bulunduğumuzu göstermeye çalışmıştık. Yine ev-

2 Hiç bir din toplumun dışında kendine özgü bir gelişme çizgisi sonucu ortaya çıkmadığı gibi tek Tanrılı dinler de çok Tanrılı dinlerde bulunan eğilimlerin ürünü olarak doğmamışlardır. Üç büyük dinin de birbirilerinin mirasçısı olduklarını öne sürmeleri sonucu dinlerin birbirilerinin arkasından kendi başlarına bir gelişme çizgisini izledikleri izlenimini doğurmuştur.

3 Tek Tanrılı dinler, toplumların içinde bulundukları ana çatışmaları sezinedikleri, çeşitli olayları bu ana çelişkiler etrafında toplayabildiklerinin bir işaretidir. Toplumlar arası nitelikte olan bu ana çelişkiler tek Tanrılı dinlerin evrensel bir görünüş kazanmasına izin verecektir.

4 Toplumları toplumlar arası ilişkiler kayıtlamaya başladıktan bu yana başlangıçta hiç bir toplum bu ilişkileri denetim altına alamamıştır. Sonucunda Doğu uygarlıklarında Devlet'in Tanrılaştırılmasına benzer bir olayla karşılaşılacaktır.

rensel dinlerin ortaya çıkışları da toplumla din arasında bulunan yakın bağı yalanlamayacak, aksine aradaki mevcut bu bağa daha bir açıklık kazandıracaktır. Unutulmaması gereken, bu bağın ölü, kendiliğinden bütün koşul ve durumlarda tek çizgide tekrarlanan basit bir bağ olmadığıdır. Canlı ve tarih içinde gelişmelerle zenginleşen karmaşık bir bağdır. Evrensel dinler deyince önce üç büyük dini; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet'i anlıyoruz⁵. Bu dinlerin incelenmesi sırasında evrensel dinlerle toplum arasında mevcut ilişkilerin niteliklerini saptamaya çalışacağız⁶.

Ancak şimdiden ele alacağımız evrensel dinlerin birincisinde, Yahudilikte henüz dinle belli bir millet, belli bir kavim arasındaki birliğin kopmuş olmadığını görüyoruz. Yahudi dini ile Yahudi milleti arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Yahudiliğin evrensel bir din sayılması, yeryüzünde değişik toplum ve kavimler arasında yayılması olayından çok Yahudilerin dünya tarihinde oynadıkları rol sonucudur.

Yine şimdiden belirtebileceğimiz ikinci bir nokta da

5 Arnold J. Toynbee, evrensel dinler olarak Buddhizm, Hristiyanlık ve İslâmiyet'i sayıyor («Le Changement et la Tradition Le Défi de Notre Temps», s. 175, Payot, 1969). Biz ölçü olarak dine bağlı olanların sayısı ya da çeşitli halklar arasına yayılmak yerine bünyesinde evrensel çatışmaları taşımak olarak aldığımız için bu başlık altında üç büyük dini toplamaya tercih ettik.

6 Altını çizerek belirtmek istediğimiz bir konu, din olayını ele alacağımız üç büyük dinde dinbilimi açısından incelemekten çok toplumların gelişmeleri içinde oynadıkları önemli rollerle ilgileneceğiz ve yalnızca bu konuya bir aydınlık getirmeye çalışacağız.

çok Tanrılı dönemde ayrı Tanrılarca temsil edilen toplulukların aynı topluma ait oldukları bilincine varmaları sonucu tek Tanrılı dinlerin kuruluşunda görülen olayın bir benzeri, değişik toplumların kendilerini aşan geniş cepheler içinde (toplumların çaplarını aşan ilişkilerde) karşı cephedeki toplumlar önünde bazı toplumlarla eş çıkarlara sahip olduklarını anlamalarıyla da görülecektir. Bu kez de çok Tanrılı dinlerden tek Tanrılı dinlere geçiş yerine tek Tanrılı dinlerden evrensel dinlere geçişe tanık olacağız⁷.

Bu olay, bizlere aynı zamanda niçin büyük dinin, evrensel dinlerin Yakın Doğu'da doğup geliştiklerini anlamamıza da yardımcı olacaktır.

Yakın - Doğu halklarının Tanrının sevgili kulları olmaları ya da bu bölge toprağının kutsal olması sonucu mu üç büyük din hep aynı bölgede doğmuş, yoksa üç büyük din söylenildiği gibi çöllerin uçsuz bucaksızlığı karşısında hayallere dalan üç - beş hayalperestinin eseri mi?⁸

Dinlerin toplumların kendilerini tanımaları ve tanımlamaları gerekleri sonucu bir gelişmeye uğradığını söylemiştik. Tanımlama gereği, ancak değişik toplumların birbirilerine karşı kendi özelliklerini belirtebilmek, koru-

7 Toplumlar, içlerindeki bölünmeler nedeniyle ancak kendilerini toplumlar arası ilişkiler içine yerleştirmeye başladıktan sonra mevcut birliğin bilincine vardılar. Bu nedenle tek Tanrılı dinlerin aynı zamanda evrensel dinler olmaları yalnızca bir rastlantı sonucu değildir.

8 Özellikle «science sociale» okulu sözcüleri, Doğu Batı ayırımını tarihî nedenleriyle değil de coğrafya koşullarıyla açıklamak çabasıyla benzer görüşler ileri sürmüşlerdir.

yabilmek kaygısıyla doğabilir⁹. Toplumlar arasında ilk büyük farklılaşma, Doğu'da su boyu ovalarında sunî sulama sorunun çözülmesiyle bazı toplumların yerleşik tarıma geçebilmeleri sonucu başlar¹⁰. Bu olay yerleşik toplumlarla göçebe toplumlar arasında çatışmaya, sürtüşmeye yol açacaktır.

Yerleşik tarıma geçiş sorunu Doğu'da çözüm yolu bulurken Batı, topraklarının özellikleri nedeniyle bir çıkmaza girmiş durumdaydı¹¹. Doğudaki yerleşik tarım uygarlıklarında bazı ham maddelerin yokluğu ve zenginlik birikimi¹² Doğu ile Batı arasında bir ilişkinin kurulmasına yol açacaktır¹³. Kısa bir süre sonunda Yunanlılıkla birlikte bu ilişki bir çatışmaya dönüşmüştür.

Dünya tarihinin kaderini etkileyecek olan bu çatışma toplumların gelişmelerini bütün yönleriyle belirlemeye başlayacaktır. Toplumlar, bu çatışma bilinci yaygınlaşmaya başlayınca aralarındaki bazı ayrılıklara rağmen iki büyük cephe içinde kader birliği yapmışlar ve evrensel dinlere gerekli ortamı hazırlamışlardır.

Üç büyük din de, bütün evrensellik iddialarına rağmen

9 Bilindiği gibi hiç bir özellik yalnızca kendisiyle tanımlanamaz.

10 CLARK, Grahame. «La Préhistoire de l'Humanité», s. 88, Payot, 1962.

11 CHILDE, Gordon. «L'Europe Préhistorique», s. 77, Payot, 1962.

12 CHILDE, Gordon. «Tarihte Neler Oldu», s. 135, Odak, 1974.

13 CHILDE, Gordon. «L'Europe Préhistorique», s. 99, Payot, 1962.

men Doğu - Batı çatışmasını aşamamışlardır. Ve evrenleri bu iki cephenin sınırları ile kayıtlanmıştır¹⁴.

Yakın - Doğu, Doğu yerleşik tarım uygarlıkları ile göçebe toplumların karşılaştığı bir bölge olduğu gibi¹⁵ Doğu - Batı çatışmasının düğümlendiği, en yoğun olduğu bir bölgedir¹⁶. Dünya tarihinin en önemli bölgesi Yakın - Doğudur.

Evrensel dinlerin Doğu - Batı çatışmasıyla yakından ilgili olmaları nedeniyle üç büyük dinin aynı bölgede, Yakın - Doğu'da doğmuş olması hiç şaşırtıcı değildir.

B. — YAHUDİLİK

Yahudilik, karşımıza aynı adla anılan bir kavmin dini ve aynı zamanda evrensel büyük dinlerin birincisi olarak çıkmaktadır. Başlangıçta bir çelişki gibi görünen bu durumu açıklayan iki önemli olay vardır.

Bu olaylardan birincisi gerek Hıristiyanlık olsun ve gerek İslâmiyet olsun iki büyük dinin Yahudilik dinini tanımaları ve Yahudiliğin devamcısı olarak çıkıp Yahudiliğe bağlı bir çok gelenek ve efsaneleri sürdürmeleridir. Aynı bölgede ve aynı sorunlar karşısında kalan Hıristi-

14 Hıristiyanların, evrenin yaratıcısı Tanrıyla eşleştirdikleri Hz. İsa'nın bilgisi dışında insanların yaşadıklarını Amerika'ya ayak bastıkları zaman öğrenince düştükleri şaşkınlığı kestirebiliriz.

15 Yakın - Doğu tarihinde İran - Turan çatışması..

16 Yine Yakın - Doğu'da Yunan - İran çekişmesi..

yanlık ve İslâmiyet, kendilerinden önce gelen Yahudilik deneyinden gerekli dersleri çıkarmasını bilmişler ve karşılaşılacak sorunların hazır buldukları ifadelerini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bunun sonucu üç büyük din arasında yakın bir akrabalık ortaya çıkacaktır. Yahudiliğin de, bu benzerlikleri nedeniyle evrensel dinler arasında sayılması gelenek olmuştur.

Yahudiliği evrensel dinlerden saymamıza yol açan ikinci olay ise, Yahudilerin dünya tarihine yön veren ana çelişkileri geçmişlerinde büyük bir yoğunlukla yaşamış olmaları ve bu çelişkilerin Yahudilikte dinî ifadelerini eksiksiz bir biçimde bulabilmeleridir. Başlangıçta göçebe-lerin yerleşik hayata duydukları imrenişi dile getiren Yahudilik göçebe - çiftçi toplumlar çelişkisi yanında dünya ticaretinde oynadığı rol nedeniyle de Doğu - Batı çatışmasının başlıca tanık ve aktörü olmak fırsatını bulabilmiştir. Belli bir kavime bağlı ve dar bir açıdan yansıtmasına rağmen dünya tarihine yön veren başlıca olayları dinî düzeyde ifade eden Yahudilik, evreni açıklamak iddia ve çabasında bulunan herkesi ve her görüşü yakından ilgilendirecektir.

Yahudilik, henüz dinin belli bir kavimden ayrılmamış biçimidir¹⁷. Tanrı da Yahudi Tanrısıdır. Yahudiliğin kendisinden önce gelen dinlere göre üstünlüğü, bir kavime

17 İlk kez, belli bir örgüt ve toprak parçasının dışında (Yahudilikte bulunan adanmış topraklar temasına rağmen) belli bir siyasete göre kendilerini tanımlayan bir kavim olarak ortaya çıkmaları Yahudilere hem din alanında büyük bir aşama yapmak fırsatını verecektir, hem de dinin bağlı olduğu siyasetin ya da kavimin sınırları içinde tutsak olmasına yol açmıştır.

bağlı olarak birlik görüşünü (bilincini) en son çizgisine kadar geliştirebilmesidir. Günümüzdeki milliyetçilik kavramının temel öğelerini bünyesinde taşımaktadır. Yaşadığımız yy. a kadar sürebilmesinin ve canlılığını koruyabilmesinin ana nedeni de budur¹⁸. Gerekince koyu bir milliyetçiliğe dönüşebilmektedir¹⁹.

Başlangıçta Yahudilerin de bir bölümünü teşkil ettiği göçebeler için yerleşik uygarlık merkezlerinin savunma yapıları ve gelişmiş silâhları karşısında bir tek üstünlük kalıyordu. O da sayı üstünlüğü idi. Bu üstünlüğü koruyabilmek ve arada bölünüp dağılmayı önleyebilmek için bu halklar arasında birlik övülüyor ve bir tabu haline getiriliyor. Ayrıca bu olay, yalnızca Yahudilere özgü değildir. Çin karşısında Orta Asya Türklerinde de aynı olayı görebiliyoruz²⁰. Orta Asya dönemlerinden kalma Orhon anıtlarını bugünkü Türk milliyetçiliğine kaynak saymak girişimleri anlamlıdır.

Yahudilik ve Yahudi tarihi üzerine bugün elimizde bulunan en geniş kaynak, Tevrat'tır²¹. Tevrat, bir Kitab-ı

18 Yahudiliğin, bir din olarak bir toplumsal bütünlüğü ve belli siyasî amaçları zorunlu kılması günümüzde de bir siyasî birlik olarak varlığını mümkün kılacaktır. Bugün de Yahudilik, İsrail Devleti milliyetçiliğiyle eş anlamdadır.

19 Son Arap - İsrail savaşlarında görüleceği gibi..

20 Orhon Yazıtları, Türklere Çin karşısında üstün gelebilmenin başlıca yolunun birlik olduğunu öğretecektir.

21 Bu nedenle konumuzla ilgili açıklamalarımızda sık sık Tevrat'tan yapacağımız alıntılar, «Kitabı Mukaddes - Eski ve Yeni Ahit», Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1972 baskısından olacaktır.

Mukaddes olduğu gibi aynı zamanda Yahudi kavminin bir tarihidir de. Ancak Tevrat, ne bir kronoloji ne de geçmiş olayların bilimsel toplamıdır. Tevrat'ı, daha çok, Yahudi kavimine içinde bulunabileceği çeşitli durumlarda yol göstermek üzere geçmişten çıkarılabilecek derslerin toplamı saymak gerekir. Önce Tevrat, geçmişle bugüne ve geleceğe Yahudi kavminin çıkarları açısından ışık tutabildiği ölçüde ilgilenmektedir. Ve yine Tevrat, olayları ders alınabilir bir biçime sokabilmek için değiştirmekten çekinmemektedir²². Bu nedenle Yahudilik incelenirken Tevrat'tan elde edeceğimiz bilgilerin genel tarih bilgileriyle sınanması ve tamamlanması zorunludur.

Yahudiliğin incelenmesinde ilk karşılaşacağımız soru, Yahudilerin tarih önüne çıkışlarıdır.

Filistin'e yerleşmelerinden önce Yahudilere verilen ad, İbranîlerdir. İbranî, «öteyanın insanları» anlamına gelmektedir²³. Çivi yazısı belgelerde Babil, Mısır, Asur gibi Yakın - Doğu'nun yerleşik uygarlık merkezlerine köle ya da ücretli asker olarak gelen yabancı göçmenler aynı adla anılmaktadırlar²⁴. «Öteyanın insanları» anlamı da

22 En azından Tevrat'ta sözü geçen olaylar uzun bir aradan sonra ve yeni deneylerin ışığı altında yazıya geçmiştir. «aucun recueil de lois, aucun décalogue ne remonte intégralement à cette époque, puisque ceux qui nous connaissons comportent toujours quelque commandement se rapportant à la pratique de l'agriculture, qui commence un siècle plus tard» LAFFORGUE, Gilbert, «La Haute Antiquité», s. 354, Larousse, 1969.

23 CONTENAU, Georges. «Les Civilisations Anciennes du Proche-Orient», s. 45, P.U.F., 1968.

24 CHOURAQUI, André. «Histoire du Judaïsme», s. 10, P.U.F., 1968.

İbranî kelimesinin yerleşik uygarlık halklarının kendi dışlarında kalan kavimlere verdikleri bir ad olması ihtimalini güçlendirmektedir. İbranîler, gerçekten de Yakın - Doğu'nun yerleşik tarım²⁵ alanlarının dışında kalan bölgelerinde yaşamlarını sürdüren halklardır. Tevrat'ta Yahudi büyükleri, atalarından göçebe olarak söz etmektedirler.

Yakın - Doğu göçebelerinin Orta Asya halklarından, bütün benzerliklerine rağmen, ayrıldıkları yönler vardır. Yakın - Doğu'da göçebelerin serbestce hareket edebilecekleri alanlar, Orta Asya bozkırları ile karşılaştırıldığı zaman, çok sınırlıdır. Bu durumda göçebelik özelliklerini aynı katıksızlıkla korumak Yahudilik için güç olacaktır. Yine yerleşik uygarlık merkezlerine olan yakın komşuluk, Yahudilerde toprağa, yerleşik tarıma olan özlemlerinin Orta Asya halklarında rastlanılmayan bir gerginlikte belirmesine yol açacaktır. Bütün Yahudilik tarihi, yerleşik hayata izin veren toprağın özleminin, aranışının öyküsüdür.

Asya topraklarının besleme imkânlarının sınırlı oluşuna ve Asya topraklarının verim yönünden büyük farklılıklar gösterdiğine daha önce de değinmiştik. Yakın - Doğu'da göçebelerin bu toprak arayışı yerleşik halklarla göçebeler arasında bir çatışmanın doğmasına yol açtı. Bu çatışma içinde göçebe halklar, aralarındaki çıkar birli-

25 Yerleşik tarım kavramını gezginci tarımdan ayırmak için kullanıyoruz. Tarih başlangıcında toprağın tüketilmesi sorunu çözümlenemediği için özellikle Avrupa'da belli sürede yeni topraklar arama zorunluluğu ile sürdürülen gezginci tarım vardı.

ğini ve bu birlik etrafında kenetlenmenin kendilerine sağlayacağı üstünlüğü sezdiler²⁶. Yahudi dini ve Yahudi kavimi birlikte aynı koşul ve durumların gereği olarak ortaya çıkmıştır. Yahudi dininden önce bir Yahudi ırkından söz edilemez .

Başlangıçta Fırat ve Suriye arasında kalan alanlarda çobanlar yaşamakta idi. Bu çobanlar koyun, keçi ve deve sürülerini güderek yaşıyorlar ve göçebe bir hayat sürüyorlardı. Bu göçebe - çobanlar boylara bölünmüştü. Her boyun başında dinî görevler de yüklenmiş bir şef bulunuyordu²⁷.

Bu şeflerden birisi de Hz. İbrahim'dir²⁸.

Yahudiler, tarihlerini Tanrı'nın Hz. İbrahim'e o güne kadar yaşamış oldukları toprakları terk etmesini bildirmesiyle başlatırlar²⁹.

Soy kütüklerini Hz. Adem ve Hz. Nuh'a kadar uzatmalarına rağmen Yahudiler kendi dışlarında ve kendile-

26 Yahudilik bir birlik çağırısı ve ideolojisidir.

27 Bu şeflerin rolünü Orta Asya halklarında görülen şamanlarla karşılaştırmak gerekir. Bu yönde yapılmış çalışmalar yetersizdir. Elimizdeki bilgiler bir yargıda bulunmaya izin vermiyor. Ancak Yahudilikten önce İbranîlerin dinlerinde de büyücülüğün bulunduğu işaret edelim. Sonradan bu şeflerin peygamberlerin öncülleri sayılmaları hakikî kişiliklerini tanımamıza engel olmuştur.

28 SEIGNOBOS, Charles. «Histoire Narrative et Descriptive des Anciens Peuples de l'Orient», s. 210, Armand Colin, 1899.

29 «Ve RAB Abrams dedi: Memleketinden, ve akrabandan, ve babanın evinden, sana göstereceğim memlekete git; ve seni büyük millet edeceğim» (Tekvin, Bap 12).

rinden ayrı bir uygarlığın farkındadırlar³⁰. Tanrı'nın Hz. İbrahim'den terk etmesini istediği ülke, Babil'dir Bu başlangıç efsanesi, Yahudilerle yerleşik tarım arasında uzak da olsa bir ilgi kurmaya izin vermektedir. Ancak bu durumda bile yine bir tarım uygarlığı merkezi olan ve kıtlık nedenleriyle sık sık sığınmak zorunda kaldıkları Mısır, kendi dışlarında ve yabancıları oldukları bir ülkedir³¹.

Yine Tanrı'nın ülkelerini bırakmaya çağırışından Yahudilerin göçebe yaşayışını kendilerine Tanrı tarafından adanmış topraklara³² kavuşmak amacıyla sürdürdüklerine inandıkları ve büyük bir millet olabilmelerini bu adanmış toprakları elde etmeye bağladıkları anlaşılmaktadır³³.

Yahudiler, kendi dışlarında mevcut olan yerleşik tarıma duydukları özlem ne denli güçlü olursa olsun geleneklerinin bu dönemlerinde henüz göçebe yaşayışından ve göçebe dünya görüşünden uzaklaşmış değillerdir. Göçebelere yayıldıkları alanlar ganimet savaşlarının dışında bü-

30 Bütün büyük dinler Hz. Adem ve Hz. Nuh efsaneleriyle bütün insanlığı kavramak iddialarına rağmen Doğu - Batı çatışmasını aşamadıkları için sonunda yabancı kavimlerin varlığını kabul zorunda kalmışlardır. Tevrat da Yahudilerin yabancı kavimlerle gelişmeleri hikâyeleriyle doludur.

31 Yahudi efsaneleri de Mısır'a yavaşma olarak sızabildiklerini kabul etmektedir.

32 Yahudi, kendi kimliğini başlangıçta kabul etmeyerek kendilerini yerleşik tarımın nimetlerine karşı duydukları özlemle tanımlıyorlar.

33 Yerleşik tarım uygarlık düzeyi belli bir toplumsal ve siyasî örgütün baş koşulu olarak kalıyor.

yük toplum birimleri halinde toplanmaya elverişli değildir³⁴. Sınırlı beslenme koşulları bölünmeyi gerektirir³⁵.

~~Yahudiler, bütün özelemlerine rağmen yerleşik hayata karşı öbür göçebelerin görüşlerini paylaşmayı sürdürüyorlardı. Göçebeler gözünde yerleşik tarım merkezlerinde yaşayan halk, bolluk ve zenginliğin verdiği imkânlarla gevşemekte ve askerlik görevlerinden uzaklaşarak³⁶ kendisini eğlenceye bırakmaktadır. Hz. İbrahim'den ayrılan Lût, Sodom ve Gomorra'ya gitmiş ve muhtemelen yerleşik uygarlıkları temsil eden bu iki şehir halkları arasına sızabilmişti. Ancak Sodom ve Gomorra halkı Tanrı'ya karşı çok günâhkardır³⁷. Tanrı, Sodom ve Gomorra'yı ve halkını cezalandırdı. Lût'u değil de Hz. İbrahim'i izlemeyi, daha doğrusu göçebe yaşayışını, seçenler haklı çıktılar³⁸. Çünkü yerleşik yaşayışa geçişte kesin bir sonuç bu-~~

34 Bunun için gerekli ilişkiler ve üretim göçebe çobanlıkta mümkün değildir.

35 «Ve birlikte oturmak için yer onları taşıyamıyordu» (Tekvin, Bap 13) «Ve Abram Lûta dedi Rica ederim, benimle senin aranda ve benim çobanlarımla senin çobanların arasında çekişme olmasın; çünkü biz kardeşiz. Bütün memleket senin önünde değil mi? rica ederim, benden ayrıl; eğer sola gidersen, ben sağa, ve eğer sağa gidersen, ben sola giderim». (Tekvin, Bap 13).

36 Aynı duruma Araplarda da tanık olacağız. Başlangıçta Yakın Doğu'nun en önemli askerî güçleri Bizans ve İran'ı yıldırıktan sonra savaş işleri için Türklerin yardımına muhtaç kalmışlardır.

37 «Ve RAB dedi Sodom ve Gomorranın feryadı büyük, ve onların günahı çok ağır olduğu için..» (Tekvin, Bap 18)

38 Bilge Kağan da kesin çözüm bulunmadan yerleşik yaşayışa geçen Türkleri suçluyor. «Çin milletinin sözü tatlı, ipek ku-

lunamadıkca göçebe yaşayışını sürdüren Yahudiler, her zaman olacaktı. Ve bu göçebe Yahudiler, kendilerini uygarlık merkezlerinde doğabilecek her hangi bir kargaşalığa bir çözüm yolu getirebilecek hazır güç, Tanrı'nın sevgili kulları saymaya devam edebileceklerdi.

Göçebe çoban ve yerleşik çiftçi halklar arasındaki bu çelişmenin ilk izlerine Tevrat'ta Habil ve Kabil arasındaki çatışmada rastlıyoruz. Hz. İbrahim ve Lût hikâyesinde aynı temayı görebileceğimiz gibi Hz. İbrahim'in oğulları arasında da aynı çatışma sürmektedir. Hz. İbrahim'in iki oğlu olacaktır. Bunlar İsmail ile İshak'tır. İsmail, büyük bir avcı ve Arap halklarının³⁹ atası oldu. Ancak göçebe yaşayışının artık Yahudiliğin büyük bir millet halinde oluşmasına izin vermeyeceği bilinci yaygınlaşmıştır⁴⁰. Yerleşik hayata ve tarıma tanınan üstünlüğe İshak'ın oğullarında tanık oluyoruz⁴¹.

İshak'ın karısı Rebeka'dan ikiz oğulları oldu. Büyüğü Esav, küçüğü Yakup'tu⁴². Yakup, beslenme ve besleme gücüyle göçebe yaşantısını sürdüren Esav'ı bastıracaktır.

maşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş». ERGİN Muharrem. «Orhun Abideleri», s. 2, M.E.B., 1970.

39 Yerleşik yaşayışa ve ticaret yaşayışına geçişte Yahudileri izleyemeyen Yakın - Doğu göçebe halkları..

40 «senin zürriyetin İshakta çağırılacaktır». (Tekvin, Bap 21).

41 «senin rahminde iki ümmet var; / ve senin karnından iki kavm ayrılacak; / ve bir kavim obir kavmdan kuvvetli olacak». (Tekvin, Bap 25).

42 «ve Esav avcılık bilen bir adam, kır adamı oldu; ve Yakup çadırlarda oturan sakin bir adam oldu». (Tekvin, Bap 25).

Ölüm döşeğindeki babaları İshak'a hile yoluyla da olsa ilk yiyecek sağlayan ve İshak tarafından takdis edilen Yakup olacaktır⁴³. Ve Yakup'tan sonra yerleşik hayat ve bu hayata izin verecek adanmış topraklar, Yahudi tarihinde ana temayı teşkil etmeye başlayacaktır.

Hız. Yakup'un oniki çocuğu oldu. Bunlardan birisi de Hız. Yusuf'tu. Hız. Yusuf'u kıskanan kardeşleri, kendisini Mısır'la ticaret yapan kervan sahiplerine sattılar. Hız. Yusuf, Mısır'da firavunun bir rüyasını ülkede yedi yıl bolluk ve yedi yıl kıtlık olacağını bilerek yorumladı. Ve gerekli tedbirleri alabilmesi için firavun tarafından Devlet yönetiminin başına getirildi⁴⁴.

Kıtlık olanca gücüyle bütün ülkelerde kendisini duyurdu. Mısır, Hız. Yusuf'un tedbirleriyle kıtlığa başarıyla karşı koydu ve ambarlarında sakladığı yiyeceklerle komşu ülkeleri beslemeyi sürdürdü⁴⁵.

Mısır Devleti'ne, dolayısıyla Hız. Yusuf'a, baş vuranlar arasında kendi ırkdaşları, Yahudiler de bulunuyordu. Hız. Yusuf, kendi kardeşlerini ve ırkdaşlarını tanıdı ve onları Mısır'a yerleştirdi.

Burada bizim ekleyebileceğimiz, göçebe halkların kıtlık tehlikesine karşı yerleşik tarım uygarlıklarına sığınma yollarını aradıkları; ancak bütün baskılara rağmen

43 SEIGNOBOS, Charles. a.g.e., s. 217.

44 LAFFORGUE, Gilbert a.g.e., s. 353.

45 Mısır, zenginliğiyle tarihte bir çok yabancı halkları beslemiştir. Roma İmparatorluğunun tahıl ambarı olmuştur. Roma'nın yıkılışında Barbar akınları sırasında Kuzey Afrika'ya geçerek Mısır Roma ulaşımını engellemelerinin rolü büyüktür. Batı'nın Vandallara böylesine dış bilemesinin gerçek nedeni de bu olsa gerekir.

beslenme imkânlarının sınırlı ya da daha doğru bir değişle üretime açık alanların Yahudilerin gelişlerinden çok önce tamamen işgal edilmiş olmaları sonucu Yahudilerin yerleşik çiftçi halklarla kaynaşmadığı ve yan görevlerde çalışmayı kabul ettikleri olacaktır⁴⁶. Bu yüzden geçen zamana rağmen Yahudiler Mısır'da ayrı bir ırk olarak yamaya devam edeceklerdir.

Yahudilerin Mısır'a yerleşmeleri ve rahatça kendi yaşayışlarını sürdürmeleri, Mısır'da Hiksos'lar sülâlesi devrine rastlar⁴⁷. Hiksos'lar, Mısır ülkesinin yabancı bir sülâle idi. Kendi saltanatlarını kurabilmek için Mısır'ın kapalı çerçevesini yıkmışlar ve böylece Yahudilerin Mısır'a sızmalarına imkân hazırlamışlardır. Yahudiler de kendilerine Mısır'a sızmak fırsatını veren bu yabancı egemenliğine muhtemelen destek olmuşlardır. Ancak Mısır'da Hiksos'ların saltanatına son veren yerli egemenlik yeniden kurulunca Yahudiler ülke dışı edileceklerdir. Yerleşik halklardan daha hızlı çoğalan ve kurulu uygarlığı tehdit eden yabancılar ülkeden çıkarılacaktır⁴⁸. Mısır'dan

46 Karşılık arayan sorulardan birisi de Yahudilerin Mısır'da ne yaptıklarıdır. Yahudilerin Mısır esaretinden söz edilmektedir. Mısır'da o dönem ve düzende ancak Devlet esirleri (kapı kulları) bulunmaktadır. Bu Devlet esirleri, özellikle yabancılar askerlik işlerinde kullanılmaktadır. Yerli üretime katılmış olsalardı kolayca Mısır halkıyla kaynaşabilecekleri düşünebilir. Çok büyük bir ihtimalle Yahudiler Mısır'da sınır boylarında askerlik görevlerinde çalışmışlardır.

47 NAHON, Gérard. «Les Hébreux», s. 34, Ed. du Seuil, 1963.

48 Savaş işlerinin Doğu uygarlıklarında yabancı ücretli askerlere ayrılması askerlerin Devlet işlerinden uzak tutulmasını sağlamak içindir. Yahudiler, bu sınırın dışına çıkıp Mısır'ın iç işlerine

bu çıkışta Hz. Musa Yahudilere önderlik edecektir⁴⁹.

Yahudilerin göçebelikten yerleşik hayata geçmeleri deneyi, Yakın - Doğu tarihinin ana çizgileriyle özetlenmesi, anlaşılması çabasıdır. Gerçekten de Yahudiler, kendi dinlerinde çevrelerinde rastladıkları ve içinde bizzat yaşadıkları toplumsal olayların genel açıklamalarını gördükleri için Yahudiliği başka dinlerden üstün saymışlar ve bütün olayları tek bir yorum⁵⁰ etrafında toplayabilmek çabaları sonucu tek Tanrılı din aşamasına ulaşabilmişlerdir⁵¹.

karışmayı denedikleri anlaşılıyor. Hz. Yusuf hikâyesi bu konuda Yahudilerin ciddi bir tehlike teşkil etmeye başladıklarını gösterir.

49 Freud'un Hz. Musa konusunda ileri sürdüğü görüşler ilginçtir. Hz. Musa, Mısırlı bir kumandandır. Yahudilerin teşkil ettiği askeri birliklerle başarılı seferleri vardır. Hz. Musa'nın bağlı olduğu kral, eski Mısır dini yerine tek Tanrılı bir din kurmuştur. Başka deyişle geleneksel Mısır siyasetini yeni bir siyasetle değiştirmek istiyordu. Bu yeni siyaseti kendilerine yeni düzende bir yer kazandırabileceği umuduyla en çok yabancılar ve bu arada en başta Yahudiler destekliyordu. Ancak Mısır Devletinin geleneksel güçleri duruma hakim oldular ve kralı öldürdüler. Hz. Musa, belki de krallığı ele geçirebilmek için yeni siyasetin sözcüsü olarak Yahudilere dayanarak mücadeleye girdi. Başarısızlığa uğrayınca Yahudilerle birlikte Mısır'ı terk etmek zorunda kaldı (Bk. «Moise et le Monothéisme, N.R.F., 1948»). Konu böylece ele alındığı zaman Hz. Musa'nın Mısır sarayı ile olan ilişkisi de aydınlığa kavuşmuş oluyor.

50 Kendi deneyleri..

51 Yahudiler arasında yerleşik uygarlık merkezlerine sızmayı başaranlar ve göçebe yaşayışını sürdürenler arasındaki bölünme tek Tanrılı bir dine engel olmuştur. Çift Tanrılı olarak ortaya çıkan Yahudilik giderek sonradan tek Tanrılı dine dönüşecektir. «Les noms différents indiquent avec netteté qu'il s'agissait primiti-

İlk çağlarda bugünkü millet ve ırk anlayışlarının mevcut olmadığı düşünülürse Yahudi olmanın anlamı, bu deneyi yaşamak ya da az çok bir benzerinden geçmek olacaktır⁵².

Mısır'da yerleşik toplumlar içine bir sızma denemesinde bulunan Yahudiler, Sodom ve Gomorra'daki başarsızlığın tekrarı üzerine adanmış toprakları bulabilmek için yeni bir serüvene girdiler⁵³. Ancak yerleşik düzene geçişe elverişli toprak bulmak kolay olmadı. Göçebe Yahudiler arasında birliği korumak güçleşti. Yakınmalar başladı⁵⁴. Bu yakınmadan göçebelerin çok güç doğa koşullarında yaşantılarının sürdüklerini öğrenebiliyoruz. Bu güç koşullar, bugün Yahudilik adını verdiğimiz deneyde dayanıklı, güçlü ve savaşçı göçebelerin bir çeşit doğal seçimine yol açacaktır. Geri kalan göçebeler, muhtemelen bu güç koşullara dayanamayıp yok olmuşlar ya da kişisel çıkış yolu aramak yoluna gitmişlerdir. Bu uzun göç döneminde güç koşulları yenmesini bilen göçebeler artık da-

vement aussi de dieux différents». Gressmann'dan aktaran FREUD, Sigmund. a.g.e., s. 63.

52 Yakın Doğu'nun öbür göçebeleri ile bir yakınlık hatırlansa bile İsmail'in soyu Araplarda olduğu gibi aynı deneyden geçmemiş olanlar Yahudiliğin dışında kalacaklardır.

53 «Ve Yusuf oğulları dediler: Dağlık bize yetmiyor». (Yeşu, Bap 17).

54 «Ve biz ve hayvanlarımız burada ölelim diye RABBİN cemaatini bu çöle niçin getirdiniz? Ve bu kötü yere getirmek üzre niçin bizi Mısır'dan çıkardınız? ekin, ve incir, ve bağ, ve nar yeri değil; içecek su da yok». (Sayılar, Bap 20).

yanıklı ve savaşçı bir kavim durumuna gelmişler ve yerleşik uygarlıkları tehdit etmeye başlamışlardır⁵⁵.

Yahudiliğin yerleşik halklar üzerindeki düşünceleri ve onların uygarlıkları karşısında duydukları bütün öbür göçebelerin görüşlerine benzer⁵⁶ olduğu gibi kendi halkı üzerine düşünceleri de tipik göçebe görüşüdür. Yahudi kendisini çekirgeye benzetmektedir⁵⁷. Bilindiği gibi çekirge ekili tarlalara çok sayıda saldırıp hasatı yağmalayarak yok etmektedir⁵⁸. Adanmış topraklara giren ilk Yahudiler, çekirgelerden farksızdırlar⁵⁹. Tanrı da, Yahudilerin Mısır'dan kovuldukları, kuvvetin yerleşik halklarda olduğu sırada verdiği «Asla öldürmeyeceksin» emrini unut-

55 «Dinle, ey İsrail; senden daha büyük ve kudretli milletleri, büyük ve uzun bir kavmi, senin bildiğin, ve haklarında Anak oğullarının karşısında kim durabilir? denildiğini işittiğin Anak oğullarını, göklere kadar duvarlı şehirleri mülk olarak almak üzere içeri girmek için bugün Erdenden geçiyorsun» (Tesniye, Bap 9), «Ve Yeşu Yusuf evine, Efraime ve Manasseye söyliyip dedi: Sen çokluk bir kavmsın, ve kuvvetin büyüktür.. Kenânlılar kuvvetli ve demir cenk arabaları da olmakla beraber onları kovarsın». (Yeşu, Bap 17).

56 «Bizi gönderdiğin diyara vardık; ve gerçek süt ve bal akıyor» (Sayılar, Bap 14).

57 «Ve kendi gözümüzde biz çekirgeler gibi idik, ve onların gözünde de öyle idik». (Sayılar, Bap 14).

58 Orta Asya Türkleri de kendilerine totem olarak kurtu seçmişlerdir. Kurt da sırasında köyleri basmaktadır.

59 «Ve İsrail oğulları Midyan kadınlarını, ve onların çocuklarını esir aldılar; ve bütün sürülerini, ve bütün mallarını çapul ettiler. Ve içinde oturdukları bütün şehirleri, ve bütün obalarını ateşle yaktılar. Ve insan olsun hayvan olsun bütün ganimeti, ve bütün çapul malını aldılar». (Sayılar, Bap 31).

muşa benziyor ve sevgili Yahudi kullarına «Ve şimdi çocuklar arasındaki her erkeği öldürün, ve erkeklerle yatmış olarak erkek bilen her kadını öldürün»⁶⁰ diye öğütte bulunuyordu⁶¹.

Yahudilerin adanmış topraklardaki ilk davranışları öbür göçebe fatihlerin davranışlarından başka olmayacaktır. Askerlik görevlerini tekellerine alan Yahudiler, buna karşılık üretici halktan aldıkları haraçla geçineceklerdir⁶². Ancak haracın işleyebilmesi için gerekli olan önemli bir koşul bulunmaktadır. O da, haraçla beslenen grubun haraç ödeyen üreticiye göre sayıca çok sınırlı olmasıdır. Böylece toplanan haraç üretici halk için ağır, taşınması imkânsız bir yük olmaktan çıkacağı gibi haraçtan yararlananlar için de toplanan paranın büyük bir meblağ tutmasını sağlar. Görüldüğü gibi yerleşik toplumlarda haraçtan yararlanabilecek askerî görevler sınırlı olduğu halde göçebelerin yerleşik toplumlara baskısı büyüktür⁶³. Bu nedenle adanmış topraklara giren bir kısım

60 Sayılar, Bap 31.

61 Sırasında bir yanağına vurana öbür yanağının uzatılmasını isteyen Hristiyanlık, sırasında da Haçlı Seferleri düzenlemekten geri kalmamıştır.

62 Üçüncü yılda, ondalığı ayırma yılında, mahsulünün bütün ondalığını ayırmağı bitirdiğin zaman, onu Leviliye, garibe, öksüze, ve dul kadına vereceksin, ve senin kapılarında yiyip doyacaklar». (Tesniye, Bap 26).

63 Anadolu, Türklerin egemenliğine geçtikten sonra bir kaç kez yabancı istilâsına uğradı. Haçlı örneğinde görüleceği gibi Batı'dan gelen istilâlar, bu sınırlı sayıdaki askerî görevler için bir çekişmeye yol açmadığı için Anadolu Türk Devletlerinin yapısı sarsılmadı. Doğu'dan gelen Moğol ve Timür istilâları, bu görevler

Yahudiler, savaşçılıklarını sürdürürlerken geri kalanlar tarım hayatına uymaya çalıştılar.

Yerleşik tarıma geçenler Filistin'in yerli halklarıyla aynı kaderi paylaşmakta gecikmediler. Ve kısa sürede aralarında Yahudiliği bırakıp yerli dinlere katılmalar görüldü. Yahudiler içinde adanmış topraklarda eski dinlerin tapınaklarını canlandıran ve hatta yenilerini kuranlar bulunuyordu. Ancak savaşçı - yönetici Yahudiler, Hz. Musa geleneğini sürdüreceklerdir.

Savaşçı Yahudiler, başlangıçta bir krallık olarak örgütlenmemişlerdi. Her boy, kendisini ve ellerinden geldiğince kendilerinin denetledikleri bölgeleri savunuyordu. Düşman tehlikeli bir durum alınca birleşiliyordu. Orta Asya Türklerindeki kurultaylara benzer toplantılar aynı zamanda bir savaşçılar topluluğu idi ve yürütme organı görevini görüyordu. Tarım bölgeleri de savunma gerekleri sonucu kendilerine bağlıydı. Bu yeni dönemde ortaya çıkan gelişmeler ve dış baskının artması askerî gruplar arasında görülen bu geçici birliğin yerini devamlı bir birliğin, krallığın almasına yol açtı. Toplumdaki üretici ve savaşçı gruplar arası bağın güçlenmesine karşılık iki grup arasındaki ayrılık daha da belli bir biçime girdi.

Yahudiler, Filistin'de Devlet kurmayı başarınca üzerine yerleştikleri ülkenin gerekleri ve geçmişlerinin taşı-

için bir çekişmeye izin verdiği için Anadolu'da kargaşalıklara yol açmıştır.

dığı deneyler sonucu Yahudi Devletinde iki büyük eğilimin çekiştiğine tanık olacağız. Bu çekişme, Hz. Süleyman'ın saltanatı sırasında en canlı biçimde karşımıza çıkar.

Elimizdeki metinler, bize Hz. Süleyman'ı tipik bir Doğu İmparatoru olarak tanıtır. Hz. Süleyman, savaş işlerinden uzak barış içinde Kudüs'te yaşamış, yabancı ülkelerden getirttiği mimarlara kendisi için bir saray yaptırmıştır. Hz. Süleyman, Yahudi tarihinde ilk kez olmak üzere sarayının yanında bir de tapınak inşa ettirecektir.

Hz. Süleyman'ın adaleti ve zenginliği efsaneleşmiştir. Ve yine kurdurduğu tapınak gibi büyük kamu işlerine halkı koşturması, yüklü vergilerle üreticileri ezmesi, kendisini bütün Doğu Devletlerinde görülen İmparatorların en belirgin temsilcisi yapar⁶⁴. Hz. Süleyman, bu yönleriyle her hangi bir Doğu İmparatoru olarak kalacaktı. Hem de Mısır firavunları ya da Babil kralları ile karşılaştırılınca önemsiz, sıradan bir Doğu İmparatoru olacaktı. Ancak ülkesinin özellikleri, Yahudilerin tarih içindeki rolleri, Hz. Süleyman'ı unutulmaz İmparatorlar arasına kattı.

Yahudi Devleti, ilk kuruluş döneminde karşımıza başarısız bir deneme olarak çıkmaktadır. Çeşitli yönlerde yapılan girişimler, önce askerî düzeyde, başarısızlıklarla sonuçlanmıştır. Hz. Davud, Yahudi krallığını Fenike kralı Hiram'ın himayesine sokmakla bu başarısızlıklara bir

64 Doğu Devlet ve başkanlarının özellikleri için tek yanlı yorumuna rağmen Bk. WITTFOGEL, Karl. «Le Despotisme Oriental», Les Ed. de Minuit, 1964.

çözüm yolu buldu⁶⁵. Böylece kendi iktidarını güçlendirdiği gibi Hz. Süleyman'ın saltanatının hazırlayıcısı oldu.

Hz. Süleyman, Hz. Davud'un Fenike ile kurduğu işbirliğini sürdürdü. Ve daha da ileri giderek Mısır firavununun kızıyla evlenmiştir⁶⁶. Böylece Fenikelilerle kurulmuş olan dostluğun yanına Mısır hükümdar sülâlesi ile akrabalığı eklemiştir.

Bilindiği gibi Fenike, Doğu'nun tüccar Devleti idi. Yunanlılığa karşı Doğu ticaretini temsil ediyordu. Ve Yunanlılarla Doğu - Batı ticaret tekeli ele geçirmek için çekişiyordu⁶⁷. Mısır ise Doğu üretimini sağlayan en önemli Devletti. Hz. Süleyman, Doğu ticaretinin en önde temsilcisi Fenikelilerle dostluğu ve Dünya ticaretine en çok mal süren Mısır hanedanlığı ile akrabalığı yardımıyla Yahudiler için günümüze kadar uzanan bir gelecek hazırladı.

Mısır ve Fenike arasında sürekli gidip gelen ticaret kervanlarından alınan geçiş vergisi, Hz. Süleyman'ın ef-sanevî hazinelerinin esas kaynağı olmuştur. Ayrıca Hz. Süleyman, Mısır'ın dünya pazarlarına sunduğu malları satın almak ve Fenikelilere mal satmak tekeli giderek kendi elinde toplayacaktır.

65 WELLS, H.G. «Esquises de l'Histoire Universelle», s. 119, Payot, 1925.

66 WELLS, H.G. a.g.e., s. 120.

67 Yunanlılarla Fenikeliler arasındaki ticarî çekişmeler üzerine Herodotos'ta bilgiler vardır. Ayrıca Fenike, Yunan örneğinde olduğu gibi kendisine bağlı ticaret kolonileri kurmuştur. Bunlardan Kartaca'nın Roma (Yunanlılığın Batı'daki takipçisi) ile olan savaşları herkesce bilinmektedir.

Fenike, Hz. Süleyman'ın krallığını ülkesini Kızıl Deniz'e bağlayan bir ticaret ve geçiş yolu olarak kullanacaktır. Fenike, Kızıl Deniz'de büyük bir ticaret filosu kurmuş bulunuyordu. Ve İsrail'in varlığı kendi dünya ticareti için büyük bir önem taşıyordu.

Gerçekte Hz. Süleyman'ın tarihte oynadığı rol, Fenike krallığının siyaset ve isteklerine yardımcı olmaktadır. Mısır'da Hz. Süleyman'la kurulan akrabalıkta ifadesini bulan geçici zayıflık ve önemli bir ticaret yolunu tutan Hz. Süleyman'la Fenikelilerin hoş geçinme isteği Yahudilerin bu kısa süreli başarısının ana nedenleri olacaktır.

Yahudi krallığının biribirisine düşman Yahuda ve ve İsrailiye krallığına bölünmesi bu başarının çok kısa süreli olmasına yol açacaktır. Yahuda ve İsrailiye arasındaki kanlı çarpışmalara dönüşen çekişme Yahudilerin işgalinde bulunan ülkedeki ticaret güvenliğini ortadan kaldırdı. Yahudi Devletini Fenike ile Kızıl Deniz arasında bir bağ olmaktan çıkardı.

Karşımıza birlik kendilerine büyük bir başarı imkânı hazırlamasına rağmen Yahudiler arasında niçin bir bölünme olmuştur, diye bir soru çıkmaktadır. Bu soruya verilebilecek karşılıklardan birincisi, Yahudi Devletinde bir birliği gerektirecek bir gelişme çizgisine, merkeziyetçiliğe henüz ulaşılammış olduğudur. Ayrıca bu birliğin getireceği çıkarlar, ancak birliği temsil eden ve birliği temsile yetkisi tartışma konusu olan dar bir zümre tarafından paylaşılmaktadır. Yine iktidar yerinde bulunanları, üstünlüğü, yabancı ülkelerin (Fenike ve Mısır) himayeledirini sağlamış olmalarıdır. Halbuki Yakın - Doğu egemenliğini elde edebilmek için önemli bir ticaret yolu üzerinde

bulunan Yahudilere himaye öneren başka yabancı Devletler de vardı. Öbür Devletlerin himayesini sağlamış değişik zümrelerin merkezî Devletin iktidarını tartışma konusu yapmaları şaşırtıcı değildir.

Yahuda ve İsrailiye Devletinin ortaya çıktığı yıllarda Asur Devleti, Yakın Doğu'da bir birlik kurmak ve Batı'ya karşı Doğu temsilciliğini yalnızca kendi elinde tutmak isteginde idi. Yakın - Doğu'yu kendi siyaseti altında birleştirmek amacıyla olan Asur, bölgenin zenginlik merkezlerinin başlıcası Babil'i kendi denetimi altına almıştı. Geriye Mısır kalıyordu. Filistin, Asur ile Mısır çekişmesinde kanlı savaşlara sahne olduğu gibi Asur'un Yakın - Doğu'daki üstünlüğü karşısında Fenike ve Mısır yakınlığı, Yahudileri tarih sahnesinin gerisine itecektir.

Asur zaferinin sonunda Yahudi tarihinde Babil esareti dönemi başlayacaktır. Yahudilik için bu dönem, kendi kendisiyle hesaplama ve geçmiş deneylerden ders çıkarma dönemi olacaktır. Yahudilik dini de kesin çizgileriyle bu dönemde biçimlenecek ve yazılı - değişmez bir biçime kavuşacaktır. Ana tema Yahudiliğe yeniden mutlu günleri getirecek Mesih'in ortaya çıkışı ve yeniden adanmış kutsal topraklara dönüş olacaktır.

Bu inanç ve Doğu tarihinde kendi aleyhlerine gelişen bu yeni durum, Yahudilerin Doğu halklarıyla kaynaşmasına engel olmuştur⁶⁸. Batılı için de Yahudiler Doğu hal-

68 Tarihte yeni gelişmeler sonucu üstünlüklerini kaybeden ve ortaya çıkan yeni durumu kabullenmeyen halklar, kendilerine eski üstünlüklerini yeniden kazandıracak Mesih'in gelişini beklemişlerdir. Geri gelecek bu üstünlüklere sahip çıkabilmek için benlikle-

kıdır; ancak kendileri için tehlike teşkil eden gerçek Doğu'nun dışındadır. Bu nedenle Batı, Doğu'yla ilişkilerinde gerçek Doğulu yerine Yahudi'yi tercih edecektir. Doğu da, Batı'yla ilişkilerinde kendi yabancısı ancak düşmanı Batı'dan kendisine daha yakın saydığı Yahudi aracılığını arayacaktır.

Fenikelilerle olan ilişkilerinde Dünya ticareti üzerine edindikleri deneyler ve Asur üstünlüğü karşısında durumlarını kaybeden Fenikelilerin varlıklarını sürdürebilmek için Yahudilik çözüm yolunu seçip Yahudilerle kaynaşmaları, Doğu ve Batı'nın kendilerine karşı ortak tutumlarına eklenince Yahudiler, Dünya ticaretinde belli bir yere kavuştular.

Yahudi, Doğu'ya karşı Batılı, Batı'ya karşı Doğulu olmamak imkânını bulmuş ve bu imkânın verdiği fırsat sonucu ne Doğu ve ne de Batı ile kaynaşmaya yanaşmamıştır. Yahudiliğin günümüze kadar sürmesinin ana nedeni budur. Ve bu olay, Doğu ile doğrudan ilişki kurmak imkânlarına kavuşan ya da Doğu ile doğrudan ilişkiler yolunu seçen Batı ülkelerindeki Yahudi düşmanlığını da açıklar⁶⁹. Bolşevik Rusya'yı Doğu barbarlığı sayan Hit-

rini korumuşlardır. Arapların ortaya çıkışıyla Doğu'da eski yerini kaybeden İranlılar da, uzun yıllar usanmadan onikinci İmam'ın görünmesini bekleyeceklerdir. Ve bu bekleyiş içine İranlılar, İslâmiyet'in yayılmasıyla Araplaşmamış ender halklardan birisidir.

69 II. Selim zamanında İspanya'da görülen ve Osmanlı İmparatorluğuna büyük bir göçü başlatan Yahudi düşmanlığı, İspanya'nın Doğu siyasetinde Yahudilerin hiç bir rol oynayamayacakları Amerika ülkelerine yöneldikleri döneme rastlar.

ler Almanyasıyla⁷⁰ Doğu sınırında kurulu ve Doğulu halkları kendi hükümeti altına sokarak artık aracıya gerek duymayan Rusya'da görülen Yahudi düşmanlıkları buna örnektir.

C. — HIRİSTİYANLIK

Hıristiyanlık, karşımıza Yahudiliğin bir devamı olarak çıkmaktadır. Bu yüzden Hıristiyanlıkta Yahudilikle kurulmuş düşünce sistemlerinin izlerine rastlayabileceğiz. Yine aynı nedenle Hz. Musa ve Hz. İsa, aynı Tanrı'nın değişik dönemlerde kullarına yolladığı peygamber sayılacaklardır.

Unutulmaması gereken bir olay da Yahudiliğin tarihinde hem bir din ve hem de bir kavim olarak karşımıza çıkmasıdır. Değişik kütleler arasında yayılmış ya da toplum içinde etkisiz toplulukların dinî birliği olarak kalmamış, büyük bir toplum örgütü ile eş anlama gelmiştir. Bu da din açısından eş anlama geldiği örgütün canlı kalmasını, yönetim işlerinin kesintisiz yürütülmesini zorunlu kılmıştır⁷¹. Sonuçta müridlerine dinî öğretiyi ulaştıran peygamber ve onun anısıyla süregelen inanç birliği yeri-

70 HITLER, Adolf. «Orientation vers l'Est ou Politique de l'Est» in TOYNBEE, Arnold. «Le Monde et l'Occident», Gonthier, 1964.

71 Dinin canlı kalması, toplumun ayakta kalmasıyla mümkündür. Bu nedenle adanmış topraklardan uzaklaşıldıktan sonra Yahudi dini yeniden Devlet düzeninin kurulması özleminin baş ajanı olacaktır. Hıristiyanlıkta olduğu gibi Tanrı'nın ve Sezar'ın krallıklarını ayrı saymaya yanaşmamıştır.

ne⁷² yaşayan toplumun günlük işlerinin yürütülmesiyle de yükümlü bir peygamberler dizisine tanık oluyoruz. Hz. İsa, Hz. İbrahim'le başlayan ve Yahudilik tarihinde aralıksız birbirilerini izleyen peygamberler zincirinin son halkasıdır.

Hz. İbrahim ve Hz. Musa'dan sonra da peygamberler birbirilerini izlemişlerdir; ancak Hz. İsa'dan başkası yeni bir dinin kurucusu olamamışlardır⁷³. Bütün peygamberler, Yahudiliğin kapsadığı aynı öğelerin değişik ilişkileriyle karşılaşmışlar ve aynı dünyanın (dolayısıyla aynı dünya görüşünün) dışına çıkamamışlardır. Bu yüzden Asur hakimiyeti ve Babil sürgünü yıllarında Yahudilere eski mutlu günlerini geri getirebilecek bir Mesih'in dönüşünden başka bir şey umulmamıştır.

Ancak Hz. İsa'nın yaşadığı çağlarda ortaya yeni bir unsur daha çıkmıştır. Bu yeni unsur, Roma İmparatorluğudur. Roma, Büyük İskender'in aksine Yakın - Doğu'da Batı hakimiyetini daha sistemli ve daha mükemmel bir biçimde temsil etmiştir⁷⁴. Roma İmparatorluğu, çağının boyutları içinde Batı'nın dünya hakimiyetinin bir ifadesidir.

72 Birden çok Tanrılı dinlerin bolluğuna karşılık tarihte birden çok peygamberli dinler enderdir.

73 Hz. İbrahim bile kendi başına ayrı bir dinin kurucusu değildir.

74 Büyük İskender'le Yunanlık en doruk noktasına ulaşmıştır. Ancak ele geçirilen fırsatlardan gereğince yararlanılamaması ve İskender'in Doğu ile Batı arasında kararsızlığa düşmesi, Batı için en doruk noktasında olan Yunanlığın Roma İmparatorluğu ile değiştirilmesini zorunlu kılmıştır.

Yakın - Doğu tarihinde yeni bir unsurun görünmesi (Roma ve Batı'nın dünya hakimiyeti), Hz. İsa'nın öbür peygamberlerden ayrılmasına yol açacaktır: Yakın - Doğu'da görülen bu yeni durum, yeni bir dine gerekli ortamı hazırlamıştır.

Hristiyanlığın doğuşu, iki ayrı toplumun (Doğu ve Batı) çatışmasının belli bir düzeyde kalıplaştırılması ve sürdürülmesinden başka bir şey değildir. Hz. İsa da, her şeyden önce, Roma (Batı) zulmüne karşı direnen bir Doğu toplumu lideridir.

Hz. İsa, günümüzde bir peygamber ve yalnızca öbür dünya işleriyle ilgili bir dinî lider olarak tanıtılıyor. Ancak yaşadığı günlerde Hz. İsa'nın tasası, önce bu dünya ile ilgiliydi⁷⁵. Hz. İsa'nın çağında ve çevresinde bir toplumun ifadesi milliyetçilik değil dindi. Ülkesinde bütün krallar peygamber, peygamberler de milletin lider ve sözcüleri olmuşlardır. Roma'ya, Batı'ya karşı isyan bayrağını açanlar da kendiliklerinden dinî (ya da daha doğru deyimle milliyetçi) liderler oluyorlardı. Asya'nın Roma karşı direnişinde Vaftizci Hz. Yahya'dan Hz. İsa'ya kadar peygamberler biribirilerini izleyecekler ve bu görüşünün dışına çıkamayacaklardır.

Hz. İsa'dan çok önce Roma zulmüne karşı Asya halk-

75 «Fakat kalabalıkları görünce, İsa onlara acıdı; zira çobanı olmıyan koyunlar gibi şaşırmış ve dağılmış idiler». (Matta, Bap 9) - «Siz bana bu adamı halkı ayartan biri olmak üzere getirdiniz». (Luka, Bap 23) «Onun üzerinde suç yaftası: YAHUDİLERİN KIRALI, diye yazılmıştı». (Markos, Bap 15).

larının çeşitli kesimlerinde direnme başlamıştır⁷⁶. Yakın - Doğu'da, dolayısıyla Batı'yla doğrudan ilişkisi bulunan bölgede Batı'yla alış - verişin örgütlendiği merkez Feni-ke'nin komşuluğu, Yahudiliği Doğu Batı çatışmasının aldığı yeni biçimde de ön plâna çıkaracaktır. Gelişmeleri göçebe - çoban ve yerleşik - çiftçi toplumların çatışmasını içeren Yahudilik, Doğu - Batı çatışması ile yakın ilgisi dolayısıyla evrensel bir din olmaya hak kazanacaktır⁷⁷.

Batı'ya karşı direnç, Roma önünde Doğu'nun gerçek unsurları arasında yer almayan toplulukların⁷⁸ kişiliklerini belirtip⁷⁹ tarih sahnesine çıkmalarına izin verdi. Doğulu halklar Batı'ya karşı yeni bir örgütlenmeye girdiler. Ancak bu arada Roma egemenliğiyle aşılmış bulunan klâsik Doğu düzeni temsilcileri de, Batı'ya karşı direnme girişimlerine başlayacaklardır. Ve 'bu direnme girişimleri, İsrail'de peygamberler geleneği ile sürdürülüyordu⁸⁰.

Bu geleneğe bağlı direnmenin başında Hz. İsa bulu-

76 Hz. İsa'dan önceki bu direniş, Hz. Yahya ile en belirgin çizgileriyle ortaya çıkmıştır. Hz. Yahya'nın Hz. İsa'yı takdis etmesi, Hz. İsa'nın kendisinden önceki bir hareketin devamcısı olduğunu gösterir.

77 Gerçekte Yahudiliğin evrensel biçimi, Hıristiyanlıktır.

78 Yahudiler.. Daha önce de belirttiğimiz gibi Yahudiler, ancak Doğu uygarlıklarına sızmaya çalışan «öte-yanın insanları»dır.

79 Roma hakimiyeti, Doğu'da kurulu düzenin bu hakimiyete engel olmada yetersizliğinin kanıtı olduğu için..

80 Hz. İsa, elbet hiç bir zaman bir Babil ya da Mısır'ın devamcısı değildir. Ancak klâsik Doğu düzeninde ifadesini bulmuş Yahudi geleneğinin sözcüsüdür. Barabbas, bu gelenekten kopmuş

nuyordu. Hz. İsa'nın yönettiği direnme olayında kendisinin kurmay heyetini, bugün «havariler» diye andığımız 12 kişi teşkil ediyordu⁸¹.

Bu alışılmış klâsik düzenin temsilcileri dışında Doğu, Barabbas'ın yönetimi altında da örgütlenmeye başlamıştı. Barabbas ve arkadaşları, Doğu istiklâlini elde edinceye kadar savaşmakta kararlıydılar.

Hz. İsa'nın havarileri arasında bulunan Yahuda, Barabbas'ın görüşünü paylaşmakta ve Roma karşısında Doğu'nun bölünmesini engellemek için Hz. İsa ile de ilişkisini kesmemektedir. Yahuda, her iki grup arasında anlaşmayı sağlayarak eldeki bütün kuvvetlerle Roma'nın Yakın - Doğu'daki hakimiyetlerinin merkezi ve sembolü olan Kudüs'e aynı gün birlikte yürünmesini düzenledi. Krallığa pek istekli Hz. İsa, başında tacı Kudüs kapılarında görünür⁸². Ancak temsil ettiği görüşlerin aşılmış olduğu bilinci, Hz. İsa'nın Roma'nın daha ilk tepkisi karşısında yıkılmasına yol açacaktır.

Hz. İsa, başında tacı şehire girmeye hazırlandığı

olduğu için yaşadığı dönemde ne denli sevilen bir kişi olursa olsun bugün Yahudiliğin dışında kalmıştır.

81 «Ve şakirtler gelip İsa'ya dediler: Neden onlara mesellerle söylüyorsun? Ve o cevap verip dedi: Göklerin melekûtu sırlarını bilmek size verilmiştir; fakat onlara verilmemiştir». (Matta, Bap 13).

82 Krallığa olan bu isteği, sonradan çarmıha gerileceği gündikenden bir taç taşımaya neden olacaktır.

ayaklanma günü Roma askeri karşısında korkuya kapılacak ve halkı yüzüstü bırakıp kaçacaktır⁸³.

Hz. İsa'nın teminatı ile ayaklanmayı başlatan Barabbas, ateşe sürdüğü askerlerini yüzüstü bırakmadığı için Roma askeri karşısında kaçmayı kabul etmeyecek ve esir düşecektir.

Ayaklanmanın iki liderinden birisi, Barabbas, Roma'nın elinde tutsaktır. O günkü geleneğe göre halk oylamasında feda edilecek bir mahkûma karşılık başka bir mahkûmun hayatını kurtarmak mümkündü. Hz. İsa, yaptığı küçüklüğün farkındadır ve yapılan sözleşmelerin tanığı Yahuda'nın kendisini bağışlamayacağını bilmektedir. Bu nedenle Yahuda'nın kendisini ele vereceği korkusu içindedir⁸⁴.

Yahuda'nın Hz. İsa'yı öpüşü, Batı'nın bize öğrettiği gibi bir ihanet öpüşü değildir. Bir bağışlama ve Hz. İsa'yı kendi açısından kaçınılmaz olan sonuca hazırlama öpücüğüdür.

Hz. İsa, halkına ihanet etmiş bir liderdir. Kendi başlattığı bir ayaklanmada halkını yüzüstü bırakıp kaçmıştır ve ona gereken cezayı da yine kendi halkı vermiştir.

83 «İsa da, onların kendisini kral yapmak için gelip zorla kapmak üze olduklarını anlıyarak yine yalnız başına dağa çekildi.. halk İsa'nın ve şakirtlerinin orada olmadıklarını görünce, kayıklara girip onu arayarak Kefernahuma geldiler. Onu denizin karşı yakasında bulunca, kendisine: Rabbi, buraya ne vakit geldin? dediler». (Yuhanna, Bap 6).

84 Hz. İsa'nın kendisini ele verecek olanı önceden bilmesi boşuna değildir.

Barabbas'ı kurtarabilmek⁸⁵ için Hz. İsa'yı ele vermiş ve bağışlama için yapılan oylamada hiç kimse Hz. İsa lehine oy kullanmamıştır⁸⁶.

Barabbas, düşmana silâhla, canla başla karşı koymanın semboluydu. Halbuki Hz. İsa'nın ihanetiyle başlayan bozgundan sonra Filistin bu imkânını kaybetmişti. Hz. İsa'nın yeniden döneceği ve umutlu yarınlar vaadi o günkü koşullara Barabbas'ın doktrininden daha iyi cevap veriyordu⁸⁷. Hz. İsa doktrini, kavgayı tek mümkün biçimde sürdürmenin yoluydu. Bir savaşla en azından gelecek için her şeyin bitmediği, kanlı bir biçime dönüşemese bile kavganın sürdüğü inancı ve bilinci..

Roma, başlangıçta Hristiyanlığı kuşku ile karşılamıştır. Ama Hz. İsa'nın gerçekte kendi halkına ihanet etmiş, adeta Roma'nın ajanlığını yapmış olduğunu görmekte gecikmedi. Doğu - Batı çatışmasını kökten kendi lehlerine ortadan kaldıramadıklarına göre Hristiyanlık, kendilerine (Roma) en iyi kavgâ imkânını veren savaş biçimini getiriyordu.

Hristiyanlık, kısır yarınlar vâdedip bir yanağına vurana öbür yanağını da uzatmayı salık vermektedir. Roma,

85 «Bunu kaldır, ve bize Barabbası salıver diye bir ağızdan bağırdılar; o adam şehirde yapılmış bir isyan ve katilden dolayı zindana atılmıştı». (Luka, Bap 23).

86 «Bütün kavm cevap verip dedi: Onun kanı bizim üzerimize ve çocuklarımızın üzerine olsun!» (Matta, Bap 27).

87 Söz konusu durum, Hz. İsa'nın ihanetiyle ortaya çıkan durumdur. Bu durumdan önce Barabbas'ın görüşleri daha yaygındır ve Hz. İsa'nın kendisi bile, taç giymek telâşına düştüğüne göre, bu görüşlere yatkındır.

tokatı yiyen kendisi olmayınca Hıristiyanlığı elbet resmî Devlet dinî olarak kabul edecekti. Yine Roma kabul edince Doğu da, elbet Hıristiyanlığı yüzüstü bırakacak ve kendi öz peygamberini bulacaktı. Batı'nın önerdiği kitaba koşullar yeniden elverince Barabbas diniyle karşılık verecektir. Göze göz, dişe diş bir kavga; Doğu'nun Batı'ya karşı başarıyla yürütebileceği cihad başlayacaktır. Bu yeni koşullarda Doğu, kendisini İslâmiyet'le tanımlayacaktır.

Kısacası Hıristiyanlık, doğduğu ülkelerde kök salıp gelişememiş, yerini İslâmiyet'e bırakmak zorunda kalmış; buna karşılık Batı'nın ideolojisi olarak günümüze kadar iki büyük dinden birisi olarak süregelmıştır.

Roma'da Hıristiyanlığın Batı'nın hâkim ideolojisi olması, İmparatorluğu ele geçirmiş olan Cermenlerin bu yeni dine dört elle sarılmaları sonucu olmuştur⁸⁸. Buddhizm örneğinde de gördüğümüz gibi Hıristiyanlık Devlet'e yabancı unsurların yardımıyla⁸⁹ Devlet dini olmuştur. Cermenler, Batı'yı hıristiyanlaştırırlarken kendileri de batılılaşmışlardır.

Buddhizm ve Hıristiyanlık, ya bir çıkmazın (birinci örnekte) ya da bir yenilginin ifadeleri olan dinlerdir. Olumsuz dinlerdir. Bu temel üzerinde doktrinlerini kaçınılmaz biçimde tavizlere dayanarak ve bir çözüm yolu

88 Roma'da kölelerin durumu Hıristiyanlığın yayılışında önemli rol oynayacaktır. Köleler de, Roma zulmü altında ezilmektedir ve Spartaküs'ün denemesinden sonra Filistin halkına benzer durumda her hangi bir ayaklanmayı başarıyla sonuçlandırmak ihtimalinden uzaktırlar.

89 Köleler de, Roma'nın vaz geçilmez unsurları olmalarına rağmen her zaman kurulu düzenin dışında sayılmışlardır.

getirmekten aciz oldukları için esas sorunu saklamaya çalışarak kurmuşlardır.

Hiristiyanlığın Batı ideolojisi, evrensel bir din olmasına Kuzey Avrupa ormanlarından gelen barbarların gösterdikleri çaba ne denli etkili oldu ise Hiristiyanlık, girdiği toplumda, Roma'da, o denli elverişli bir ortam buldu. Cermen istilâlarının yol açtığı yıkımlar karşısında Orta Çağ başlangıcında Batı'da insanlar kabuklarına çekildiler ve gerekli avunmayı Hiristiyanlığın dinî inançlarında aradılar⁹⁰.

Batı'nın sorunları kökünden çözemeyen Doğu üzerindeki üstünlüğü, Cermenlerin Batı'ya girmeleriyle ortaya çıkan yeni durum, Hiristiyanlığın Yakın - Doğu'da doğmasına rağmen bir Batı ideolojisi olmasına ve kısa süre de evrensel bir nitelik kazanmasına yol açmıştır.

● KATOLİKLİK

Dinleri toplumların ayrılıklarının, kişiliklerinin bilinci sayarsak Batı toplum ailesinde farklılaşmaların bulunduğu hatırlanınca Avrupa'da ortak bir dinin⁹¹ bulunmasını; fakat kiliselerin bölünmelerini gayet olağan karşılamak gerekir. Batı cephesinde Doğu - Batı ilişkileri tek elden⁹² yönetildiği sürece Avrupa'da kiliseler birliği ko-

90 GROUSET, René. «Sur les Traces du Bouddha», s. 28, Union Générale d'Éditions, 1966.

91 Hiristiyanlık..

92 Roma İmparatorluğu..

layca korunabilmiştir. Ancak Doğu Batı ilişkileri birden çok merkezden düzenlenmeye başlanılınca kiliseler de bölünmüştür.

Bugün Avrupa kiliseler haritasını dikkatle inceleyecek olursak Batı'da siyasî bölünmelere işaret ettiğini gayet açık görürüz. Kiliselerde Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesine paralel Roma - Bizans ayırımı olmuştur.

Kiliselerin bölünmesini, Batı'daki bir siyasî bölünmenin ifadesi olarak ele aldığımız zaman önce Batı'da bu söz konusu siyasî bölünmeyi⁹³ açıklayabilmemiz gerekecektir. Roma İmparatorluğunda gördüğümüz bu bölünmenin nedeni, aynı zamanda İmparatorluğun çöküş nedeni de olmuştur.

Batı, Roma İmparatorluğuyla dünyada egemenliğini gerçekleştirdikten sonra yeni bazı belli koşullar yüzünden bu egemenliğini sürdüremez duruma düşecektir. Batı'nın dünya egemenliğine karşı iki güç çıkacaktır. Bu iki güçten birincisi Doğu halklarının giderek Batı'nın egemenliğini sarsmak istekleri ve bu yolda girişimlerde bulunmaya başlamalarıdır. Doğu halklarında Batı'ya karşı başlayan direnme olaylarının en önemli örneği ve kanıtı, Hz. İsa'nın başlattığı harekettir. Hz. İsa örneğinde gördüğümüz gibi Doğu halkları arasında yer yer Roma İmparatorluğuna karşı ayaklanmalar başlamıştır. Roma İmparatorluğunun doğu eyaletlerinde görülen bu ayaklanmalar ve İran'ın gittikçe güçlenip Batı için yeniden bir teh-

93 Roma ve Bizans, daha doğrusu Batı Roma ve Doğu Roma İmparatorlukları..

dit konusu olmaya başlaması⁹⁴ sonucu Doğu sorunları önem kazanmış ve Doğu eyaletlerinin yönetiminin bölge dışından, Roma'dan yürütülmesi güçleşmiştir.

Doğu eyaletlerindeki Roma yönetimi, Doğu direnmesini kırmayı doğrudan doğruya yüklenince, Doğu egemenliği Roma İmparatorluğunun dayandığı en önemli temeli teşkil ettiği için siyasî bağımsızlık, Roma'yla eşitlik⁹⁵ kazanmaya başlayacaktır.

Roma İmparatorluğunun, dolayısıyla Batı'nın ikiye bölünmesine yol açan ikinci neden de barbar akınları sonucu Batı'da görülen «Büyük İstilâ» hareketleridir.

Roma, bu Batı dışı⁹⁶ halklardan gelen baskı önünde önemli toplumsal değişikliklere uğrayacaktır. Batı Avrupa'da feodal dönem başlayacaktır.

Feodalizm, Avrupa'nın Batı dışı halkların baskısı altında kendisini korumak için aldığı bir toplum biçimidir. Mutlaka Yunan ve Roma kölelik düzeni, Avrupa'da feodalizmi hazırlayıcı nedenlerin doğuş koşullarını çıkart-

94 Roma İmparatoru Valérien, bir savaş sonucu İran ordularına esir düşecektir (M.S. 260).

95 Giderek Bizans'la siyasî bir üstünlük..

96 Batı dışı halklar dedik. Ancak Doğu halklarıyla Kuzey Avrupa'dan gelen barbarları bir tutmamak gerekir. Doğu parlak bir geçmiş ve uygarlığın sahibidir. Ancak Roma, kendi barbarları ile Doğu'yu tek bir «barbar» etiketi altında birlikte düşünecektir. Uygarlık anlayışı Roma'nın siyasî sınırları dışına taşmamaktadır ve kendi dışında kalan toplumlar arasında özel bir ayırım yapmamaktadır. Unutulmaması gereken o çağlarda Batı'nın ilişki kurduğu Doğu'nun (Yakın Doğu) yerleşik uygarlıkları Roma sınırları içinde idi. Buna dayanarak daha bir rahatlıkla Doğu'nun savaşçı gücü İran'ı «barbar»lıkla suçlayabiliyordu.

mıştı. Ancak kölelik düzeninin çıkmazları, mutlaka belirli bir tarihte Batı Avrupa'da olduğu gibi feodal bir biçimde çözülmesini de gerektirmezdi⁹⁷.

Kölelik düzeninin iç çelişkilerinin feodalizm biçiminde çözülmesine yol açan birinci koşul, Roma (Batı) üzerine her yönden yoğunlaşan barbar baskılarıdır⁹⁸.

Batı, barbar baskısı karşısında kendi kişiliğini bir bütün olarak koruyamayınca⁹⁹ küçük birimlere bölünmüş, en azından Doğu saldırısından ilerde yeniden bir Batı uy-

97 Roma'da kölelik düzeninin bir sonucu olarak ancak küçük bir sınıf zenginleşebilecek ve zenginlik çok sınırlı ellerde toplanacaktır. Roma, hiç bir üretici yeni güç yaratmamıştır. Roma'nın tarihteki yeri mevcut güçleri yeni bir sistem içinde Batı lehine düzenleyebilmesinden gelmektedir. Bunun sonucu artan zenginliğe rağmen satın alma gücü gittikçe kısıtlanmış ve ticaret lüks mallarıyla sınırlanmıştır. Roma İmparatorluğunun yayılmasıyla pazar gelişecektir ama çeşitli halk tabakalarını içine alan bir derinleşme görülemeyecektir. Bu da pazarların genişlemesinde bir tıkanmaya yol açmıştır. Ve ticaret, endüstri ürünleri yerine endüstrinin kendisinin ihracı biçimine dönüşecektir. Çok büyük bir satın alma gücüne sahip sayılı kişilerin çevresinde kendi kendisine yeterli üretim birimleri ortaya çıkacaktır. Kölelik düzeninin iç çelişkileriyle feodalizmin ön koşullarını açıklayabileceğiz. Ancak aynı iç çelişkiler, bizi Avrupa'nın Doğusunda Bizans'ta niçin aynı tür bir gelişmenin görülmediği konusunda aydınlatamayacaktır.

98 «La chute tint beaucoup plus aux changements de la conjoncture extérieure qu'à ceux de la conjoncture intérieure, et probablement ceux-ci procédèrent de ceux-là» BERL, Emmanuel. «Europe et Asie», s. 22, N.R.F., 1969.

99 Roma'nın ünlü ordusu barbarlara karşı verdiği düzenli meydan savaşlarında sürekli yenilgiye uğrayacak ve Roma'nın yağmalanmasına ve işgaline engel olamayacaktır. Attila'yı da Roma kapılarında durduran Roma ordusu değil Papa'nın ricasıdır.

garlığını sürdürebilmek için kendi kişiliğinin, benliğinin bir kaç çekirdeğini kurtarabileceğini hesaplamıştı¹⁰⁰.

Doğu'da ve Batı'da Avrupa'nın Orta Çağ'da değişik iki ayrı biçime bürünmesinden de feodalizmin temelinde Avrupa'nın kendini koruma iç güdüsü hemen sezilebilir.

Feodal yapıyı daha yakından incelediğimiz zaman bu olayı daha iyi anlayabilmemiz mümkün olacaktır. Feodalizmin temeli, belirli toprak noktalarına yerleşmiş ve aşılmaz duvarlarla, kalelerle korunan ufak üretim birimleridir.

Siyasî güç de, barbar baskısı karşısında üretimin sürmesini sağlayan ve barbar akınlarına karşı savunma üstünlükleri olan noktaları elinde tutmuş ve barbarlara karşı küçük birimler halinde savaş imkânını ortaya çıkarmış feodallerin ellerinde toplanmaktadır. Feodal, üretime katılmadığı halde üretimden pay almayı sürdürebilmek için askerlik görevlerinin yalnızca asilzadelerin tekelinde olmasına dikkat etmiştir¹⁰¹.

100 Günümüzde de bütün eldeki güçlerle girişilecek toptan bir savaşın sonucundan umutlu olmayan uluslar, karşı tarafın bütün engellemelerine rağmen küçük birimler halinde savaşma yolunu seçmektedirler.

101 Üretim birimleri, barbar saldırılarına karşı savunulabilir noktalara yerleşince (başka deyişle bu belirli noktaların dışında sürekli üretim barbar akınları sonunda mümkün olmayınca) üretici toprağa bağlanmak zorunda kalmıştır. Serf sisteminin ortaya çıkmasının ve köylünün toprakla birlikte alınıp satılmasının nedeni budur. Eğer köylü, üretici kalmak istiyorsa toprağa bağlanması gerekiyordu. Toprağı terk ettiği anda bir serseriden farkı kalmayacaktı. Orta Çağda toprağı terk etmek sanıldığından kolaydı. Ancak o çağın koşulları altında topraktan kopmuş serseri bir hayata

Ancak yönetici kadro, Batı'nın fizik benliğini askerî alanda koruyan asıladelerle sınırlanmayacak, aynı işi manevî alanda yapan ruhaniler sınıfı da¹⁰² yönetici kadroya dahil olacaktır.

Batı Avrupa'da katolik kilisesi bu ortam ve koşullar içinde doğacaktır. «Katolik» kelime anlamı olarak evrensel demektir¹⁰³. Ancak katolik kelimesi, aynı zamanda Roma kilisesinden kopmuş mezheplere karşı Vatikan'a bağlı hristiyan akımını belirtmek için de kullanılmaktadır¹⁰⁴.

Hristiyanlık, Batı'ya Roma İmparatorluğunun son döneminde yayılmış ve giderek Roma İmparatorluğunun yapı ve kuruluşunu örnek almış¹⁰⁵ ve Roma'nın kaderini paylaşmıştır. Hristiyanlığın çöküş dönemine girmiş

kaç gönüllü çıkabilirdi? Serfi belirli toprağa bağlamaktaki zorlayıcı unsur olarak yerini terk etmiş bir köylünün başka bir senyör yanında iş bulabilme güçlükleri gösterilebilir. Orta Çağ'da Batı'nın üretimini, yaşamasını sürdürebileceği noktalar pek sayılıydı. Köylünün bu yerleri bırakması yani Batı'yı sayılı benliğini sürdürebilme şanslarından birinden yoksun bırakması elbette hoş görülmecekti ve buna karşı konulacaktı.

102 Toplumsal kurum olarak kilise..

103 «Elle est appelée catholique parce qu'elle est répandue à travers le monde entier d'une extrémité à l'autre de la terre; parce qu'elle enseigne universellement et sans exception tous les dogmes qui doivent venir à la connaissance des hommes; et encore parce qu'elle soumet au véritable culte le genre humain tout entier, princes et simples particuliers, savants et ignorants». Kudüslü St. Cyrille'den aktaran DUROSELLE, J.-B. «Histoire du Catholicisme», s. 6-7, P.U.F., 1949.

104 DUROSELLE, J.-B. a.g.e., s. 6.

105 DUROSELLE, J.-B. a.g.e., s. 12.

Roma İmparatorluğu ile bütünleşmesi, dinî merkezin Roma'ya taşınmasına neden olmuştur¹⁰⁶.

Roma, Batı tarihinde iki önemli olayın merkezi ve sembolü olacaktır. Roma İmparatorluğu döneminde İmparatorluğun başkenti olarak Batı'nın dünya egemenliği'nin kurulduğu ve yürütüldüğü merkezdir. Bu dünya egemenliği ile ilgili olarak Roma kilisesi evrensellik iddialarında bulunacaktır¹⁰⁷. Roma, yine İmparatorluğun bölünmesinden sonra Batı Avrupa'nın merkezi olarak kalmıştır. Buna uygun olarak da katolik kilisesi, Batı'da bir bölünmenin ifadesi ve Bizans'a karşı Batı Avrupa'nın bir sözcüsü olacaktır.

Batı'da ilk Hristiyanlık ve örgütlenmesi üzerine bilgilerimiz sınırlıdır. Ancak bu dönemde Hristiyanlığın varlığının, bir yerde Batı'nın dünya egemenliğine öbür halklarca boyun eğilmesi anlamına geldiği için İmparatorlukca hoşgörüyle karşılandığını¹⁰⁸, fakat İmparatorlukla bir özdeşleşme olmadığını söyleyebiliriz. Din merkezi olarak Roma'nın ne zaman önem kazandığı da kesin olarak bilinmemektedir. Yalnız kanımızca bu olayın Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu ve dolayısıyla Batı'yla, Batı dünya siyasetiyle özleşmesinden sonraya rastlaması

106 «Rien d'étonnant au fait que la capitale politique du monde ait été choisie comme centre, même embryonnaire, de l'Eglise, plutôt que Jérusalem, détruite après le siège de 70». DUROSELLE, J.-B. a.g.e., s. 14.

107 «Les Romains étaient persuadés d'être les seuls à faire l'histoire du monde». LORTZ, Joseph. «Histoire de l'Eglise», s. 19, Payot, 1962.

108 LORTZ, Joseph. a.g.e., s. 36.

gerekir. Bugün tanıdığımız Hıristiyan örgütünün tarihte görülmesi de ancak aynı dönemde mümkün olacaktır. Daha önceleri de Hıristiyanların yarı açık yarı gizli kendi aralarında toplandıkları, görüştükleri düşünülebilir. Ama bu ilişkilerin kurumlaştığını, kilise biçimini kazandıklarını söyleyebilmemiz çok güçtür¹⁰⁹.

Hıristiyanlığın Batı'nın resmî dünya görüşü olması, Roma'nın barbar akınları sonucu yıkılmasıyla başlayacaktır. Daha önce de söylediğimiz gibi Hıristiyanlık, yenilgi üzerine kurulmuş bir dindir. Roma, Doğu halklarına yenilgiyi kabul ettirdiği için Hıristiyanlığı önce hoşgörüyle karşılamıştır. Ancak bir dünya görüşü olarak benimsemesi, Batı'nın bir yenilgi üzerine yeni bir biçime bürünmesi zorunluğu sonucudur.

Hıristiyanlığın Batı'da aldığı özel biçimde Cermenlerin önemli rolü olmuştur. Tanrı önünde Doğu ile Batı'nın birliği, Romalı ile barbarın da birliği olarak yorumlanmaya elverişliydi. Ve barbarlar, kütle halinde katıldıkları Hıristiyanlık aracılığıyla yıkımına yol açtıkları Batı'yla aynı birliğe ait olmayı ifade edebileceklerdir. Ortak olan din adına dağılmış Roma ordularının yerine Batı'nın savunmasını yüklenebileceklerdi¹¹⁰.

109 Kilisenin Batı'nın siyasî örgütlenmesini yakından izlemesi, örgütlenmeye başladığı zaman Hıristiyanlıkla Batı arasında özdeşleşmenin artık mevcut olduğunu gösterir.

110 «La plupart de ses chefs ne désiraient pas la ruine de la Romania; ils l'admiraient. Ils cherchèrent à s'y intégrer, puis ils cherchèrent à la défendre». BERL, Emmanuel. a.g.e., s. 29.

Belirttiğimiz gibi barbar akınları karşısında Batı Avrupa, varlığını küçük birimler halinde sürdürmek zorunda kalmıştır. Bu yeni gereklere Roma İmparatorluğunun büyük ve örgütlü orduları cevap veremiyordu. Buna karşılık Cermenlerin savaş işlerini küçük birliklerce sürdürmeleri, yeni koşullara daha uygun düşecektir¹¹¹. Cermenler, belli bir ihtiyaca cevap verebildikleri için Batı'yla bütünleşebildiler ve Batı içinde belli bir yer edinebildiler¹¹².

Hristiyanlık da, Batı'nın yeni koşullar karşısında aldığı biçime uygun bir örgütlenmeye gidecektir. Kilise örgütü, Orta Çağda Batı'nın siyasî örgütlenmesinin bir benzeridir; eşidir¹¹³. Orta Çağ Hristiyan kilise örgütünü hiç bir biçimde daha önce örneklerini gördüğümüz tapınakların bir devamı sayamayız. Hristiyan kilisesi, kendisine özgü nitelikleri olan yeni bir örgüttür. Manevî düzeyde evrensellik iddialarıyla birliğini koruyan, ancak bağımsız ufak birimlere ayrılmış ve feodalizm benzeri bir örgütlenmedir¹¹⁴. Eski Çağ tapınakları ise, doğrudan doğruya Tanrı'nın varlığı ile kayıtlanan ve dolayısıyla bölünmeye izin vermeyen tapınaklardır¹¹⁵.

111 Cermenler, hiç bir biçimde çok geniş örgütlenmeleri gerektirecek bir uygarlık düzeyine ulaşamamışlardır.

112 Feodalizmin açıklanmasında «marxiste» edebiyat, Cermenlerin katkısına, Cermen üretim tarzına özellikle dikkati çeker.

113 «Sa division en cités, en provinces, plus tard en diocèses, et son administration donnaient des modèles d'unités à l'Eglise pour sa propre organisation». LORTZ, Joseph. a.g.e., s. 23.

114 Uzmanlığımız dışında bulunmasına rağmen Batı Avrupa'da şato mimarisinin Orta Çağ kilise mimarisiyle karşılaştırılmasının ilginç sonuçlar vereceğine inandığımızı söylemek istiyoruz.

115 Kilisede feodalleşmeye karşı belli bir merkezilik..

Orta Çağın çok güç koşulları altında Batı'nın benliğini - kişiliğini koruma tasası, din konusunda iki önemli olaya neden olacaktır. Önce Orta Çağ papazı, sürekli olarak ve bıkmadan tek bir temayı işledi: O da, Batılının kutsal bir birliğin¹¹⁶ üyesi olduğu, dağılmaması gerektiği ve sonuçta Tanrı'nın sevgili kulları olan Hristiyanların (Batılıların) galip geleceği idi. İkinci olay ise, Batı kilisesinde görülen katı, acımasız hoşgörüsüzlüktür. Yabancıya karşı, tedbirli olabilmek için Orta Çağda Avrupa, sırasında kendi öz unsurlarını bile yıkmaktan çekinmemiş ve her yerde engizisyon mahkemelerini kurup işletmiştir¹¹⁷.

Feodalizmle kurulan yeni düzen içinde Batı Avrupa, Doğu ile olan ilişkilerinde ve kendi iç yapısında belli bir denge sağlayabilecek ve varlığını böylece sürdürebilmek imkânına kavuşacaktır. Batı Avrupa'da kurulan bu dengenin nedeni (giderek bu yeni dengenin sözcülerinin varlık nedeni oluyor), Batı dışı halkların Avrupa üzerindeki tehdidinin sürmesidir. Bu tehdit altında Batı Avrupa'nın Doğu'yla giriştiği ilişkilerinde Bizans'ın da özel bir yeri vardır. Bütün ayrılık ve farklılaşmalara rağmen Doğu'nun doğrudan tehditini engellediği için Batı Avrupa'da Bizans'ın varlığı bilmezlikten gelinmeyecektir.

Bu kurulan denge içinde bazı yeni gelişmeler görülecektir. Batı Avrupa'ya Normanların gelişiyle Roma, Bi-

116 Roma..

117 Engizisyon mahkemeleri, en şiddetli olarak Batı feodal Avrupa'nın tehlikede olduğu, savunma durumuna düştüğü (Emevilere karşı) İspanya'da hüküm sürecektir.

zans'ın gücüne gerek kalmadan Doğu'yla savaşabileceğine inanmaya başlayacaktır. Bir yerde Haçlı Seferleri düzenlenirken öte yerde de İtalya şehir cumhuriyetlerinde Doğu ticareti canlanacaktır.

Normanlar, savaşçı güç olarak Batı Avrupa'nın hizmetine girmişlerdir. Normanların Batı'ya gelişleri daha önceki barbar istilâlarından farklı olacak ve Batı'nın toplum yapısını sarsmayacaktır. Artık Batı, kuzeyden gelebilecek barbar akınlarına karşı başışıklı bulunduğu gibi gerekli tedbirleri de feodal düzenle almış bulunmaktadır. Ayrıca başlangıçta barbarları kendi benliğini inkâr etmeden askerî güç olarak kullanamazken Bizans aleyhine Normanları askerlik görevleriyle bünyesine kabul edebilecektir. Normanlar, Bizans'ın Doğu önünde aynı başarıyı gösteremediği bir dönemde Sicilya'da Arap ve İslâm egemenliğine son verebileceklerdir. Bu olay, Vatikan'ın Bizans'ın gerekliliği üzerine tereddüte düşüp Haçlı Seferlerini düzenlemesinde başlıca etken olacaktır.

Batı Avrupa'nın Doğu ile doğrudan ilişkiler kurmak girişimleri, yeni bir dönemin başlangıcı olacaktır. Tarihi görevini yitiren Bizans çökecek ve yerini Osmanlı İmparatorluğu alacaktır. Katoliklik, Avrupa'da Doğu'yla doğrudan doğruya savaş, doğrudan doğruya ilişki görüşünün savunuculuğunu yüklenecektir¹¹⁸. Katolikliğin ileri karakolu olan Avusturya - Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı ve dolayısıyla Doğu tehlikesini Viyana kapılarında durdurmakla tarihteki yerini almıştır¹¹⁹.

118 Avrupa'da Osmanlı İslâm varlığı da bunu gerektiriyordu.

119 Batı'da, özellikle Orta Avrupa'da Türkler geliyor diye çocuk korkutmak belli bir siyasetin gereğidir.

İtalya'da «Renaissance»¹²⁰ olayının yanında Batı'da ikinci bir önemli olay, «keşifler» gerçekleşecektir. Bu keşiflerin başında Doğu'yla yeni ticaret yollarının bulunması gelmektedir. Yeni ticaret yolları, Batı'nın Doğu'yla ilişkilerinde Osmanlı İmparatorluğu engelini dolanılmasına izin vermiştir. Osmanlı İmparatorluğunun aşılması, Katolik merkezlerin Batı dünyasındaki önemlerini yitirmelerine yol açacaktır.

Yeni ticaret yolları yeni ilişkiler geliştirecek ve bu ilişkiler Batı'da başka merkezlerin önem kazanmalarına neden olacaklardır. Yeni ticaret yollarında öncülük yapanlar, başta İspanya ve Portekiz olmak üzere katolik Devletler olmalarına rağmen yeni ilişkilere uyamadıkları için kısa sürede yerlerini İngiltere ve Hollanda'ya bırakacaklardır.

Kurulu ve geleneksel ilişkilerde çıkarları bulunan Katolik Kilisesi, kısa «Renaissance» dönemi dışında Yeni Çağ'da tutuculuğun önderidir. Viyana Kongresini ve Metternich sistemini bu açıdan değerlendirmekte konunun aydınlanması bakımından yarar vardır¹²¹.

120 «Renaissance», kelime anlamıyla eski Yunanlılığın yeniden doğuşudur. Avrupa'nın daha gerilerine çekilmesine rağmen Doğu'yla deniz ve karalarda sınır olan İtalya, eski Yunan tarihteki rolünü oynamaya başlayacaktır.

121 «Le maintient du statu quo européen était donc pour l'Autriche une nécessité vitale». DROZ, Jacques. «Histoire de l'Autriche», s. 62, P.U.F., 1961.

● ORTODOKSLUK

Katoliklik, Orta Çağda ve Yakın Çağ başlarında Doğu'yla kurulan ilişkilerde çıkarları olan Batı merkezlerinde yayılırken Ortodoksluk, Avrupa'nın Asya'ya karşı ileri karakolluk görevini yapan ülkelerinde¹²² yerleşecektir. Ortodoks kilisesi, bağlı olduğu toplumla birlikte Katolik kilisesinden ayrı özellikler gösterir.

Roma İmparatorluğunun yıkılışına yol açan olaylar karşısında Avrupa, varlığını sürdürebilmek için doğusunda ve batısında iki ayrı taktik uygulayacaktır. Batı'da ufak birlikler olarak şansını denemek Avrupa'ya ne denli elverişli ise Doğu'da bütün güçlerin birleştirilip tek orduyla karşı çıkılması gerekiyordu. Doğu Avrupa'da önemli stratejik noktaları, işgalde düşmana kaptırdıktan sonra ne o işgalden kaçmanın, gizlenmenin imkânı, ne de bu işin bir anlamı kalacaktır. İşgal önünde Doğu Avrupa'da tek çıkar yol, böyle bir işgalin olmasına izin vermemek ve düşman ordularını daha sınırdaki karşılayıp kırmaktır. Bu da bütün güçlerin birleştirilip büyük ve tek bir ordunun kurulmasını gerektirir. Böylece Avrupa'nın aynı düşman karşısında Batı'da güçlerini bölmesi nasıl çıkarlarına uygun düşüyorsa Doğu'da da güçlerini birleştirmesi gerekiyordu. Batı'da feodalizme karşılık Doğu'da merkezi Bizans Devleti kurulacaktır.

Batı'daki Avrupalı yaşamını kendi bilgi, beceriklilik ve kurnazlığına borçlu iken Doğu'da tek elden yönetilen

122 Yunanistan ve Rusya..

orduların başarılarına borçluydu. Batı Avrupalı kendi dışında hiç bir unsura üstünlük tanımak istemezken¹²³ Doğulu merkezî Ordu-Devletin üstünlüğünü kabul ediyordu.

Bir sınır Devletinin dininin özellikleri ayrı olacaktır. Kutsal Yerlerde bile bu ayrılığı görebileceğiz. Haçlı ordularıyla geldikleri zaman Katolikler, burada bir koloni ülkesinde yaşar gibi yaşayacaklar, yabancı unsurların varlığını kabulleneceklerdir. Dinlerince kutsal olan bir yerde peygamberlerine meydan okuyan yeni bir dinin gelişmesine izin vereceklerdir¹²⁴. Çünkü buraları Kutsal Yerler de olsalar Batı'nın dışında olan yerlerdi ve Avrupalılaştırmak söz konusu değildi. Katoliklerin bu ülkede kurabilecekleri ilişkiler, ancak sömürgeci ilişkileri olabilecekti. Ancak Bizans için durum değişiktir. Asya üzerinde yapılan her fetih, Asya'nın sınırlarını geriletme ve dolayısıyla bu yeni toprakları Avrupa'ya katmak demektir. Asya'yla sınırı olan, onunla savaş durumunda bulunan bir Avrupa'nın içinde Katoliklerin Kudüs'te yaptıkları gibi yabancı unsurlara izin verilmesi asla düşünülemezdi. Sonuçta Bizans, sınırlarına kattığı halkları Avrupalılaştırmak, başka deyişle Hristiyanlaştırmak zorundaydı¹²⁵.

Bu durumda Asya karşısında Bizans kilisesinin hoşgörüsüzlüğü ve titizliği daha iyi anlaşılacaktır.

Doğu Avrupa saraylarının kiliselerin faaliyetleri üze-

123 Batı hümanizmacılığının gerçek anlamı..

124 Halbuki Mekke, bugün Hristiyanlara yasaklanmıştır.

125 Rusya da, daha ileri tarihlerde aynı zorunlukla karşılaşacaktır.

rinde gözetleme haklarının bulunması doğuda, gördüğümüz gibi dinin bir Devlet işi olmasıdır. Fethedilen yerlerin gerçekten Bizans'a kazandırılabilmesi için o yerlerin Hristiyanlaştırılması gerekince kilise adamı, bu yönden bir Devlet adamı olacaktır. Doğu Avrupa'da Ortodoks kilisesi, hem bugünün diplomatları hem de beşinci kol ve casusluk örgütleri görevlerini görecektir.

Yine Doğu kilisesi, Asya tehdidi karşısında devamını siyasî iktidara borçludur. Batı Avrupa'da dinî ve siyasî otoriteler biribirinden ayrılır ve mağrur bir Vatikan yükselirken Ortodoks kilisesi, her bakımdan Devletin hizmetine koşulmuş bir kurum olarak kalacaktır.

Bizans'ın rolü, Avrupa her yönden tehdit altındayken Batı'nın korunması ve devamının sağlanmasıydı. Bizans, bu rolüyle Orta Çağ karanlığında bir Avrupa müzesi olmuştur. Avrupalılığı ya da Hristiyanlığı koruyan da kilise idi. Bu bakımdan da Bizans'ta din, bir Devlet işi olacaktır. Müze bekçiliği yapmak, Ortodoks kilisesinin dogmalara saplanmasına ve Batı kilisesinin gelişmelerine ayak uydurmayı red etmesine yol açacaktır. Yine bu müze bekçiliği ve içlerine yabancı Asya unsurlarının sızmaları korkusu, Bizans tartışmalarına konu olacaktır.

Ortodoks kilisesi, Devletine itaatkârdır. Kendisine amaç olarak aldığı görevi dinin dogmalarının gelişebilecekleri yeni yollar aramak değil o dogmaların Asya komşuluğunda bütün saflıkları, Avrupalılıklarıyla korunmalarıdır.

Roma'yla Bizans'ın ayrıldığı gibi Katolik kilisesiyle Ortodoks kilisesi de biribirilerinden ayrılmışlardır. Nede-

ni Batı'nın Doğu ile olan çatışmasında batı ve doğu Avrupa'nın Doğu ile değişik ilişkiler içine girmiş olmalarıdır.

● PROTESTANLIK

Hıristiyanlıkta üçüncü önemli mezhep olarak karşımıza Protestanlık çıkmaktadır. Protestanlık konusu bir çok bakımdan ilginçtir. Modern Batı toplumuyla Protestanlık arasında ilişki kurulmuş ve giderek de modern Batı toplumu Protestanlıkla açıklanmak istenmiştir¹²⁶.

Protestanlıkla kapitalizm arasında bir ilişki kurmak mümkündür. Kapitalizmle Batı toplumlarının yeni özellik ve nitelikler kazandığı düşünülürse Batı'nın bu yeni kimliğini dinde de belirtmek istemesini olağan karşılamamız gerekecektir.

Protestanlıkla kapitalizm arasında saptanan bu ilişkiyi açıklamak üzere çeşitli girişimler mevcuttur. Ancak bu konuda ileri sürülen görüşler, Protestanlıkla kapitalizm arasında bulunan ilişkilerin ne türden ilişkiler olduğu konusunda tereddüt uyandıracak niteliktedir. Bu tereddütleri kısaca özetleyebilmemiz, toparlamamız mümkündür. Önce bir dünya görüşü olan ve bu nedenle insanla insan arasındaki ilişkileri de kapsayan Protestanlığın gerekleri olarak bu dünya görüşüne sahip kimselerin ka-

126 WEBER, Max. «L'Ethique Protestante et l'Esprit du Capitalisme», Plon, 1972.

pitalizmi kurdukları söyleniyor. Fakat aynı şeyi Yahudilik için de söylememizi engelleyecek hiç bir neden yoktur¹²⁷. Yine burjuva ahlâkıyla Katolikliğin uyusabileceğini XIX. yy. Fransız edebiyatında örnekleriyle görebiliriz. Ayrıca kapitalizmi Protestanlık öğretisinin bir sonucu olarak görmek de tartışma konusudur¹²⁸.

Sorunun bu açıdan ortaya konulması, bizde dinlerin ekonomik gelişmeyi yönettiği yanlış yargısını uyandırabilecektir. Unutulmaması gereken kapitalizmin getirdiği toplumsal ilişkiler kapitalizmin evrensellik kanunlarına uyarak kısa sürede bütün ülkelere yayılmak eğilimini göstermesidir. Aynı yayılma eğilimini Protestanlıkta göremeyeceğimiz gibi öbür din ve mezhepler de kapitalizmin sınırlarını genişletmesine engel olamayacaklardır.

Batı Avrupa XIX. yy. da kendi çıkarına sömürgecilik ilişkilerini bütün dünyada güçlendirmeye çalışırken bu çabayı desteklemek amacıyla protestan misyonerler, katoliklere göre daha az geniş çapta da olsa, büyük bir faaliyet içindedirler. Katolik misyonerler gibi protestan misyonerlerin de bu faaliyetlerinde amaç, kapitalizmin getirdiği çıkar ve imkânlarla Doğu halklarını ortak etmek değil kapitalizmin doğurduğu ilişkilerde Batı'nın elde ettiği yeri Doğu'ya kabul ettirmektir¹²⁹. Bütün bu olay-

127 MARX, Karl. «Yahudi Meselesi», s. 45, Sol, 1968.

128 «Le protestantisme s'annonçait au début, et sur toute la ligne, comme un grand danger pour le capitalisme, et plus particulièrement pour la mentalité capitaliste dans les affaires économiques». SOMBART, Werner. «Le Bourgeois», s. 239, Payot, 1966.

129 HALİDİ, Mustafa FERRUH, Ömer. «İslâm Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm», Kalem, 1968.

lar, kapitalizm - protestanlık ilişkileri üzerine yeniden ve daha bir özenle eğilmemizi gerektirecektir.

Konumuz üzerine klâsikleşmiş görüşler, Max Weber'in çalışmasına dayanmaktadır. Sosyoloji tarihçisi Nurettin Şazi Kösemihal, Max Weber'in kitabını «ilerlemiş toplumlarda dinin ve büyüünün ekonomi hayatı üzerine olan etkisini hattâ modern kapitalizmin nasıl dinden çıktığını» anlatan bir çalışma olarak tanıtıyor¹³⁰.

Gerçekte hiç bir biçimde modern kapitalizmin dinden çıkması söz konusu değildir. Yalnızca modern kapitalizmle protestanlığın kaynaklarının aynı olduğunu söyleyebiliriz. Her iki olay da, aynı tarihî koşullar sonucu doğacaklardır. Buradan kapitalizmin protestanlıktan çıktığını söylemek, elbet aynı şey değildir.

Protestanlıkla kapitalizm arasındaki ilişkileri aydınlatmaya çalışırken bir nokta üzerinde önemle durmamız gerekmektedir. Gerçekte kapitalizmle protestanlık arasında doğrudan bir ilişki kurmak, kanımızca yanlış bir tutumdur. Ancak tarihte kapitalizmle protestanlığın ilk görüldüğü ülkeler arasında bir yakınlaştırma yapmamız mümkündür¹³¹. Protestanlıkla kapitalizm arasında doğrudan ilişki kurmak, ayrıca bize yalnızca basit bir bilimsel yanılğı olarak da görülmeyecektir. Bu yakıştırma, Batı dışı ve dolayısıyla hristiyan olmayan ülkeleri kapi-

130 KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi. «Sosyoloji Tarihi», s. 234, Remzi, 1968. Weber'in görüşleri üzerine daha geniş bilgi için Bk. SOROKIN, P.A. «Çağdaş Sosyoloji Teorileri, II», s. 210 ve sonrası, Yeni Desen Matb., 1974.

131 Söz konusu ilişkiyi öncelikle protestanlıkla kapitalizmin ilk görüldüğü Batı ülkeleri arasında aramak gerekecektir.

talist gelişmede gerikalmışlığa mahkûm edebileceği gibi Batı kapitalizmini de insanın inançlarına, dünya görüşüne bağışlatacaktır¹³².

Kapitalizm, dünya çapında çok önemli bir gelişme sayılmasına ve toplum ilişkilerinde köklü bir ihtilâl: yol açtığı görüşüne rağmen Hristiyanlığı aşamamış; benliğini Hristiyanlığın bir kolu olan protestanlıkla belirleme yoluna gitmiştir. Bu da bize kapitalizmin kendi ahlâk anlayışı, dünya görüşüyle anlaşılamayacağını; fakat Batı'nın, Doğu - Batı çatışmasının içine¹³³ yerleştirildiği zaman bir aydınlığa kavuşabileceğini göstermektedir¹³⁴.

Batı Avrupa'da kapitalizmle Protestanlık aynı yıllarda görülmüştür. Bu dönemde Batı'nın geçirdiği değişiklikleri ve kazandığı yeni özellikleri incelemek, Protestan-

132 Din ile modern endüstri arasında ilişki kurmak çabaları, önce doğrudan doğruya İslâm ülkelerini suçlamak amacını güdüyordu. Uygarlık, Hristiyanlıkla eşit sayılıyordu. Modern endüstrinin getirdiği ilişkilerde yeni yerleri dolayısıyla hristiyan yani uygar olmadıkları için İslâm ülkelerinin kendileri suçlu gösterilmek isteniyordu. Ancak giderek Batı, bu ülkeleri kendi etki alanında tutabilmek için İslâmiyetle kapitalizmin uyusabileceği görüşünü savunmaya başlayacaktır. Bu konuda Bk. başta Maxime Rodinson olmak üzere Batılı sosyologların konuyla ilgili çalışmaları..

133 Kapitalizm, Batı toplumlarının bir ürünüdür. Ancak Batı da, Doğu ile olan ilişkilerinde tanımlanabilir. Bu ilişkilerden soyutladığımız zaman kapitalist gelişmede Batı ülkeleri arasında görülen farklılaşmayı açıklayamayız.

134 Kapitalizmin doğuşunda protestanlığın mutlaka özel bir yeri vardır. Ancak bu özel yer, kendi özellikleri yerine çok genel yakıştırmalarla açıklanmak isteniyor ve sonuçta sorunlara doyurucu karşılıklar bulabilmek güçleşiyor.

lıkla kapitalizm arasındaki ilişkiyi doğru olarak anlamamıza izin verecektir.

Yeni Çağ başlangıcında Avrupa tarihinde hüküm süren olay, feodalizm - kapitalizm çatışmasıdır. Ve bu, bir sınıf kavgasıdır. Klâsik ölçüler içinde feodalizmde iki ana sınıf senyörler ve serflerdir. Ana çatışmanın bu iki sınıf arasında olması gerekirdi. Gerçekten de Orta Çağda Avrupa'da sık sık görülen köylü isyanları, bu çatışmanın tarih içindeki örnekleridir. Yine bu senyör - serf çatışmasının Avrupa'nın toplumsal gelişmesine yön vermesi, temellendirmesi gerekirdi. Halbuki aralarında senyör ve serf arasında olduğu gibi bir sömürme-sömürülme ilişkisi olmayan senyör - burjuva çatışması Avrupa'nın geleceğini tayin edecektir. Bu, açıklanması gereken birinci sorundur. Yine Orta Çağda Batı toplumunda sömüren sınıf senyörler olduğuna göre henüz kapital biçimine dönüşmemiş olsa bile toplumdaki servet birikiminin derebeylerinin ellerinde gerçekleşmesi gerekirdi. Halbuki burjuva ithilâlleri sırasında servetin burjuvalarda toplandığını, derebeylerin ise beş parasız kalmış olduklarını biliyoruz. Bu da açıklanması mutlaka gerekli ikinci olaydır.

Feodalizm burjuvazi çatışması, Doğu - Batı ilişkilerinde İstanbul'un fethiyle görülen yeni değişikliklerin¹³⁵

135 İstanbul'un fethinin en önemli sonucu dünyanın en güçlü surlarının aşılmaz olmadığını Batı'ya göstermesidir. Artık şato duvarları gerisinde savunmada kalmanın Batı için çıkar yol olamayacağı ortaya çıkmaktadır. İstanbul'un fethinin bir başka önemli sonucu da Osmanlıların başarılarıyla Batı'nın Doğu'yla ilişki kurduğu çağın bütün önemli ticaret yollarının Doğu'nun denetimi altına girmesidir.

yol açtığı bir çatışmadır. Feodalizm, Orta Çağda Batı'nın Doğu'ya karşı aldığı tutumdur ve o günkü koşullara en iyi karşılık veren toplum düzenidir. Doğu'nun Avrupa üzerine silâhlı saldırıları anında Batı, devamını sağlamak için bir yanda üretim birimlerini parçalar, ufaltırken öte yanda da bu dağılması sırasında Batı birliğinin bozulmaması için dinî hoşgörüsüzlüğü en son çizgisine vardiroyordu¹³⁶. Doğu karşısında Batı Avrupa'nın izleyebileceği yolun tek olduğu inancı dinde de tek bir dilin, Latince-nin¹³⁷ hüküm sürmesiyle ifadesini buluyordu. Avrupa'ya Doğu saldırıları karşısında çıkar yol bulabilen ve bunu gerçekleştiren sınıfa, senyörlere, feodal düzen elbette büyük çıkarlar sağlıyordu. Bunun sonucu feodal sınıf, çıkarlarını feodal düzenin, daha da doğrusu feodal düzeni doğuran koşulların devamına bağlamış bulunuyordu. Yeni Çağ, yeni koşullar getirmişti. Feodalizm, çıkarlarını kaybetmemek için eski koşulların devam ettiğini Avrupa'ya zorla kabul ettirmeye çalışıyor ve yeni koşullara cevap vermeyen bir çözüm yolunu tatbika zorluyordu¹³⁸. Bu durum sonunda yönetici feodal sınıfın Batı'ya getirmek istediği bütün ilkelerin doğruluğundan kuşku duyulmaya başlandı. Bu ilkelerin doğru olup olmadığını herkesce araştırmak hakkı ve koşulları tanıyıp çözüm yollarını

136 Katolik kilisesinin ana ilkeleri..

137 Soyut bir dil.. Ayrıca somut olarak ufak üretim birimlerine parçalanmış Batı'nın birliği de ancak soyut plânda mümkündür.

138 Gerçekten de Hindistan ticaret yolu kapandıktan sonra Avrupa'nın küçük üretim birimleri halinde savunmada kalmakta direnmesi Batı'nın nefessizlikten boğulup ölmesi demektir.

herkesin kendince kararlaştırabilmesi isteği en parlak ifadesini din alanındaki «reform» hareketinde bulacaktır. İlkeleri değerlendirebilmek ve empoze etmek yetkisini feodal sınıfın tekelinde bırakan Latince yerine İncil'de millî dillerin de kullanılabilmesi isteği taraftar kazandı.

Osmanlıların İstanbul'u ele geçirerek Hindistan yolu üzerinde tam denetim kurabilmeleri üzerine katolik Batı tam bir açmaza düşmüştür. Bu nedenle Osmanlılarla karşılaşmadan Doğu'yla ilişki kurabilmek için Afrika'yı do-laşmak bütün güçlük ve masraflara rağmen verimli ola-cak ve Batı'da Atlantik kıyılarının denizci ülkeleri Do-ğu'yla yeni ilişkiler önerebileceklerdir. Bu yeni ilişkiler, yeni bir dünya anlayışını Batı'nın Doğu karşısındaki ye-rini kıramadan (Hristiyanlık) getirecektir. Böylece Av-rupa'nın belli bazı ülkelerinde yeni ilişkilerle (kapitalizm) birlikte yeni bir dünya anlayışı (protestanlık) görülecek-tir.

Yine tartışma, Doğu'yla ne tür ilişkiler kurulması gerektiği olduğu için ana çatışma, feodalizm burjuvazi çatışması olacak ve yeni koşullara daha iyi cevap vere-bildiği ve Doğu'yla olan ilişkilerde Batı'ya daha büyük bir üstünlük getirebildiği için servet burjuvazinin elinde top-lanacaktır.

IV

İSLÂMİYET

A. — DÜNYA EGEMENLİĞİ

Hıristiyanlık, Batı'ya karşı Doğu'lu halkların baş kaldırma girişimi olarak başladığı halde o günkü koşulların böyle bir girişimin gerçekleşmesine elverişli olmaması yüzünden Doğu'lu halklar için bir boyun eğmeye dönüşmüş ve Roma'ca da kendi dünya egemenliğini sürdürebilmek için benimsenmişti. Böylece Hıristiyanlık geçirdiği gelişmeler sonucu Doğu'nun istek ve çıkarlarına cevap verir bir din olmaktan çıkmıştır.

Doğu lehine dünya üzerinde kurulu denge bozulmadıkça Doğu'nun Hıristiyanlık yerine önerebileceği yeni bir çözüm ya da din yoktu. Ancak bu imkân belirince bir yanağına vurana öbür yanağını uzatmak yerine göze göz dişe diş bir kavga Doğu'nun Batı'ya karşı başarıyla yürütebileceği Cihad başlayacaktı. Bu yeni koşullarda Doğu kendisini müslümanlıkla yeniden tanımlayacaktır.

İslâmiyet, Doğu - Batı arasında yüzyıllardan beri süregelen çatışmada yalnızca Doğu'nun bir savaş başarısı olarak kalmamış aynı zamanda yeni bir dünya egemenlik koşullarını ve dolayısıyla yeni bir dünya görüşünü de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle de İslâmiyet, tarihte, eski Pers ya da Asur İmparatorluklarının yeniden dirilişi,

eski Asya dinlerinin tekrar canlanması olarak kalmamıştır. Yepyeni bir din ve dünya görüşü olarak bütün Doğu alemini sarmıştır.

İslâmiyet konusuna ayrıntılarıyla el atmadan önce üç soruya karşılık aramamız gerekecektir.

1) İslâmiyet'in doğuşunu hazırlayan koşullar nelerdir?

2) İslâmiyet, uygarlık tarihi kadar eski Doğu - Batı çatışmasına yenilik olarak hangi unsurları kattı?

3) Dünya egemenliğinden ne anlıyoruz ve bu egemenliğin temelleri nelerdi?

Nedenleri ve doğuş biçimi konumuzun çerçevesini aştığı için burada durmayacağız. Ancak uygarlık alemi Yunanlılıkta kesin çizgilerini de bularak iki ayrı cepheye ayrılmıştır. Bu iki alem daima çatışma ve ilişki halinde bulunmuştur. Bu iki alemin, hele o devir ulaştırma imkân ve mekân anlayışları göz önünde tutulursa bu iki alemin sırasında kanlı savaflara dönüşen aralarındaki ilişkilere girişmelerine yol açan bir neden olması gerekir. Bu neden de Batı'nın her zaman Doğu ticaretinden mutlak bir biçimde vaz geçememesidir. Bu ticaret, Doğu ve Batı uygarlıkları için hayatî bir önem taşımıştır. Her iki taraf da bu ticarete kendi lehlerine üstünlük sağlamaya çalışmışlardır. Bağımsızlıklarını koruyabilmek, ticaret ilişkilerini kendi lehlerine düzenleyebilmek için Doğu - Batı arasındaki ticaret yollarının denetiminin kendi egemenlikleri altında bulunmasına özen ve bu yolda çaba göstereceklerdir. Bu denetim yalnızca bir ticarî üstünlük getirmekle kalmayacaktır. Doğu ve Batı için canlılığın ve gelişmenin kaynağı bu ticaret olunca bu ticareti denetim,

yeni atılımların, gelişme yolunda yeni cesaretli adımların da güvencesi olacaktır. Doğu - Batı ticaretini denetimden uzak taraf ise yarınları düzenlemek, planlamak imkânından yoksun kalacaktır.

Bu ticarete Doğu Batıya, Batı da Doğu'ya muhtaç olduğu için amaç ne Doğu için Batı'nın ortadan kaldırılması ne de kendi bünyesine katılması olmuştur. Batı için de durum aynıdır. İngiltere'nin Hindistan'daki egemenliği bağımsızlığının olsa bile ne Hindistan'ın varlığının sonu ne de Hindistanın bir Doğu toplumu olmasına engellenmekle sonuçlanmıştır. İngiltere yalnızca Hindistan ticaretini Batı lehine tekeline almıştır.

İslâmiyet, Doğu'nun yeni bir dünya egemenliği ideolojisi olduğunu ve bu egemenliğin koşullarını taşıdığını söylerken anlamamız gereken Doğu - Batı ilişkilerine Doğu lehine yeni bir düzen getirdiğidir. Dünyayı da yeniden daha adil bir biçimde düzenlemek iddiasının temelinde bu gerçek yatmaktadır. Yoksa İslâmiyet iki alem arasındaki sınırı kesin çizgilerle çizmiş ve kendi dışında kafirlerin varlığını bildirmiştir. Tek mümkün ilişki olarak kafirlerin İslâmiyet'e katılmaları koşulu yerine daha çok kafirlerle savaşı ya da kafirlerin İslâmiyet'in himayesine sığınmalarını ön görmüştür.

İslâmiyetin doğuşu sırasında ve daha önceki yıllarda Doğu - Batı ticaretinin asıl eksenini tarihte İpek Yolu dediğimiz ticaret yolu teşkil etmektedir. Bizans ve İran tarihleri boyunca İpek yolunun denetimini ellerine geçirebilmek için birbirileriyle mücadele etmişler, mücadelelerinde başarılı olamadıkları zaman kendi denetimlerinde yeni ticaret yolları kurarak rakiplerinin dünya ticaretinde oynayabilecekleri rolü gölgelemeye çalışmışlardır.

Akdeniz'e ulaşan kara ticareti İran'dan geçip Suriye sahillerine ulaşırken öte yanda Bizans Orta Asya'da hakimiyet kurmuş Türklerle anlaşarak¹ İran'ın dışında yeni bir ticaret yolu ile Uzak - Doğu'ya bağlanmayı başarmıştı. Hind Okyanusunda ise İran körfezinden yayılan deniz ticaretine karşı Habeşlerin işbirliğini elde eden Bizans, Kızıl Deniz etrafında kendi hesabına yeni bir deniz ticaretinin doğmasına uğraşıyordu. Bu rekabetin Hind okyanusuna da taşması Arabistan'ı Bizans - İran çatışmasında çok önemli bir mevkiye getiriyordu.

İslâmiyet'i hazırlayan koşullardan birincisi Arabistan'ın coğrafi mevkiinin gittikçe önem kazanması ise ikincisi Bizans ve İran'ın ellerindeki bütün imkânlarını tüketmeleri, ancak buna rağmen kesin bir çözüm getirmekten uzak olmalarıdır. Ne Bizans'ın ne de İran'ın Doğu ya da Batı sınırını birkaç kilometre ileri geri almaktan başka önerecekleri yeni bir şey kalmamıştır. Bu durumda daha ileri bir çözüm karşısında önemlerini kaybedeceklerdir. Bu çözüm, İslâmiyetle Araplardan gelecektir. Ayrıca Bizans ve İran aralarındaki çekişme sonucu uygarlık sınırlarını Arabistan'a kadar genişletmişler ve Araplara tarihte rol oynayabilmek imkânını hazırlamışlardır.

Arapların getirdikleri çözümün üstünlüğünü ve Doğu-Batı çatışmasına yenilik olarak kattıkları unsurları ileri-

1 Bizans, bu ilişkiyi İslâmiyet'ten sonra da sürdürecektir. «Byzance crée d'autres marchés vers la mer Noire à partir de Trébizonde en entretenant de bonnes relations avec le Khaghanat de Khazars. Ces derniers ne demandent pas mieux que d'aider Byzance à lutter contre l'ennemi commun, l'islam». RICHE, Pierre. «Grandes Invasions et Empires», s. 233-234, Larousse, 1968.

de ayrıntıları ile göreceğiz. Ancak burada şimdiden İslâmiyet'le birlikte Doğu halkları ve Devletleri arasında gerçek bir birliğin ve birlik bilincinin mümkün olduğunu ve tarihte ilk defa gerek Arabistan bedevileri olsun gerek Orta Asya çobanları olsun Doğu göçebe halklarının Doğu - Batı çatışmasında İslâmiyetle olumlu ve aktif katkılarını söyleyebiliriz. İslâmiyetle birlikte Orta Asya Türkleri için istikamet Çin olmaktan çıkmış, yerini Yakın Doğu almıştır.

İslâmiyet dini yalnızca Orta Asya Türklerinin Doğu-Batı çatışmasında önemli bir rol oynamalarına fırsat vermekle kalmamış, çöl bedevilerini de tarih sahnesine çıkarmıştır.

Ancak burada Araplar ve Arap tarihi hakkında bir yargıda bulunurken iki olayı hatırlamamız gerekecek. Bunlardan birincisi daha önce gördüğümüz gibi yeni ticaret yollarının araştırılması sonucu dünya ticaret yolları kavşağında bulunan Araplar, büyük bir tarihî gelişmeye uğruyorlardı. İslâmiyet bu gelişmenin sonucudur ve aynı zamanda bu gelişmeyi hızlandıran başlıca olaydır. İkincisi bütün Arabistan yarımadasını tek düze çöl ve üzerinde yaşayan halkları da deve çobanları sanmanın yanlışdır. Güneyde büyük yerleşik uygarlık merkezleri tarihte görüldüğü gibi kuzeyde de Araplar İslâmiyet öncesi son dönemlerde Bizans ve Pers İmparatorluklarının sınırlarında ve bu iki büyük İmparatorluğunun hizmetinde uç beylikleri kurmuşlardı. Kurdukları bu beylikler kendilerine dünya siyasetini tanımalarında bir okul görevi görecektir. Kısacası İslâmiyetin doğduğu Arabistanı yalnızca deve soyguncularının ülkesi olarak görmek yanlıştır.

B. — ARAP YARIMADASI

Arap yarımadasının büyük bir kısmı göçebe bedeviler tarafından işgal ediliyordu. Bu bedeviler geçimlerini deve sürüleri sayesinde sağlıyorlardı. Ancak çöl içinde vahalarda, ya da çöl sınırındaki bölgelerde yerleşik tarımla meşgul olan halklara da rastlanıyordu. Binek hayvanlara sahip bulunmak, mekân üzerindeki hareketlilikleri göçebelere yerleşik halklar önünde askerî alanda büyük bir üstünlük sağlıyordu. Çölün güç şartları göçebelere arasında doğal olarak güçsüzlerin elenmesini, geri kalanların da dayanıklı savaşçı kimseler olmalarını sağlıyordu. Ispartalıları arasında yapılan seçim, burada doğa eliyle yürütülmekteydi.

Vahadaki ya da çöl sınırındaki çiftçiler bu göçebe savaşçılara haraç ödeyerek güvenliklerini sağlıyorlardı. Haraç alan kabileler öbür göçebe savaşçı kabilelere karşı kendi himayeleri altında bulunan çiftçileri yağmaya karşı koruyorlar, onların çiftçilik faaliyetlerini sürdürebilmelerini sağlıyorlardı. Sonuçta Arap yarımadası bazı imtiyazlı ve yönetici kabilelerin çevresinde kurulu çok sayıda siyasî birlikler yığını görünüşüne sahipti. İmtiyazlı ve yönetici kabileyi göçebe savaşçılar teşkil ediyor ve aynı zamanda bu kabile siyasî birliklerin de çekirdeğini meydana getiriyordu. Bu birliğin öbür halkalarını da her hangi bir şekilde kendi himayelerine girmiş öbür kabileler meydana getiriyordu.

Göçebe savaşçıların ikinci bir gelir kaynağı da Arabistan yarımadasını geçen ticaret kervanlarına kılavuzluk etmek ve güvenliklerini sağlamaktı. Büyük Devletle-

rin askerî birliklerin refakati olmadan ancak bedevilerin koruması altında ticaret yapması mümkündü. Böylelikle göçebeler, daha doğrusu savaşçılar gerek ticarî, gerekse siyasî alanlarda büyük önem kazanmışlardı.

Arap yarımadasının büyük kısmı göçebe bedevilerin işgali altında bulunmasına rağmen kuzey ve güneyde yerleşik uygarlıklar kurabilmiş Devletlere de rastlayabiliyoruz. Belki de bu yüzden bedeviler kuzeyde ve güneyde değişik uygarlıklarla sınırlandırıldığını belirtmek için ülkelerine «Ceziret-ül Arap», Arap adası adını vermişlerdir².

Güneydeki belli başlı Devletler bugünkü Yemen bölgesinde kurulmuşlardır. Bu Devletler arasında tarihte en tanınmış olanı Seba Krallığıdır. Yemen toprağı çiftçiliğe elverişli topraklardı. Ancak bu toprakların tarıma açılması için geniş sulama işleri gerekiyordu. Yapılan kazılarda Yemen'de gelişmiş bir kanal sisteminin izlerini ortaya çıkarılmıştır³. Arap yarımadasında sunî sulama sistemine dayalı tarım uygarlık merkezinin bulunması; Arapların kendi sınırları dışına taşıkları zaman aynı tür tarımın zenginliğini teşkil ettiği Mısır ve Mezopotamya'nın sorunları karşısında, yeni ortamı yadırgamalarına engel oldu.

Yemen'in dünya ticaretinde de ileri bir düzeye eriştiğini gösterir belgeler mevcuttur. Seba Kraliçesi Belkis'le Hz. Süleyman arasında geçtiği ileri sürülen hikâye tarihi gerçeklere uymasa bile en azından bu yakıştırma Seba'nın Doğu Akdeniz ticaret sistemine dahil olduğunu bize göstermektedir.

2 MAHMUD, S.F. «İslâm Tarihi», s. 3, Varlık, 1962.

3 MASSE, Henri. «L'Islam», s. 12, Armand Colin, 1948.

Arabistan yarımadasının kuzeyinde kurulmuş Devletler, bize daha değişik bir görünüş sunmaktadırlar. Bu Devletler Bizans - Sasanî devletleri arasındaki çekişmelerin doğurduğu koşullar sonucu ortaya çıkmışlar ve bu büyük İmparatorluklara dayanarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bizans ve Sasanî İmparatorluklarının topraklarını Arap yarımadası sınırlarına kadar genişletmesi ve aralarında süregelen kanlı savaşların yol açtığı yıkım, kendilerini yardımcı ek askerleri yerinde aramaya itmiştir. Göçebe ve savaşçı Araplar, bu iş için gerekli insan kaynağını teşkil etmeye başlamışlardır. Göçebeler de, hizmetlerinin en iyi bir biçimde değerlendirildiği bu işe gönüllü olarak koşulmuşlardır. Ve giderek Bizans ve Sasanî sınırlarında uç beylikleri kurmayı başarmışlardır. Bu iki büyük uygarlığın sınırlarını kendi ırkdaşları Arap göçebelerin saldırılarına karşı savundukları gibi çoğu kez de Bizans hesabına İranlılarla ya da İran hesabına Bizanslılarla da vuruşuyorlardı. Bu savaşlarda kazandıkları başarılar Arapları mutlaka niçin kendi hesaplarına bir dünya siyaseti gütmediklerini sormaya itmiştir. Ne Bizans ne de İran orduları Arap savaşçıları karşısında yenilmez olmadıklarına göre⁴ Araplar da kendi başlarına dünya egemenliğini ellerine almaya girişebileceklerdi. Gerçekten de İslâmiyet'in hızla yayılmasına ne Bizans ne de İran orduları engel olabilmişlerdir.

Dünyada Doğu - Batı çatışmasının geçirdiği gelişme sonucu ortaya çıkan koşullar yeni bir dinin doğmasına

4 Araplar, her iki İmparatorluğun ordularını başkalarının hesabına da olsa yenmeyi başarmışlardır.

izin veriyordu. Doğu'nun bir silkinişinin ifadesi olan İslâmiyet, Arabistan yarımadasından bütün Doğu'ya yayılacaktır.

Arabistan'ın gittikçe dünya üzerinde önemli bir mevkii kazanmaya başladığını belirtmiştik. Arabistan'ın önem kazanması yeni bir dinin niçin o bölgeden çıktığını kendi başına açıklayamaz. Ahmet Cevdet Paşa aynı soruya «Çünkü Araplar, o vakit dünyaya yayılmış olan fenalıklara bulaşmamış ve Romalıların çirkin âdetlerine alışmamışlardı» diye cevap veriyor⁵. Araplar o devirde Dünya siyaset ve egemenliğini etkileyebilecek kavimler arasında Roma karşısında Doğululuğu tam olarak temsil edebilecek ve Doğu'nun çıkarını Roma ile uzak yakın ilişkisi olmadığı için eksiksiz koruyabilecek kavim olarak gözükmektedir. Ve bu yeni dinin peygamberi Hz. Muhammed, Arabistan yarımadası şehirlerinden Mekke'de dünyaya gelecektir.

Mekke o devirde Yunan sitelerine ya da «Renaissance» devri İtalyan şehirlerine benzer şekilde bir ticaret cumhuriyeti görünüşünü taşıyordu⁶. Hind Okyanusu ile Akdeniz ticaretinin başlıca uğrak yerlerinden birisi idi. Mekke'den düzenli ticaret kervanları her zaman hareket etmekteydi. Şehrin siyasî hayatına büyük aileler hakimdi. Ticaret işleri çeşitli ailelerin aynı siyasî birlik içinde anlaşmalarını, birlikte yaşamalarını mümkün kılıyordu. Mekke'de bulunan önemli ziyaretgâhlar, bu şehri Arabistan'ın en önemli toplantı ve dolayısıyla ticaret merkezi

5 Ahmet Cevdet. «Kıyas-ı Enbiya, I-1», s. 47, M.E.B., 1972.

6 SOURDEL, Dominique. «L'Islam», s. 7, P.U.F., 1968.

yapmaktaydı. Ayrıca Mekke'nin ülkenin dışarı açılan penceresi olması, ticaret aracılığıyla Arabistan halkının yabancılarla olan ilişkisinin Mekke şehrinde düzenlenmesi ve yürütülmesi sonucu Mekkelilere ideolojik bir üstünlük de veriyordu. Bu üstünlük dönerek Mekke ziyaretgâhlarının daha kutsal bir anlam kazanmasına yol açacaktır.

C. — *HZ. MUHAMMED*

Hız. Muhammed'in hayatı hakkında bildiklerimiz hayatının bütün dönemleri için aynı kesinlikte değildir. Peygamberliğini ilan etmesini izleyen dönem üzerine bildiklerimiz ilk gençlik yılları hakkındaki bilgilerimizle kıyaslanamayacak kadar geniştir. Hız. Muhammed'in çocukluk ve gençliği hakkında bazı bilgileri Kur'an'da ya da peygamberin tercüme-i hâli olan sire'lerle bulabiliyoruz⁷. Hız. Muhammed babası Abdullah'ı doğumundan önce, anesi Emine'yi ise altı yaşında kaybetmiştir. Kendisine önce dedesi Abdülmatalip, dört yıl sonra onun da ölümü üzerine amcası Ebu Talib bakmıştır. Ailesi Kureyş kabilesinin Haşim soyundandı. Haşim soyunun Mekke'nin önemli ailelerinden olduğu edindiğimiz bilgilerden anlaşılmaktadır. Ancak Hız. Muhammed'in doğumuna rastlayan yıllarda fakirliğe düşmüş olduğu ihtimali kuvvetlidir. Hız. Muhammed gençlik yıllarında sıkıntılarla karşılaşacaktır. Haşim ailesinin Mekke'deki öneminin şehir ticaretindeki yerinden gelmesi ve bu ticaretteki yerlerini kaybetmele-

7 MASSE, Henri. a.g.e., s. 23.

riyle de önemlerinin azalması çok mümkündür. Yine de ailesinin ticarete devam ettiği ve amcasının kervanlarına refakat ettiği söylenilmektedir. Mekke ticareti üzerine düşünceleri olduğu ve kendisini bu yolda yetiştirdiği şüphesizdir. Zengin bir ticaret şirketinin sahibi dul bir kadın olan Hatice'nin kendisini işlerinin ve servetinin başına geçirmesi başka türlü açıklanamaz. Aralarındaki evlilik de Hz. Muhammed'in yönetiminde işlerin başarıya ulaştığını gösterir. Hatice ile bu iş birliği ve evlilik peygamberin hayatında önemli sonuçlar doğuracaktır. Hz. Muhammed büyük kervanların başında Suriye içlerine kadar gidebilecek oradaki düşünceleri ve bu arada iki büyük dini tanımak fırsatını bulacaktır. Yine Hatice kocasının peygamberliğine ilk inananlar arasında olacak ve kendisini sonuna kadar destekleyecek ve teşvik edecektir. Ayrıca peygamber sülalesini evlatlarıyla sürdürecektir tek çocuğu Fatma'yı dünyaya getirecektir⁸.

Arabistan dışına yaptığı gezilerin Hz. Muhammed üzerinde büyük etkisi olduğu muhakkaktır. Suriye'de kendisinin de dahil bulunduğu Mekke tüccarlarının ancak Doğu - Batı ticaretinin örgütlendiği merkezlerin memurları olarak kaldığını görmüş olması gerekir. Bu arada Suriye'de Hristiyan keşişlerle de konuştuğu ileri sürülüyor⁹. Ancak bu görüşmelerin Hz. Muhammed'in üzerinde bıraktığı izi kestirmek güçtür. Bu izi başlangıçta Hz. Muhammed'i Arabistan'da Hristiyanlığı yaymaya çalıştığını

8 Peygamber sülalesinin Hasan kolundan olan üyeleri Şerif, Hüseyin kolundan olan üyeleri ise Seyid lâkabını taşıyacaklardır.

9 MASSE, Henri. a.g.e., s. 25.

iddia edecek kadar önemli sayanlar bulunmaktadır. Hz. Muhammed'in sorunlar üzerine düşünmeye başladığı ilk günden sistemli ve yeni bir din ortaya atmadığı açıktır. Gelenek de, Hz. Muhammed'in Mekke civarında bir mağara-ya çekilip düşünmeye koyulmasından çok sonraları kendisine vahiy geldiğini söylemektedir. Ancak buradan kendisinin Hristiyanlık propagandası yaptığını ileri sürmek güçtür. Fakat başlangıçta öğütlerinin Mekke farklılıklarına sarılmanın yanlışıyla, Mekke dışında daha geniş bir dünya bulunduğu ve Tek Tanrılı dinlerin Mekke inançlarına üstünlüğü görüşüyle sınırlandığını kabul edebiliriz. Kendisine ve görüşlerine karşı Mekke'de karşılaştığı muhalefet, Hz. Muhammed'i düşüncelerini yeni bir din içinde sistemleştirmeye itecektir.

Mekke, Hz. Muhammed'in düşüncelerini önce şüphe ile karşılamış, sonra da karşı çıkmıştır. Hz. Muhammed'in düşünceleri hemen olmasa bile Mekke için yeni imkânlar taşıyordu. Bu nedenle peygamberin sözlerine ilgisiz kalmamıştır. Ancak Hz. Muhammed'in şehrin inançlarını yık-maya çalışması, Mekke'nin Arabistan içindeki imtiyazlı yerini tehdit ediyordu. Mekke'nin ticarete ve Arabistan yarımadasında belli bir yerinin bulunması geleceğe ait sonucu kesin olarak bilinmeyen bir tasarı arkasında gitmesini engellemiş ve Hz. Muhammed'in konuşmaları şehrin imtiyazlarını tehdit etmeye başlayınca Mekke kendisine karşı cephe almıştır.

Hız. Muhammed'in Mekke ticaretini elinde tutan büyük ailelere ait olmaması, ancak zengin bir ticaret şirketinin başında bulunması görüşlerini savunmakta diren-meye izin verecek ve Mekke dışında da taraftar bulma-

sına yol açacaktır. Medine şehri Hz. Muhammed'in yaymaya çalıştığı yeni dinle yakından ilgilenecektir. Medine, Mekke ile rekabet halinde idi. Ancak Mekke'de bulunan ziyaretgâhlar bu çekişmede Mekke'ye bir üstünlük sağlıyordu. Hz. Muhammed'in yaymaya uğraştığı yeni din, hem Mekke'nin putlarını yıkıyor hem de yeni bir dünya, yeni imkânlar açıyordu. Medine, Hz. Muhammed'in dini-ne dayanarak Arap dünyasında Mekke'nin imtiyazlı mevkiini elde edebilirdi. Bir yerde Mekke'de Hz. Muhammed üzerine yapılan baskı artarken Medine de peygamberi çağdırmaya devam ediyordu.

M.S. 622 yılında Hz. Muhammed Mekke şehrinden Medine'ye hicret etmek zorunda kalacaktır.

Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret etmesi İslâmiyet tarihinde takvimbaşlangıcı sayılacak kadar önemli bir olay olarak görülmektedir¹⁰.

Hz. Muhammed'in Medine'ye göçüyle İslâmiyet, artık yalnızca kurulu inanç sistemine bir karşı çıkış, inanç düzeyinde kalan ve bu düzeyle sınırlı bir dünya görüşü olmaktan çıkmış, kendisine bağlanan cemaatin yalnız inanç hayatını değil doğrudan doğruya siyasî, ticarî hayatını da düzenler olmuştur.

Öbür dinlerde ve öbür dinlerin gelişmelerinde de aynı duruma rastlanılmaktadır. Ancak, özellikle Hristiyanlık örneğini ele alırsak, yeni dinler kendisine bağlananların hayatını düzenlemiştir ama hiç bir zaman başlangıçta Hı-

10 Medine de bu olayla eski ismi Yesrib'i bırakmış, yerine «Medinet-ül Nebi (Peygamberin Şehri)» ismini almıştır. Günümüzde de bu isim Medine'ye dönüşmüştür.

ristiyan cemaatleri siyasî ya da ekonomik düzeyde önemli karar merkezlerini ele geçiremedikleri için bu hayat düzeni ileride ancak keşişlerin, ruhban sınıfların yaşantısına örnek teşkil edebilecektir. Halbuki daha doğuş yıllarında siyasî iktidarı elde edebilmek imkânına kavuşan İslâmiyet, yeni bir Devlet düzen ve geleneğini de kendi içinde taşımak imkânını bulabilecektir. Ve bu imkân, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretiyle doğacaktır.

Hız. Muhammed'in Medine'ye gelişiyile birlikte şehrin görünüşü ve yaşayışı da değişecektir.

Medine, çok değişik ve ayrı topluluklara bölünmüş-tü¹¹. Peygamber bu değişik gruplar üzerinde yönetimini uygulamaya çalışacak ve bu değişik grupları tek bir birlik içinde kaynaştırmaya muvaffak olacaktır. Medine, Hız. Muhammed'in yönetiminde kabile ve çıkar ayrılıklarının üstesinden gelerek Mekke'nin karşısına yek vücud halinde çıkabilmiştir. İlk kez Arabistan'da kan bağının ötesinde insanlar arasında bir din birliğinin kurulduğuna şahit oluyoruz.

İslâmiyet'in ilk kuruluşunun, doğduğu şehrin dışındaki gerçekleşmesi ve değişik grupları bünyesinde eritmesi zorunluğu İslâmiyet dininde mevcut mahallî çıkarları aşan bir birlik bilincinin daha da güçlenmesini kolaylaş-

11 Hız. Muhammed'le birlikte Mekke'den Medine'ye gelenler «Muhacirin» ve Medine yerlileri yardım edenler anlamına «Ensar» isimlerini almışlardır. Yine müslümanların arasında yaşayışlarını sağlayamadıkları için «Mescid-i Nebi'ye sığınmış bu yüzden de bütün varlıklarıyla Hız. Muhammed'in şahsına bağlanmış «Ehl-i Suf-fa» denilen bir grup daha vardı. Ayrıca Medine'de bir önemli sayılabilecek Yahudi kolonisi bulunuyordu.

tıracaktır. Böylece İslâmiyet'in ileride kolayca evrensel bir din niteliğini kazanması, bütün Doğu'nun birlik ideolojisi haline dönüşmesi mümkün olacaktır. Ayrıca bu birliği sağlayan unsurun kan yakınlığı ya da mahallî çıkarlar değil de yeni bir dünya görüşünü getiren inanç ortaklığı olması İslâmiyetin siyasî yönüne bir ağırlık verecektir. Yine İslâmiyetin kuruluşuyla birlikte, kendi hizmetinde bir dünya iktidarını da kurmayı başarması, Hristiyanlıkta olduğu gibi siyasî yönünün kısır çıkmazlara sürüklenmesini de engelleyecektir.

Hız. Muhammed'in yönetiminde Medine'deki ilk müslüman toplulukta birinci karşılaşılan güçlük Yahudilerden gelecektir. Yahudiler ve Hristiyanlar, putperest Arapların aksine dünyadaki çeşitli cepheleşmelere bağlanmışlar ve çıkarlarını bu bağlılıktan sağlıyorlardı. Hız. Muhammed'in önerileri kendileri için çekici değildi. Ancak Yahudiler başlangıçta İslâmiyet'in Yahudilikle benzer ve yakın yönlerinin olması nedeniyle Peygamberi daha oturmamış bir dinin sözcüsü olması hesabıyla Yahudiliğe çekebileceklerini sanmışlar ve böylece kendilerine ek kuvvet kazanabileceklerini ummuşlardır. Bu yüzden Hız. Muhammed'in Medine'ye geldiği ilk günlerde kendisine ilgi duymuşlardır. Hız. Muhammed de yaymak istediği yeni dinin öbür büyük dinlerle aynı ilham ve kaynaktan geldiğini kanıtlayabilmek için Yahudilerin ilgisine karşı duygusuz kalmamıştır. Yahudileri hoşnut edebilmek için ibadet yönü olarak başlangıçta Kudüs alınmıştır. Ancak Yahudiler Hız. Muhammed'in Yahudilik için İslâmiyet'ten vazgeçmek niyetinde olmadığını anlayınca siyasî ve ticarî alanda evrensel bir dine bağlı olmanın getirdiği üstün-

lüklerini tehlikeye atan bu yeni dine karşı cephe almakta gecikmediler. Sonuçta Medine'de kurmayı başardığı birliğin tehlikeye düştüğünü gören peygamber çözümü Yahudilerin şehirden dışarı sürülmelerinde görecektir. İbadette kible, bu gelişmeler üzerine Kudüs'ten Kabe'ye çevrildi.

Hz. Muhammed'in yönetimindeki yeni dinî cemaatın, başka deyimle İslâm ümmetinin güvenlik ve huzur içinde yaşamaları tek başına yeterli değildi. İslâm birliğinin Arabistan yarımadasında mümkün bütün öbür birliklere karşı üstünlüğünü de ispat etmesi gerekiyordu. İslâmiyetin başarısına gölge düşürebilecek şeylerin başında peygambere karşı gelmelerine rağmen zenginliklerini ve ticarî başarılarını sürdüren Mekke gelmekteydi. Bu nedenle Hz. Muhammed hayatı boyunca Mekke ile birden çok savaş yapmak zorunda kalacaktır. Ayrıca Hz. Muhammed, Yahudilerle olan tecrübesinden sonra İslâmiyetin gücünü ve gelişmesini öbür büyük dinlerle mümkün bir işbirliğinden çok bütün Arapların İslâm bayrağı altında toplanmasında görmeye başlamıştı. Mekke'nin direncinin kırılması bu bakımdan da önemliydi.

Mekke'nin en zayıf yönü ticaret kervanları idi. Henüz müslümanların doğrudan doğruya şehire hücum etmeleri söz konusu olamazdı. Geçit boğazlarında tek çizgi üzerinde hareket halinde bulunacak ticaret kervanları daha mükemmel bir hedef teşkil ediyorlardı. Bedr muharebesi bu düşüncelerin sonucu yapılacaktır. Bu çatışmada müslümanların kazandığı başarı, Mekke ticaretinde güvenlik unsuruna büyük bir darbe indirmiş ve Mekke'nin Arabistan'daki zenginliğine ve imtiyazlı mevkiine gölge düşürmüştür.

Hız. Muhammed'in Mekke'ye ve Mekke ticaretine karşı sürdürdüğü ısrarlı siyaset, sonuç vermekte gecikmeyecek; Mekke'liler peygamberle anlaşmak zorunda kalacaklardır. Mekke'nin en büyük tüccarı ve İslâmiyet'e muhalefetin bayraktarı Ebu Süfyan yeni dini kabul zorunda kalacaktır¹².

Hız. Muhammed'in uzun mücadelesini sonuçlandıran en önemli olay peygamberin Mekke'ye dönüşü ve Kabe'deki putları yıkışı olacaktır. Bu başarıdan sonra gelecek nesillere İslâmiyet'in genişleme alanlarını da işaret etmek fırsatını bulacaktır. Arap orduları daha Hız. Muhammed'in hayatı sırasında Suriye içlerinde görüleceklerdir.

Hız. Muhammed 8 Haziran 632'de vefat etmiştir.

İslâmiyet'in gelişmesi ve şekillenmesi Hız. Muhammed'in vefatıyla bitmemiştir. Ancak İslâmiyet'in ana çizgileri ve eğilimleri daha Hız. Muhammed devrinde belirlenecektir. İnanç ve ortak bir dünya görüşüne dayalı bir birliğin imkânını ispatlaması ve bu birliğin emrine siyasi bir iktidar ve bir ordu sağlayabilmesi ilerde Doğu halklarına Batı ile çatışmalarında yeni imkânlar getirecektir. Yine Hız. Muhammed'in hayatında güttüğü siyasetin başarısı halk gözünde İslâmiyet'in ilerideki başarılarının da teminatı olacaktır.

12 BROCKELMAN, Carl. «İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I», s. 27, A.Ü. İlahiyat Fak., 1964.

D. — İSLÂMİYET'İN KAYNAKLARI

● KUR'AN-I KERİM

Kur'an-ı Kerim, İslâmiyetin kutsal kitabıdır ve Hz. Muhammed'e inen vahiyleri ihtiva eder¹³.

Kur'an'ın Batı Hristiyan dünyasında uyandırdığı ilgi bize Kur'an'ın en önemli özelliğinin aydınlatılmasında yardımcı olacaktır. Hristiyan aleminde Kur'an'a ilk ilgi Bizans'ta başlamıştır. İslâm aleminin kendi aleyhlerine karşı koyulmaz ilerleyişi karşısında karşılarına çıkan gücü daha iyi tanıyabilmek için Kur'an'a ilgi duyduklar. Ancak Hristiyanlar, dünyayı kendi değer kalıpları ve dünya görüşleri dışında düşünmeye henüz alışmamış oldukları için İslâmiyeti yeni bir din gibi görmek yerine sahte bir mezhep olarak ele alıyorlar ve Kur'an'ı bazı belli konularda hristiyanlığa göre çürütmeye çalışmakla yetiniyorlardı. Hz. Muhammed'in Suriye'ye gelişlerinde hristiyan keşişlerle konuştuğu ya da başlangıçta hristiyanlık propagandası yaptığı söylentilerinin kaynağında Bizans'ın o çağda İslâmiyeti ele alış biçiminin bulunması pek mümkündür.

13 Kur'an'ın kelime anlamı, yüksek sesle ezbere anlatmak, aktarmaktır. Peygamberin melekler aracılığıyla edindiği bilgileri sözlü olarak müminlere aktarması fikrini taşımaktadır (İslâm'ın kutsal kitabı yalnızca «kitap» ya da zikir adlarıyla da anılmaktadır). Kur'an, sûre ismini taşıyan 114 bölüme ayrılmıştır. Sûrenin kısımlarına da ayet adı verilir. Kur'an 6211 ayetten meydana gelmektedir. Kur'an, ezberleme ve okumada kolaylık olması için 30 cüze ve 60 hizibe ayrılmıştır.

İkinci büyük ilgi Hristiyan - İslâm çatışmasının ikinci büyük alanı İspanya'da başlayacak, Haçlı seferleri anlayışıyla sürdürülecektir. Batılılar, yine eksiksiz ve tam bir bilgi yerine kendi işlerine elverir bir çeviri ve seçmelerle yetineceklerdir. Ancak Hristiyanlık Yeni Çağ'la koşulların değişmesi üzerine Doğu toplumlarına daha iyi sızabilmek için Doğu toplumları üzerine doğru bilgiye ihtiyaç duyacaklardır. Bu devirden sonra Kur'an'ın eksiksiz ve gittikçe yanlışsız çevirilerine Batı'da rastlanabilecektir.

Kur'an bilgisi, Batı'da İslâm toplumlarına karşı bir savaş ve bir sızma aracı olmuştur. Buna karşılık Doğu'da Kur'an öğretisi ve varlığı Batı'ya karşı bir savaş ve direnme unsuru olarak kalacaktır.

İslâm aleminde de Kur'an siyasî bir rol oynamıştır. Hz. Osman'ın Kur'an metnini toplatması dinî olduğu kadar siyasî kaygıların da sonucudur. Şiîlerin bu metine Hz. Ali ve hilâfetle ilgili bahislerin atlanıldığı iddiaları ile karşı çıkmalarının nedeni de dinî olmaktan çok siyasîdir.

Kur'an'ın metnini Hz. Muhammed'in 40 yaşlarında Mekke civarındaki bir dağdaki mağarada düşünmeye koyulduğu sıralarda kendisine Cebrail tarafından iletilmeğe başlanan Allah'ın kelimeleri oluşturmaktadır. İlk vahiyin geliş yılının 612 olması gerektiği hesaplanmaktadır. Peygamberin ölüm tarihi olan 8 Haziran 632'ye kadar 20 yıl süreyle vahiyler, Hz. Muhammed'e inmeye devam etmiştir.

Hz. Muhammed devrinde Kur'an'ın korunması işi yalnızca hafıza gücü ve peygamberin varlığına güvenle söz-

lû olarak kalmış ve müslümanlar arasında ağızdan ağıza yayılmıştı. Fakat daha Hz. Muhammed'in hayatı sırasında, özellikle Medine'ye yerleşmesinden sonra Peygamberce yayılan Tanrı buyruklarını yazanlar ya da ezberleyenler çoğalmıştır. Hz. Muhammed'in bu eğilimi teşvik etmesi mümkündür. Ancak zorunlu kılmamıştır. Fakat Hz. Muhammed'in ölümü durumu değiştirecektir. İslâmiyet, ilk gelişmelerini kargaşalık içindeki bir dünyada ve bir çok cephede savaşlar verecek gerçekleştirecektir. Bu savaşlarda Hz. Muhammed'in yakın arkadaşlarının ve ilk müslümanların şehit düşmeleri Kur'an öğretisinin devamlılığını tehlikeye düşürecek ve ilk defa Kur'an'ı kâğıt üzerine geçirme ihtiyacı duyulacaktır. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir, Zeyd bin Sabit'i görevlendirecektir. Zeyd bin Sabit mümkün bütün vahiyleri toplayıp Halife'ye sunmuştur. Ancak Kur'an'ın tek ve mutlak bir metin olarak yazılışı Hz. Osman'ın devrinde gerçekleşecektir. Hz. Osman, güçlkle hilafeti ele geçirmiş ve iktidarını henüz güçlendirememişti. İslâm aleminde birden çok Kur'an metninin dolaşması bölünmelere yol açmakta ve muhaliflerinin tartışma açmalarına izin vermekteydi. Hz. Osman, kendi iktidarı etrafında İslâm birliğini gerçekleştirebilmek için yine Zeyd bin Sabit'in yönetimi altında Kur'an'ın resmî ve son biçimini almasını sağladı. Bu tarihten itibaren Kur'an, değişmez ve kutsal bir metin niteliği kazanacaktır. Ancak Hz. Osman'ın muhalifleri tarafından bu metne karşı itirazların yükselmesi gecikmemiştir. Haricîler, Yusuf sûresinin Kur'an'da gerçekte bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. Ali taraftarlarına göre ise Kur'an'daki Ali ve ailesiyle ilgili sözler, Hz. Osman'ın emriyle çıkar-

tırılmıştır. Gerçek Kur'an imam tarafından saklanmaktadır. Son imamla birlikte Allah'ın gerçek kitabı da gün yüzüne çıkacaktır.

Kur'an'da üç dinî kaynaktan bilgi görülmektedir. Birincisi Yahudi ve Hristiyan kaynaklarında da bulunan bilgilerdir. Hz. Muhammed'in İslâmiyet'i, öbür büyük dinlerle aynı ilâhî ilhama bağlamakta gösterdiği itinaya daha önce de değinmiştik. Hz. Muhammed, kendisini daha önceki peygamberlerin takipçisi saymış, kendisine ayırdığı tek üstünlük son peygamberlik şerefi olmuştur. Kur'an'da bu bilgilerin daha çok Yahudi geleneğine uygun olan biçimiyle alınmış olduğu göze çarpmaktadır. İkinci bir kaynak da Arabistan'da İslâmiyetten önce hüküm süren inançlardır. Cinler ya da Kabe, İslâmiyet öncesi Arap inançlarından Kur'an'da kalanlardan başlıcalarıdır. İslâmiyet, Doğu halklarının, bu arada Arapların kişiliklerini inkâr üzerine kurulmamıştır. Ancak eski inanç ve kişiliklerin yeni bir inanç sistemi içinde kaynaşmasına özellikle dikkat edecektir. Kabe de sonuçta İslâm dininin öz unsurlarından birisi haline gelecektir.

Üçüncü kaynak ise İslâmiyettir.

Kur'an'da sûrelerin sıralanışı yalnızca uzunluklarına göre yapılmıştır. En uzun sûreden başlayarak en kısa sûreye doğru gidilmektedir. Ancak bunun iki istisnası bulunmaktadır. Kur'an'ın en sonunda bulunan 113 ve 114. cü sûreler en kısa sûreler değildir. Ve ikinci istisna ise Kur'an'ın başında bulunan Fâtiha sûresidir. Ancak çoğunlukla Fâtiha sûresi metnin parçası sayılmamakta, daha çok metnin başına yerleştirilmiş dua olarak kabul edilmektedir. Kur'an'da Hz. Muhammed'in hayatına, yap-

tığı mücadelelere sık sık atıf yapılmaktadır. Bu atıflardan hareket ederek sûreleri iniş tarihi sırasına göre tasnif etme çabalarına girilmiştir. Fakat Kur'an'ı yalnızca peygamberin günlük tasalarını cevaplandıran metinler toplamı saymak yanlıştır. Genel bir dünya görüşünü de kapsamaktadır. Bugüne kadar canlılığını sürdürmesi de bu yüzdendir. Bu nedenle Kur'an sûrelerini kesin bir tarih sırasına koymak imkânsızdır. Ancak yapılan çalışmalar sonucu Mekke'de ve Medine'de inen sûreleri ikiye ayırmak mümkün olacaktır.

Mekke sûreleri, önce putperest Araplara, onlara Tanrı'nın birliği fikrini aşılamağa amacına yönelmiştir. Yine Tanrının birliği fikrine bağılı olarak ölümden sonra Ahrette diriliş ve hesap günü konuları da Mekke sûrelerinin -başlıca temalarındandır. Bu bölümde söz konusu edilenler putperest Araplardır. Yahudiler çok az, Hıristiyanlar ise hiç söz konusu edilmemektedirler.

Mekke sûrelerinde uslûp, renkli, tutkulu bir uslûptur. Mekke sûreleri üç bölüme ayrılabilir. Birinci bölümde ilk vahiyler yer almaktadır. Heyecanlı ve zengin bir dille yazılmıştır. Doğrudan doğruya bu vahiylerde Tanrının konuştuğu görölmektedir. Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ve öğretisinin doğruluğu temin edilmektedir.

İkinci bölümde ilk heyecanların yerini sukûnet almıştır. Üçüncü bölümde ise sık sık tekrarlara rastlanılmaktadır.

Medine sûrelerinde ise Peygamber artık hem dinî hem de siyasî başkandır. İbadetle ilgili, dünyevî işlerle ilgili sorunların cevapları da artık Kur'an'da yer almaya baş-

layacaktır. Uslûp kaygılarından uzaklaşmıştır. Ayetler uzamaktadır. Gerekli görülen açıklamalardan kaçınılmaktadır. Yeni görüş ve düşünceler yeni kavram ve kelimelerle ifade edilmekte ve buna uygun olarak da uslûp değişmektedir.

Kur'an'ı bu şekilde böldüğümüz zaman ilk kısımda Tanrı insanları yaklaşan Kıyamet konusunda uyarmaktadır. İyilerle kötüler ahret gününde bekleyenler kısa, kesin bir zıtlıkla belirtilmektedir. Tanrı'nın büyüklüğü ve ilâhî gücü anlatılmakta, Hz. Muhammed'in görevinin önemi hatırlatılmaktadır. İlk müslümanlarla Mekke'lilerin uyusmazlığı gittikçe şiddetlenmektedir. Tanrı doğru yolda olanların yardımcısıdır. Bağışlayıcıdır.

Mekke sûrelerinin ikinci bölümünde artık Hz. Muhammed'in yaydığı dine inananlarla Mekke'liler arasında bütün anlaşma imkânlarının kaybolduğunu görebiliyoruz. Allah'ın birliği ve Hz. Muhammed'in peygamberliği sık sık tekrarlanmaktadır. Hz. Muhammed'in uyarılarına kulak tıkayan Mekke'lilere Cehennem azabı hatırlatılmaktadır. Bu bölümde iki yeni tema daha işlenmektedir. Halkı uyarmaya çalışan, fakat seslerini duyuramayan peygamberler ve zenginlik ve refah içinde kaybolup Tanrı yolundan ayrılan milletler... Tanrı bu milletlere doğru yola dönmelerini hatırlatmak için peygamberler yollamaktadır. Hz. Muhammed de bu peygamberlerden biridir.

Mekke sûrelerinin üçüncü bölümü bir bakıma ikinci bölümün devamıdır. Bu bölümde geçen devirlerde peygamberlerin uğradığı anlayışsızlıklar, başarısızlıklar anlatılmakta ve Hz. Muhammed'e inananların ibadetle, iman-

la yaşayışlarını sürdürmeleri öğütlenmektedir. İslâmiyet'in mükemmelliği Tanrı'nın yüceliğinin bir ispatıdır. Putperestlere yöneltilen tehditler çoğalmakta, Ahret günü Mekke'lilere hatırlatılmaktadır.

Medine sûrelerine gelince göze ilk çarpan konuların çeşitliliği yanında uslûpta da görülen çeşitlilik olacaktır. Medine sûrelerinde çoğu kere siyasî hayata, askerî çatışmalarla atıflara rastlanılmaktadır. Ancak Kur'an'da değinilen olaylar, hikâye yönü ya da kronoloji ihmal edilerek bir öğreti, alınacak bir ders olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu nedenle Kur'an bir olaylar kitabı değil bir din kitabı olmak özelliğini Medine sûrelerinde de koruyacaktır.

Yalnız Hz. Muhammed'in Medine'de İslâm cemaatının siyasî yöneticisi de olması sonucu yeni dine uygun bir yaşayışın da düzenlenmesini gerektiriyordu. Kur'an, artık yalnızca uyarmalarla kalmayacak müminlerin hayatına yön veren yasaklar da getirecektir. Günlük sorunlara cevaplar taşıyacaktır.

Öbür büyük dinlerle ilişkiler, Mekke putperestliği ile savaş, göçebeler karşısında takınılacak tutum Medine sûrelerinin ana konularını teşkil edecektir. Yine fakir müslümanlarının geçimi, savaş desteklerinin temini ve ganimetlerin dağıtımı konularına bu bölümde değinilecektir. Kabile örgütü yerine kurulacak yeni düzenin kuralları, yeni toplum hiyerarşisi, günlük hayattaki yasaklar ve görevler tespit edilecektir.

Kur'an, böylece müslümanların yalnızca bir inanç, ihadetlerinde yol gösterir bir kitap olarak kalmayacaktır. Bir cihad yani kutsal savaş kitabı olacaktır. Ve aynı

zamanda günlük yaşayışı düzenleyen bir kitap, şariat kitabı olacaktır.

Kur'an'ın muhtevası, Hz. Muhammed'in peygamberliğiyle ilgilidir. Peygamberin hayatında geçen olaylara sık sık atıflar vardır. Ayrıca peygamberin hayatında karşılaştığı çeşitli zorluklara Kur'an cevap getirmekte, yol göstermektedir.

Kur'an söz konusu olayları bizlere ayrıntıları ve hikâyesi ile değil ancak öğretisiyle nakletmektedir. Bu durum ise Kur'an'dan yalnızca belli olaylara bağlı değil genel bir dünya görüşü ve genel bir tutum çıkarmaya izin verecektir.

Yine bu arada peygamberin güçlüklerine cevap getirmesi, Kur'an'ın müminlerin günlük yaşayışlarını düzenlemesine ve müdahale etmesine de yol açacaktır.

Hz. Muhammed'in ilk yıllarda karşılaştığı sıkıntıya rağmen başarılı olması ve öbür büyük dinlerle kısa bir süre içinde çatışmaya girmesi Doğu'nun genel cihadı için Kur'an'ı bir savaş aracı kılacaktır.

Öbür yanda İslâm aleminde iktidar çatışmalarında tarafların davalarını daima Kur'an'a dayandırmak istemeleri Kur'an'ın geniş bir tefsirine yol açacaktır.

Bütün bu saydığımız nedenler, Kur'an'ı bugün hala canlı kılmış ve İslâm toplumlarının dünya görüşünün ifadesi, temeli yapmıştır.

● SÜNNET

Kur'an aynı zamanda bir kanun düzenleyici, toplumun hayatına yön veren bir kitap olunca toplumda karşılaşılan bütün sorulara cevap bulabilmek için Kur'an'a baş vuruldu. Ayrıca İslâm toplumlarında Kur'an'ın mutlak doğru sayılması, bütün tereddütlerde kutsal kitaba danışmayı gerektiriyordu. Ancak Kur'an, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra karşılaşılan bütün sorulara cevap vermekten uzaktı. Peygamberin sağlığında kendisi ile danışmak her zaman mümkündü. Yine Kur'an'ın Hz. Muhammed'in kaygılarıyla yakından ilgilendiğini, sorunlarına çözümler getirdiğini biliyoruz. Fakat peygamberin ölümünden sonra karşılaşılan bütün güçlükler karşısında Kur'an'da rastlanılan boşlukların aynı geçerlikte başka yollarla doldurulması zorunluğu doğdu.

İslâm'da bir sorunun cevabına Kur'an'da rastlanılmadığı zaman üç yola gidilmekteydi

- a. — Peygamberin hareket ve davranışlarından meydana gelen örneklerle (sünnet ya da sunna) bakmak¹⁴,
- b. — Hz. Muhammed'in de hayatında sık sık yaptığı gibi Medine'nin eski örf ve adetlerine baş vurmak,

14 Sünnet, üçe ayrılmaktadır. a. - Sünneti kavliye: Hz. Muhammed'in söylediklerine uymaktır; b. - Sünneti fiiliye: Hz. Muhammed'in yaptıklarını yapmaktır; c. - Sünneti takririye: Peygamberin hayatında öbür müslümanların yaşayışlarına yaptığı müdahaleleri izlemektir.

c. — Başka bir yol yoksa soru sahiplerinin ya da hakimimin kendi kanaatları olan rey'e baş vurmak.

İslâm aleminin geliştiği ve buna bağlı olarak karşılaşılan sorunlar çoğaldığı ve genişlediği ölçüde gittikçe rey'e baş vurulmuştur. Fakat İslâmiyetin ilk yıllarında İslâm toplumlarında kanunların iki ana kaynağı Kur'an ve Sünnet olmuştur.

Sünnet'in sözlük anlamı Tanrı yolu, insanların izledikleri yoldur. Giderek Hz. Muhammed'in yaptıkları anlamını kazanıyor. Dolayısıyla sünnet, Hz. Muhammed'in yolunu izlemek, onu taklit etmektedir.

Bu bakımdan sünnet iki kavramla zıt ve ayrı anlamda kullanılır. Bu kavramlardan birincisi farzdır. Farz, İslâmiyette mutlaka yerine getirilmesi gereken kurallardır. Sünnet, yapılması iyi olan ama farz olmayan şeylerin toplamıdır. İslâmiyet'e Kur'an'da hüküm olarak değil de ancak müslümanlara örnek biçiminde girmiş olması bu farka yol açacaktır.

Sünnet'in karşılaştırıldığı ikinci kavram ise Bid'a'dır. Bid'a, usulde, düşüncede yenilik demektir. Sünnet ise gelenegi, Hz. Muhammed'in gelenegini ifade etmektedir. Bu yüzden İslâmiyet'in ilk şekline, Hz. Muhammed gelenegine bağlı kaldıklarını ileri sürenler, kendilerini «sunnî» olarak tanıtacaklardır. Buna karşılık Bid'a, Hz. Muhammed'in yolundan ayrılmak olarak görüldüğü için küfre yönelme sayılacaktır¹⁵.

15 Ancak Bid'a ile küfür arasındaki fark, Bid'anın doğruyu ararken düşülen yanlış, küfrün ise baştan kasıtlı olarak doğru yolun inkârıdır.

Sünnet, böylece kısa bir süre içinde Kur'an'ın emirlerinin tamamlayıcısı oldu. Sünnetin İslâm yaşayışında böylesine bir önem kazanması sonucu Hz. Muhammed'in yaşayışına ait bütün bilgiler toplanmaya başladı. Bu bilgiler Hadis'lerdir¹⁶. Sünnetin kaynağını teşkil ederler.

Hadis'lerin ilk kaynaklarını Peygamberle birlikte yaşamış, kendisiyle görüşüp konuşmuş olan sahabelerin anlattıkları teşkil etmiştir. Sonraları sahabelerin yerini sahabelerle konuşmuş, onların rivayetlerini dinlemiş ikinci nesil olan tabi'un aldı. Ve giderek üçüncü nesil olan tabiu'l-tabi'in denilen kimselerin rivayetlerine baş vuruldu.

Söylentilerin kişisel aktarmalar biçimine bürünmesi sonucu hadis'lerin zorunlu olarak iki bölüme ayrıldıklarını görüyoruz. Hadiste ilk olarak hadis'e yol açan rivayet (metin) kısmı bulunur. Metin kısmından önce ise bu rivayetin hangi şahısların aracılığı ile Hadis yazarına ulaştığı isimleriyle belirtilen isnâd kısmı bulunur.

İslâm aleminin genişlemesi ve yeni bir çok sorunlarla karşılaşması sonucu hadis'lerin sayısı da birden bire artmıştır. Bu artış karşısında gerçek hadisleri, uydurmalarından ayırma çabaları da başlayacaktır¹⁷.

16 Hadis, rivayet demektir. Günümüzde Hz. Muhammed'in davranış ve sözleriyle ilgili bilgi anlamını almıştır. Bu bilgilerin toplanması ve geçerliliğinin doğrulanması ilmine de ilm-i hadis denilmektedir.

17 Hadislerin sayısının artması ve bunların güvenilirlik derecelerinin azalmaları sonucu İslâm aleminde hadislerin güvenilirlik derecelerini saptayabilmek için hadisleri bir tasnife tutmak gerekliliği duyuldu. Bu tasniflere göre hadisler, a. - Sahih: isnâdı sağ-

Bugün bizler için gerçek olmayan hadisler de, rivayet yıllarını doğru tespit edebilmek koşuluyla, o çağlardaki İslâm toplumlarının cevap aradıkları sorunlarını, kaygılarını göstermesi bakımından ilginç olmakta devam etmektedir.

Hadislerin derlenmesi işi İslâm aleminde Peygamberin ölümünden çok sonralara kadar devam etmiştir. Karşılaşılan her yeni olay önünde peygamberin davranış ve sözlerinden bir çözüm yolu bulunmak istenmiş ve bu konuda ışık tutabilecek rivayetler aranmıştır. Bu nedenle de hadislerin en azından başlangıçta kesin bir sınırı olmamış ve zamanla sayıları artmıştır. Hadislerin toplanmasında ana kaygının peygamberin hayatını bütün ayrıntılarıyla saptayan tarihî belgeleri toplamaktan çok günlük kaygılara cevap aramak olması, hadis sayısının zamanla artmasına yol açan başlıca nedendir. Ancak buradan mutlaka günün koşullarına uygun olarak hadis uydurulduğu sonucunu çıkarmak doğru olmaz. Şüphesiz ya-

lam, muhtevası makbul görüşlerle çatışmayan hadisler; b. - Hasan (güzel): isnâd'daki eksiklik nedeni ile sahih sayılamayacak hadisler; c. - Zayıf: hem isnâd, hem de metni bakımından tartışma konusu olan hadisler olarak ayrılır. Yine bir başka tasnife göre hadisler, a. - Mütevatir: çok kişi tarafından rivayet edilen, metni eleştireye uğramayan hadisler; b. - Maşhur: Peygamber neslinden en az üç kişi tarafından rivayet edilen hadisler; c. - Aziz: İki kişi tarafından rivayet edilen hadisler; d. - Ahad: Yalnız bir kişi tarafından rivayet edilen hadisler; e. - Garip: İkinci nesilden yalnız bir kişinin rivayet ettiği ve devrin makbul görüşleriyle uyuşmayan hadisler olarak ayrılır.

kıstırma hadisler mevcuttur¹⁸. Fakat başlangıçta günün sorunlarıyla ilgili görülmediği için ihmale uğrayan peygamberin söz ve davranışları arasında koşulların değişmesiyle anlam kazandığı için önem verilen hadislerin de bulunması mümkündür. Yakıstırma hadisleri gerçek hadislerden ayırma usullerinde de yine devrin kaygılarının izlerini görebiliriz¹⁹. Hadisler, güvenilebilir olmak için hem rivayetçilerinin kişilikleri, hem de rivayet edilen bilgi bakımından eleştiriye tabi tutulmaktadırlar. Rivayetçilerin, hadisin cevap getirebileceği sorunlar karşısındaki tutumu hadisin güvenilir olup olmamasında rol oynamaktadır²⁰. Yine muhteva eleştirisinde de göz önünde tutulan en önemli özellik, hadisin devrin geçerli görüş ve düşüncesiyle çatışma halinde olmamasıdır²¹.

E. — CİHAD

İslâmiyet, Doğu - Batı çatışmasında Doğu halklarının kendi kişilik ve benliklerinin ifadesi olarak ortaya çıkacak ve tarihteki yerini kazanacaktır.

Doğu halkları, kendi benliklerini daha önce de başka dinlerle belirtebilmişlerdir. İslâmiyet, kendisinden önce

18 JUYNBOL, Th. W. «Hadis», s. 48, İslâm Ansiklopedisi, C. 5-I, 1964.

19 JUYNBOL, Th. W. a.g.y., s. 48.

20 JUYNBOL, Th. W. a.g.y., s. 50.

21 Görüldüğü gibi İslâmiyet, içinde yayıldığı toplumların görüş açılarını yakından desteklemiştir.

gelen dinleri tanımakla bu geleneği kabul etmektedir. Ancak İslâmiyet'i eski Doğu dinlerinin basit bir yeniden dirilişi saymak yanlış olur. İslâmiyet, eski Doğu geleneklerinin bir devamcısı olmakla birlikte bu gelenekleri değişen koşullara uygun zenginleştirmiş, geliştirmiştir.

Doğulular, uygarlıkları öncelikle kendi emekleri sonucu olması nedeniyle yalnızca kendi öz unsurlarına dayanarak benliklerini belirlemek yoluna gitmişlerdir. İslâmiyet'le Doğu'nun kendisini tanıma işlemi, Doğu Batı çatışmasına yerleştirilecektir. Bu da, Doğu dünya görüşü sınırlarını Batı'yı da içerecek biçimde genişletecek ve Doğu'ya kendi aleyhinde kurulan Batı cephesi karşısına bir birlik olarak çıkmak imkânını verecektir. Sınırlarını genişleten Doğu dünya görüşü, İslâmiyet'le savaşçı bir nitelik de kazanmaktadır.

İslâmiyet'in bu özellikleri öncelikle İslâm dininin temel kurumlarından olan «cihad» müessesesinde en mükemmel biçimiyle kendisini gösterir. «Cihad», bilindiği gibi kutsal savaş, müslümanların Tanrı'nın adını yüce tutmak için kâfirlere karşı sürdürmeleri gerekli olan savaş anlamına gelmektedir.

İslâmiyet, kâfirlere karşı sürdürülmesi gereken bu savaş zorunlu kılmaktadır. Ancak İslâmiyetin şartları arasında yaygın geleneğe göre cihad sayılmamaktadır ve bu şartlar bilindiği gibi beş ana prensiple sınırlandırılmaktadır. Yine İslâmiyet dininin ana niteliklerini kendi bünyesinde taşıyan bir kurumun İslâmiyetin temel şartları arasında görülmemesi bir çelişki izlenimini bizlerde uyandırabilir. Hele bu kuruma zorunlu bir nitelik verilmesine karşılık onun İslâmiyetin şartları arasında sayılmaması gerçekten de bazı tereddütlere yol açmaktadır.

Bu tereddütleri aydınlatabilecek bir açıklama, cihad kurumunun kişisel değil, bütün toplumu ilgilendiren bir konu olduğu ve cihad'ın kişilere değil topluma yüklenen bir zorunluluk olduğudur. İslâmiyetin beş şartı ise dinin kişilere yüklediği ödevlerle sınırlanmaktadır.

Cihad, İslâm Devletlerinin mutlaka yerine getirmesi gereken bir görevi, güttükleri siyasetin ana amaçlarından birisi olacaktır. Ancak bütün müslümanlardan bu göreve eş ölçüde katılmaları istenmeyecektir. Yaşamı boyunca hiç bir biçimde cihad görevini yerine getirmemiş bir kimse de eğer İslâmiyetin beş şartına eksiksiz uymuş ise gerçek bir müslüman olarak kabul edilecektir. Ayrıca cihad görevinin İslâmiyetin öbür beş şartından ayrılışını daha iyi kavrayabilmek için İslâm dininin yayılışının gelişmesini ve biçimini daha yakından izlememiz gerekmektedir. Yine İslâmiyetin yayıldığı, kök saldıgı Doğu uygarlıklarında görülen bazı nitelikler de bu ayrılıkta başlıca rolü oynayacaklardır.

İslâmiyet dini Arabistan'da kurulmuştur. Ancak asıl gücünü ve gelişmesini, Doğu'nun önemli uygarlık merkezlerini de kendi sistemi içine kattıktan sonra bulmuştur. Bu nedenle İslâmiyetin çeşitli kurumlarını incelerken Arabistan yarımadası sınırlarını aşıp bütün bir Doğu'nun geçirdiği dinî aşamalar içinde ele almak gerekmektedir. İslâmiyet, Arabistan yarımadasından öbür Doğu ülkelerine taşarken bu ülkelerin kendilerini tanımlayabilecekleri yeni bir din olarak yayılmıştır. Ayrıca Doğu ülkelerinin karşısına yalnızca Arap halklarının bu ülkelere sızmalarında bir araç, olumsuz bir din olarak da çıkmamıştır. Yabancı uygarlıklara karşı aktif bir siyaseti, cihad'ı da

önererek çıkmıştır. Doğu halklarına kişiliklerini bunu yeni dinde yeni bir siyaset içinde hatırlatmıştır, perçinlemiştir.

İslâmiyet, Doğu uygarlığının kişiliğinin ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu önce bir Devlet işidir. Devletin görevleri alanına girer. İslâmiyetle Araplar Doğu uygarlık merkezlerine elbette sızmışlardır. Ancak bu sızış, en azından başlangıçta, yeni bir Devlet anlayışının kurucuları ve yöneticileri biçiminde olmuştur. Yeni bir dinin taşıyıcıları olarak da yeni bir siyasetin takipçileri sayılmışlardır. Bu nedenle Araplar, Yakın - Doğu'da İslâm dinini yayarlarken en büyük direnmeyi bölgede kendilerine özgü birer siyaset güdücüsü olan Bizans ve İran'dan görmüşlerdir.

Arapların, Yakın - Doğu'da siyasetle ilgili üstünlüğü Doğu halklarına Batı karşısında birlik bilincini ve savaş gücünü getirebilmiş olmasıdır. Bu siyasetin belirlenip biçimlendiği kurum ise cihaddır. Kendi siyasî güç ve varlıklarına temel teşkil eden bu kurumun ortaklığını Araplar, herkes ile paylaşmak istemeyeceklerdi.

Savaş işleri, tarihte bir Devlet işi olarak karşımıza çıkar. Devlet'in baş görevleri arasındadır. Doğu'da Devlet, toplum üstü nitelikler taşımaktadır. İmtiyazlarını olduğu kadar, görevlerini de halkla paylaşmaktan kaçınmıştır. Bu nedenle Doğu'da Devlet görevi sahibi olmak, imtiyaz sahibi olmak anlamına gelmektedir. Doğu'da Devlet'in halkla paylaşmaktan kaçındığı görevlerinin başında temel görevi sayılan savaş işleri bulunmaktadır. Bunun sonucu olarak Yakın - Doğu, kendilerini yalnızca savaş işlerine hasretmiş Devletlerin kurulabildiği bir bölge olmuştur.

Cihad bütün bu açıkladığımız nedenler yüzünden toplumlara, Devlet'e yüklenen bir görev olduğu halde müminlerin yerine getirmesi gerekli şartlar arasında sayılmamıştır. Müminler adına bu görevi Devlet doğrudan doğruya kendisi yüklenmiş ve tekelinde tutmuştur. Bu tekelden İslâm Devletleri ancak zayıf düştükleri sıralarda vaz geçmişlerdir. Türklerin İslâm alemine ve Yakın - Doğu'ya sızmaları, Abbasi Halifeliğinin zaafı nedeniyle cihad ülküsünü Türklerle paylaşmak zorunda kalması sonucudur. Cihad'la ilişkileri, Türklere İslâm dünyasında imtiyazlı bir yer kazandırırken Abbasi Halifeliğinin de gözden düşmesine yol açacaktır.

İslâmiyet, Doğu'nun Batıyla karşı karşıya geldiği Doğu'nun uygarlık ve zenginlik merkezlerini koruyan bir kuşak üzerinde kurulmuştur²². İslâmiyetin Devletle yakın ilgisi göz önünde bulundurulursa cihad'ın İslâm Devletlerinin hayatındaki yerinin önemi kolaylıkla anlaşılabilir. Müslümanların ve bu arada başta İslâm Devletlerinin yabancı ülkelere ve Devletlere, en önce de Batı'ya karşı giriştikleri bütün savaşlar cihad niteliğine hak kazanacaktır.

İslâmiyet, ülkeleri iki ayrı cephede ele alan bir dünya görüşüne sahiptir. İslâmiyet'e göre yeryüzü «Dâr-ül İslâm» ve «Dâr-ül harp» ya da İslâm ve kâfir ülkeleri olarak ikiye ayrılmaktadır. «Dar-ül İslâm» ve «Dar-ül harp»ın arasında bir de «Dar-ül sulh» denilen topraklar

22 İslâmiyet Fas'tan Endonezya'ya Doğu'yu çevreleyen bir kuşak üzerine, Batı'yla doğrudan ilişkisi olan, çatışan bölgelerde yayılmıştır öncelikle.

bulunmaktadır. «Dar-ül sulh»u, henüz İslâm topraklarına katılmadıkları halde İslâmiyete anlaşmalar gereği bağlanmış, İslâm Devletlerinin koşullarını kabul etmiş topraklar teşkil etmektedir.

Dünyayı bu şekilde bölmek bile cihad'ın İslâm dinindeki önemi üzerinde bize bir fikir verebilir. İslâmiyet kendi dışındaki ülkelerle ancak iki tür ilişkiyi öngörmektedir. Ya anlaşma sonucu öbür ülkelerin İslâm Devletlerinin koşullarını kabul etmeleri ve böylece İslâmiyet'in hoşgörülüğünden yararlanmaları ya da savaş..

F. — HİLÂFET

İslâmiyetin Hıristiyanlıktan ayrılan özellikleri başında mücadeleci niteliği ve mücadele için bütünlük kurma bilinci gelir. Bu özelliği hilâfet kurumunun İslâm dünyasında kuruluş ve işleyişinde de görebiliriz. Bu yüzden de hilâfet, öbür dinlerde rastlanabilecek benzeri kurumlardan değişik bir nitelik taşımaktadır.

Hilâfet, İslâm aleminde belli bir siyasetin yürütme organı olmuştur. Bu nedenle de hilâfet, bu siyasete karşı takınılan tutuma göre değerlendirilmiştir. Yurdumuzda hilâfeti dışında bırakan bir siyasetin başarı kazanmış olması ise bugün hilâfet konusunda doğru bir yargıda bulunmamızı güçleştirmektedir.

Hilâfet, karşımıza yalnızca teolojik bir sorun olarak çıkmamaktadır. Hilâfet konusunda bir yargıda bulunurken söz konusu olan İslâmiyetin ilahî anlamında ve kuruluşunda hilâfetin gücünü ve yerini tartışmak değildir.

Bu nedenle de İslâmiyetin özü söz konusu edilmeden hilâfet aleyhtarlığı mümkün olabilmektedir.

Bu konuda ilk elde saptanması gereken, hilâfetin ifade ettiği ve tarih boyunca bütün öbür siyasetler gibi değişen siyasetin ne olduğu sorunudur. Ancak bundan sonra günümüzün koşulları içinde bu siyaset ve dolayısıyla hilâfetin gerekliliği bir tartışma konusu olabilir.

Bütün bu sorunlara bir karşılık bulabilmek için başta hilâfet nedir, sorusunu sormamız gerekecektir. Hilâfet, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra İslâm aleminde işlerin yürütülmesi ve müslümanlara başkanlık etmekle yükümlü makamdır. Müslümanların, dinlerinin getirdiği yeni görüşleri bu dünyada da gerçekleştirebilecek imkânlarla sahip olmaları ve kendi emirlerinde bir Devletin bulunması, hilâfetin yalnızca ibadet ve inançlarla ilgili bir makam olarak kalmasını engellemiştir. İktidarla imamet bu nedenle İslâmiyette hilâfet kurumunda birleşmiştir.

Hız. Muhammed'in ölümüyle ilk İslâm birliklerinin karşılaştıkları durum, henüz yeterince oturmamış ve biçimlenmemiş bir siyasî örgüttü. Ve bu örgütü henüz ayakta tutan ve en güçlü temeli inanç birliği idi. İlk İslâm siyasî birliğinin devamı ancak inanç birliğinin korunması ile mümkün olabilirdi. Bu nedenle siyasî örgütün başına geçen her kimse örgütün varlığı için inanç işleriyle kendisi meşgul olmak zorundaydı. Ya da imamet makamına geçen her kimse siyasî örgüt konusunda da tam yetki ve söz sahibi olabiliyordu.

İslâmiyet'in gelişmesinin siyasî imkânlarla doğrudan ilgili olması, siyasî iktidarı elinde tutan kimselere

dinî inançlar konusunda da güç ve yetki vermiştir. Bugün İslâmiyetin evrensel dinler arasında yerini alabilmesi, ilk İslâm Devletlerinin siyasî ve askerî alanlarda dünyanın çehresini değiştirecek başarıları sonucudur. Ayrıca bu siyasî ve askerî başarılarında İslâm Devletleri, İslâmiyetten din olarak bölge halklarının dileklerine zamanın koşulları içinde en iyi biçimde karşılık verdiği için büyük destek görmüşlerdir.

Hilâfet kurumu siyasî ve tarihî gelişmelere yakından bağlı bulunmuştur. Hilâfet, dünya tarihinde önemli bir yer tutmaya, İslâmiyet'in Yakın Doğu'nun önemli uygarlık merkezlerine yayılması ile başlayacaktır. Yakın - Doğu, tarihte Doğu - Batı çatışmalarından en çok etkilenen bölge olmuştur. İslâmiyet'in yayılış yıllarında da Yakın - Doğu, Bizans - İran çekişmesine sahne olmakta idi. İslâmiyet, bu çatışmaya yeni bir boyut kazandırdı. Araplar, yeni bir dinle Yakın - Doğu halklarına Bizans ve İran'ın dışında kendilerine daha elverişli bir siyaset getirmekte idi. Her başarı kazanan, gerçek sorunlara cevap getiren siyaset gibi Arapların İslâmiyet aracılığı ile sözcüsü oldukları bu siyaset de yeni bir Devlette, Arap hilâfetlerinde, kurumlaşacaktır. Sonuçta müslüman Araplar Yakın - Doğu'da yeni bir siyasetin temsilcisi ve yürütücüsü olarak ortaya çıktılar. Ve Devlet ve siyaset yöneticiliklerini ellerinde tutmaya başladılar.

Bu durumda tam bir Devlet ve din işleri birliği görülmektedir. İslâmiyet, bir Devlet ideolojisi, Devlet de bu ideolojinin yürütme ve uygulama organı olmaktadır. İkisini ayrı düşünmemiz imkânı yoktur. Devletle din işleri arasında görülen bu birliğe karşılık, Devlet işlerini İslâ-

miyetin taşıyıcısı Arapların tekellerinde tutmaları nede niyle Devlet görevlileri ile üretici halklar arasında bir ayrılık bulunacaktır.

Arapların Yakın - Doğu'ya geniş kütleler halinde sızmaları ve yerli halkların da hemen bütünüyle İslâmiyeti kabul edip Araplaşmaları sonucunda İslâm toplumlarında kurulmuş bu denge değişikliğe uğrayacaktır. Yönetilen halklarla Devlet arasındaki ayrılık kaybolmaya yüz tutunca bu kez de Devlet görevleri, özellikle askerlik konusunda bir ayrılık görülecektir. Bu yeni duruma uymak zorunda kalan hilâfet makamı, üretici güçleri ve halkları temsil etmiş ve askerî güçlerin kendi dışında örgütlenmesine izin vermiştir.

İlk olarak Gazneli Mahmud, «Yemin-üd Devlet», «Emin-ül Mülk» ünvanlarını halifeden alarak İslâm âleminde halifenin tanıdığı bağımsız bir Devlet kurmuştur. Gazneli Devletin Batı sorunlarından uzakta ve yan siyasî merkez olması meydana gelen değişikliğin etkilerinin hemen duyulmasına engel olmuştur. Ancak Selçuklu Devletine bir örnek teşkil edecektir. Selçuklular da halifeye bağlılıklarını bildirmek koşuluyla halifeden «Kasım emir-ul mu'minin - Halifenin ortağı» ünvanını elde edeceklerdir.

Selçukluların halifeye bağlılıklarını bildirmeleri, halifenin de hükümdarlıklarını tanımaları kendi alanlarını bir çatışmaya izin vermeyecek kesinlikle ayrılmaları sonucunda imkân dahiline girebilir. Abbasi halifeleri Yakın - Doğu uygarlık merkezleri temsilciliğini tercih etmiş, Devlet olarak kendisine düşen askerlik görevlerini ise bu temsilcilikten doğan haklarına tecavüz etmemek kaydıyla

ve çıkar da sağlayarak başka Devletlere bırakmayı kabul etmiş ve anlaşma yolunu seçmiştir.

Fetihnameler, askerlik görevini yüklenmiş Devletlerin bu görevlerini başarıyla yerine getirdiklerini hilâfet makamına bildiren, ispatlayan belgelerdir. Muhabbetnameler ise, halifenin asker Devletlerin yerine getirdikleri bu hizmetlerin yararını takdir ettiğinin işareti olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu da bu gelenek üzerine kurulmuştur. Yakın - Doğu'da Doğu'nun siyasî ve askerî örgütlenmesini ele alacak ve yürütecektir. Kuruluş devrinde ve bir dünya İmparatorluğu haline geliste hilâfet makamına ilgi duymadıkları gibi bu yükselişlerinde de hilâfetten herhangi bir yardım ya da müdahale de beklememişlerdir. Yavuz'un halifelik alâmetlerini İstanbul'a taşıması ise başta İran olmak üzere Osmanlı siyaseti dolayısıyla imtiyazlarını kaybeden unsurların savunmasız hilâfet kurumunu alet ederek Osmanlı hanedanını İslâmiyetten sapmış ilân etmelerini engellemek içindi.

İmamlık ve askerî ve siyasî görevler kendi elinde toplandığı zaman Osmanlı, Abbasi halifelerinin aksine askerî görevlerini tercih edecektir. En yüksek dinî makam kendi makamları olduğu halde «Şeyh-ül İslâmlık» makamını sürdürdü ve güttüğü siyasetin bütün İslâm alemini çıkarlarına uygun olduğunu ispat için fetva almayı her önemli kararda ihmal etmedi.

Kutsal emanetler Osmanlıların eline 1517 de geçmiştir. Halifeliğin resmî yazışmalarda ilk kullanılışı ise 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasında görülmektedir. Ancak Rusya'nın Hristiyan halkları üzerindeki hak iddialarına

karşı halifelik ünvanını kullanmak ihtiyacı duyulmuştur²³.

Osmanlı Devleti ile hilâfetin ilgisi bu çerçevede içinde kalınca halifeliğin yurdumuzda ilgası Devleti modernleştirme isteklerinden daha çok Doğu halkları ile olan ilişkilerimizden, Doğu'nun savunuluculuğu ve önderliğinden vaz geçmemiz anlamına gelecektir.

G. — İSLÂMDA MEZHEPLER

İslâmiyet, siyasî gelişmelerle yakından ilgili olmuştur. Bu arada İslâmiyet'in gelişmesi sırasında karşımıza çıkacak olan mezhepler de siyasî olaylarla yakından ilgili olacaklardır.

Arapların İslâmiyetle Yakın Doğu'da yayılmaları, Doğu'ya Batı'yla olan savaşında şüphesiz yeni imkânlar getirecektir. Ancak Doğu'nun Batı'ya olan savaşı ne Araplarla başlamıştır ne de İslâmiyetten önce Doğu, Batı karşısında savunmasız bulunuyordu. İslâmiyetin üstünlüğü, yeni bir çatışmayı başlatmak değil mevcut çatışmaya yeni imkânlar getirmesidir.

Daha önce de değinmiş olduğumuz gibi siyaset ve savunma işleri Doğu'da bir imtiyaz ve hatta Devletleri ayakta tutan bir faaliyet olmuştur. Böylesine önemli bir konuda ortaya atılan her yeni görüşün yeni bir tartışma başlatacağı kuşkusuzdur. İslâmiyetle birlikte böyle bir tartışmanın başlamamış olması ancak şaşırtıcı olabilirdi.

23 SOURDEL, Dominique. a.g.e., s. 33.

İslâmiyetin yayılışı ile birlikte Batı'yla savaş halinde bulunan, Batı'yla doğrudan doğruya ilişkileri olan Doğu'da öbür dinlere yer kalmadı²⁴. İslâmiyet tartışmasız tek din olarak hüküm sürdü. Ancak ortodoks İslâm dini karşısında belli dönemlerde güç kazanan mezhepler de hiç bir zaman eksik olmadı.

Mezhepler, İslâmiyetin ortaya koyduğu ana görüşlerin diğer bir sistemle aşılamadığını, fakat ancak yorumlamada bazı değişik görüşler bulunduğunu gösterir. Gerçekten de İslâmiyetin Doğu için getirmiş olduğu imkânları aşan koşullar doğamadığı gibi mezhepler de Doğu halklarına değişik görüşler önerememişlerdir. Sonuçta mezhepler İslâmiyetin özünü açıktan tartışma konusu yapmamışlar, yeni bir din görünüşüne bürünmemişlerdir. Tartışma kişiler ve uygulama üzerine olmuştur.

Her yeni siyasî bir seçim ve tutum, mutlaka bazı siyasî grupları öbür gruplara göre üstün bir yere ulaştırır. İslâmiyetin yayılmasıyla Araplar Yakın - Doğu'da önemli bir rol kazanırlarken İran, tarihdeki yerini kaybetmek durumunda kalıyordu. Başlangıçta İran, İslâmiyet ve Araplarla savaştı. Ancak yenilmekten kurtulamadı. Ve Arapların Yakın - Doğu'daki Batı ile olan çatışmada ana stratejik noktaları ele geçirmelerine engel olamadı. İslâmiyet, Doğu'nun dünya görüşü niteliğini kazanınca uzun yıllar Doğu'nun öncülüğünü ve sözcülüğünü yapmış olan İran'ın İslâm dünyası dışında kalması gittikçe imkânsız-

24 Söz konusu Doğu, Batı'yla savaşıyan Doğu'nun uç boyu bölgeleridir. Doğu içlerinde öbür dinler varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

laştı. Ve İran müslümanlığa katıldı. Fakat hiç bir zaman Doğu'da eski önem ve yerini yeniden elde etmekten vazgeçmedi.

İran, Doğu'da yüzyıllarca süregelen tarihî bir gelenek ve geçmişe dayandığı için İslâmiyetin ortaya çıkışıyla kurulan yeni Doğu savunma sistemine karşı çıkışların en önemlisi ve ciddisi oldu. Ve İslâmiyetin Doğu'da kurulu biçimine karşı çıkan her hareket de, kendisini eski İran'ın devamcısı saymış ve İran'ın Doğu halkları arasında hâlâ sürmekte olan prestijinden yararlanabilmek yolunu aramıştır.

İslâmiyetteki bütün ayrılıklar Hz. Ali'nin kişiliği ve hikâyesiyle başlamaktadır.

Hz. Ali'nin kendisi de uzun süre siyasî iktidarın başka grupların ellerinde tutmalarından hoşnut değildir ve savaş alanında yenilgiye uğramıştır. Kısa bir sürede Doğu'da bütün başarısız iktidarı ele geçirme girişimlerinin sembolü haline gelecektir.

Hz. Ali'nin efsanesi oğlu Hüseyin'in hikâyesiyle güç bulacaktır. Hüseyin, İran İmparatorluğunun meşru varisi olduğunu ileri süren bir kadınla evlenecektir²⁵. Böylece İran ve Hz. Ali davası birleşmiş olacaktır.

Mehdi ve Mehдинin dönüşüyle gerçek Tanrı yolunun bulunacağı efsanesi Hz. İsa ve Hz. İsa'nın yeniden doğuşuyla yakın benzerlikler göstermektedir. Her ikisi de başarısız bir girişimden sonra yenilginin geçici olarak kabul edilmesinin, ancak yeni bir umuttan vazgeçilmemesinin, Mehдинin dönüşü ile ilerde koşulların kendileri için daha elverişli olacağı inancının ifadeleridir.

25 MASSE, Henri. a.g.e., s. 150.

Bu durumda ortodoks İslâmiyet, sunnîlik Doğu'da her yeni kurulan dengede çıkarlarını kaybetmeyen ya da yeni gelişmelerle önemli ve imtiyazlı mevki kazanan grupların, kurulu merkezî Devlete yakın kimselerin mezhebi olacaktır. Bu bakımdan Anadoludaki Türklerin başlangıçta çeşitli mezheplerin savunucusu görünmelerine rağmen Osmanlılıkla sunnî taraftarlığına başlamaları ilginçtir.

Anadolu'ya gelen Türkler başlangıçta İslâm aleminde kurulu dengeyi bozan unsurlar olarak görülüp İslâm dünyası dışına, Bizans topraklarına sürülmüşlerdir. Daha başka deyimle İslâm'da hüküm süren iktidarla Anadolu üzerine akmakta olan Türklerin kaderleri arasında bir ayrılık mevcuttur. Türkler bu nedenle kendi gelecek ve çıkarlarını resmî siyasetin dışında düşünmek ve ifade etmek zorunda idiler. Anadolu tarikatları Türkler arasında hızla yayıldı ve tutuldu.

Osmanlı, dünya siyasetinde kendisine bağlı yeni bir denge kurmayı başarıp İslâm alemini yeni dengeye bağlarken aynı zamanda Anadolu'daki Türkler sorununu da çözmek zorunda idi. Osmanlı siyaseti, Anadolu Türkleri için de yeni imkânlar getiriyordu. Başlangıçta Anadolu tarikat ulularının Osmanlı beyliğini benimsemeleri ve ilk Osmanlı Sultan ve kurumlarının başlangıçta Anadolu tarikatları ile ilgili olduğu söylentisinin belirttiği gerçek budur.

Osmanlı, yürüttüğü siyaset olumlu sonuç verip İslâm aleminin önderliğini ele geçirince, tarikatlarla olan bağlantısını gevşetmiş ve sunnî müslümanlığın savunucusu olmuştur. Osmanlı İmparatorluğundaki bu gelişmeyi iz-

leyebilen unsurlar da sunnîliğe geçeceklerdir. Tarikatlar, Osmanlılarda görülen bu gelişmeyle çelişkiye düşen unsurların muhalefet merkezleri halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Elbet bu muhalefet her zaman aynı şiddetle olmamıştır.

Kısacası mezhepler ana çizgileri ile birleşilen genel bir dünya görüşü içinde ortaya çıkan görüş ayrılıklarına işaret etmektedir. Tarih içinde yapılacak bir gözlem sonucu elde edilebilecek bilgilere göre Sunnî mezhebi, genellikle İslâm aleminde aktif bir rol oynayan unsurlarca benimsenmiş ve hoşnutsuz unsurlar Hz. Ali ve İran'ın özellikleri nedeniyle şîliğe yatkın görülmüşlerdir.

H. — ANADOLU TÜRKLÜĞÜ VE İSLÂMİYET

Türklerin Anadolu üzerinde yerleşmeleri iki alanda önemli değişikliklerin başlangıcı oldu. Türkler, ilk kez kendi varlıklarını koruyarak kalıcı bir uygarlık kurmak imkânına kavuştular. Yine aynı olayla birlikte Roma'nın hüküm sürdüğü bütün Doğu ülkeleri ilk kez bütünüyle İslâm alemine katılmış oldu²⁶.

Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ve günümüze kadar süren kalıcı bir uygarlık kurabilmeleri, karşımıza açılanması gereken yeni sorular çıkarmaktadır. Türklerin menşeiini Orta Asya göçebeleri teşkil etmektedir. Orta Asya halkları tarih boyunca mekân içinde büyük hare-

26 CAHEN, Claude. «L'Islam - des Origines au Début de l'Empire Ottoman», s. 7, Bordas, 1970.

ketlilik göstermiştir. Bu arada Türkler de çeşitli ülkelere sızmak başarısında bulunmuşlardır. Ancak Türkler, sızmak imkânlarını bulduğu ülkelerin hiç birisinde kimliğini koruyamamış ve girdiği ülkelerin yerli halkları arasında eriyip kaybolmuştur. Anadolu için durum değişiktir. Türklerin ana toprakları dışında kimliklerini koruyabildikleri tek ülke Anadolu'dur.

Bu duruma benzer bir olaya ancak Azerbeycan'da rastlayabiliyoruz. Burada da karşımıza cevaplandırılması gereken iki soru çıkmaktadır.

- a. — Acaba Anadolu yaylası, tarih içinde Azerbeycan'ın doğal bir uzantısı sayılabilir mi? ²⁷
- b. — Niçin tarih boyunca hiç bir zaman Anadolu ve Azerbeycan toprakları arasında bir bütünleşme mümkün olmamıştır?

Daha bu sorular soruluşunda Anadolu ve Azerbeycan arasında ve bu iki ülkede görülen gelişmeler açısından bir farklılığın bulunduğu işaret edilmektedir. Gerçekten de Azerbeycan, Anadolu'da kurulan Türk hâkimiyetinin gerçek ifadesi olan Osmanlılıkla hiçbir zaman eş anlama gelmemiştir. Bugün bizlerin Türklük ve Osmanlılık olarak aralarında çizdiğimiz sınırların, gerçekte pek belli olmadan ortaya attığımız sorunların çağdaşları karşısında eş anlam ve önem taşımadıkları şüphesizdir.

Orta Asya uygarlığını niteliyen göçebe hayattan yerleşik bir hayata geçen Türkler yabancı din ve kültürlerin etkisi altında kalmışlardır. Kimliklerini kaybetmelerinde

27 GROUSSET, René DENIKER, George. «La Face de l'Asie», s. 57, Payot, 1962.

en önemli rol kabul edilen yabancı dinlerle oynanmıştır. Türklerin Anadolu'da kişiliklerini koruyabilmesinde eski dinlerinin, Şamanizmin izlerini koruyabilmelerinin önemli bir rolü olması gerekmektedir.

Bu konuyu tartışmadan önce İslâm dünyası üzerinde yine genel bir gözlemde bulunmamız mümkündür. Yakın - Doğu'da devamlılık gösteren bütün ülkelerde İslâmiyet yayılma alanlarına Araplaşmayı da beraberinde getirmiştir. Arap milleti, tarihte Arabistan çölleri ile sınırlı olmasına rağmen bugün bütün Yakın - Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri Arap ülkeleri adı ile anılacaktır. Bu olay İslâmiyetin yayılışı ile açıklanabilir ancak.

Yakın - Doğu'da iki örnek bu kuralın dışında kalmıştır. Bunlardan birincisi İran, ikincisi ise Anadolu topraklarında yurt edilmiş olan Türklerdir. Her iki ülke ve halkı İslâmlaşmaya rağmen kendi benliklerini koruyabilmişlerdir. Konu, bugün kendilerine değişik anlamlar verdiğimiz kavramlar aracılığı ile çözümlenmek istenilmektedir. Ancak bugünkü modern anlamı ile millet kavramı XIX. yy. da ve ancak Batı toplumlarında görülmüştür. O zaman Arap, İran ve Türk ayrımının gerçekte neye işaret ettiğini de belirtebilmemiz gerekmektedir.

Bu kavramların o çağlardaki Doğu Devletlerinin niteliklerini de göz önüne alarak, önce bir siyasî görüşe işaret ettiğini söyleyebiliriz. Bu varsayımla İran'ın İslâmlaşmaya rağmen ayrıcalıklarını koruyabilmesini İran'ın Yakın - Doğu'da Batı'ya karşı belli bir siyasî görüşü temsil etmesiyle açıklayabiliriz. İslâmiyeti ve genel tanımlarını kabullenmesine karşılık kendi çıkar ve üstünlüklerini savunmak amacıyla İranlılıkta ifadesini bulan siyaset-

ten vazgeçmemişler ve bu direnişlerinde de ayrı kimliklerini koruyabilmişlerdir. Anadolu Türklüğünü de aynı şekilde bir açıklamaya gidebiliriz. Anadolu'da Türkler, İslâmiyet aleminde Arapların sınırlarına vardıkları siyaseti aşan yeni bir görüşü ifade edebildikleri için genel bir Araplaşmadan kurtulabilmişlerdir. Gerçekten de böyle bir siyaset, Osmanlılıkla gerçekleştirebilmiştir.

Ancak burada da karşımıza açıklanması gereken yeni bir soru gelmektedir. Osmanlılıkla gerçekleşen bu siyasetin ortadan kaldırılmasıyla Anadolu'da Türkçülük hareketi bir yeni güç kazanmıştır. Osmanlılıkla Türklüğün devam gücünü kazanmış olduğunu ileri sürünce Osmanlı siyasetinin ortadan kalkması ile Türklüğün de bir boşlukta kalması gerekirdi. Bunu fark edenler, başta Ziya Gökalp olmak üzere Osmanlılıkla Türklük arasında bir zıtlık olduğu konusunda ısrarla durmuşlardır. Osmanlı'nın tarih sahnesinden silinme çabalarının hele Türkçülük davası ile destelenmesi sonucu Osmanlılıkla Türklük arasında bir ayırım yapmak gerekliliğini ortaya çıkarmıştır²⁸.

Bu ayrımı da ancak iki alanda yapabilmek imkânına sahibiz.

- A. — Türkler, Osmanlılığa rağmen o güne kadar kimliklerinin ifadesi olan şamanizmin etkisini Anadolu'da daha iyi koruyabilmişlerdir.
- B. — Türkler, Osmanlıların temsil ettikleri siyasetin dışında başka bir siyaset önermişler ve bunun savaşını yapmışlardır.

28 GÖKALP, Ziya. «Türkçülüğün Esasları», M.E.B., 1972.

Ya da başka bir deyimle her iki yargıyı birleştirerek Osmanlı, Arap ya da İran siyasetleri dışında Anadolu'daki Türk unsurları çıkarlarını daha değişik bir siyasette gördükleri için ayrılıklarını muhafaza etmişler ve şamanizm izlerini korumaya dikkat etmişlerdir, diyebiliriz.

Ancak Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman İslâmla temasta bulunmuş ve böylece belli bir değişime uğramış durumda idiler. Buradan da Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce Yakın - Doğu'ya katılmakla belli bir değişiklik aradığını söyleyebiliriz. Türkler İslâmiyetle beliren üstün bir kültür temsilcisi sıfatını kazandıkları için Anadolu'da Bizanslaşmadan varlıklarını koruyabilmişlerdir. Böyle bir aşamadan geçmeden Bizans'la ilişki kuran Türkler, kısa sürede Peçenekler örneğinde görüleceği gibi hıristiyanlaşarak Bizans halkı arasında eriyip kaybolmuşlardır²⁹.

● ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ

İslâmiyetin ortaya çıkışıyla Doğu'nun klâsik savunma sistemi bir değişikliğe uğradı. Ağırlık merkezi Araplara kaymış bulunuyor ve İranlılar bu olaydan yıpranmış çıkıyorlardı. İranın Araplar karşısında ezilmeleri, Orta Asya Türklerinin İran engeline rastlamadan kolayca Yakın - Doğuya inmelerine izin verdi.

29 Malazgirt Savaşında Bizans ordusunda çok sayıda Hıristiyan Türk olduğu bilinmektedir.

Mezopotamyanın zengin ovaları üzerine inen ilk Türkler, İslâm dünyasında düzen bozucular, istenmeyen yabancıları. Fakat Araplarla İranlılar arasındaki mevcut çatışma, Türklere Yakın - Doğu'da basit yağmacılar olarak kalmaktan kurtulma şansını verdi. Araplar, başladıkları işi sürdüremeyecek kadar nefesten düşmüşlerdi. İranlılar ise eski duruma dönmekten başka bir şey önermekten acizdiler. Türkler Arapları desteklemek, onlara yardım etmekle toplum içinde bir görev buluyorlar ve böylece İslâm ortodoksluğunun şampiyonları oluyorlardı.

Anadolunun fethiyle İslâmiyetin Roma'nın bütün Doğu eyaletleri üzerinde yayıldığını belirtmiştik. Bu olayın iki önemli sonucu oldu. Batının Doğu üzerindeki son egemenliği de son buldu. Ve Doğu - Batı ilişkilerini denetleyebilen önemli stratejik bir bölge İslâmiyete katıldı.

Anadolu, Türkler tarafından fethedilmiştir. Türkler, Anadolu'ya müslüman olarak geldiler ve müslüman olarak kaldılar. Ayrıca İslâmın öncüsü olmak durumuyla imtiyazlı müslümanlardı. Bu yüzden de Anadolu'nun fethiyle geri planda kalmış Arapların önünde silinmeye istekli değillerdi. Müslümandılar ama arap ve acem müslümanlarına karşı Türk müslümanlarıydılar.

Büyük Selçuklular, kan kardeşleri olan Orta Asya göçebelerini İslâmiyet üzerinde bir tehlike teşkil etmelerine izin vermeden Bizans üzerine yöneltiyordu. Yeni gelen Türkler, böylece kendilerine yeni bir vatan buluyorlardı. Türk göçebeleri, Anadolu yaylalarında İslâm uygarlığından uzak kalıyorlardı. Bu kendilerinde bir hoşnutsuzluk doğuruyordu ama gittikçe büyüyerek gelen Orta Asya göçebe kütlesi karşısında ezilmek korkusuyla rumlaşamıyorlardı da..

Anadolu, «dar-ül harp» sahası olarak kaldıkça göçebe kalmış Türk kabileleri, Büyük Selçuklular için ciddi bir sorun teşkil etmeyecektir. Büyük Selçuklular, bu göçebe kabileleri İslâm akıncıları olarak kullanıyor, Bizansla sürüp giden savaşlarda eriyceklerini umuyorlardı. Fakat Bizans, bu akınlara karşı tutunamadı ve Anadolu, «dar-ül İslâm» topraklarına katıldı. Ve o günden itibaren de Anadolu Türkü, Doğunun savunulmasında öncülüğü, Anadolu'nun İslâmlaştırılmasıyla aşılmış bir siyasette kalan Büyük Selçukluların elinden aldı. Fazladan Türk göçebeleri, Anadolu'da bir vatan kazandılarsa Büyük Selçukluların bunda hiç bir rolü yoktu. Anadolu İslâmlaştıkça Halifeliğe karşı daha bir bağımsız tutum takındılar. Büyük Selçuklu sarayının acemleşmesine karşı tepkileri Anadolu'yu Türkleştirmek oldu. Böylece Büyük Selçukluların izlediği resmî siyasetle olan uyuşmazlıklarını gösteriyorlardı. Tepkileri, dinî alanda da biçimlendi. Selçuklu ortodoksluğuna karşı Anadolu Türk halkı, şamanizmin etkilerini taşıyan kendi tarikatlarını kurmaya başladı. Ancak Anadolu kapıları önünde duran resmî siyasete karşılık İslâmiyete bütün bir Anadolu'yu sınırları içine kazandırmak üstünlüğünü taşıyan Anadolu Türkü, göçebeler arasında belki de tarihte ilk defa, siyasette ege-men düzen savunucularını geri plânda bırakıyordu.

Haçlı seferleri, Anadolu Türklerine İslâmiyetin hakikî savunucularının kimler olduğunu ve Doğunun sınırının nereden başladığını göstermek imkânını verdi. İran Selçukluları savaşa ancak seyirci kalırlarken bütün Haçlı seferlerinin yükünü Anadolu halkı kendi omuzlarında taşıdı. Sonuçta Anadolu Türkünün İranlılığa ya da Arap-

lîğa ne siyasî ne de dinî plânda bağlanması için hiç bir neden kalmadı. Türkler, İslâmiyetin savunmasında kişiliklerini korumak koşuluyla önemli bir rol oynamak şansına sahip oldular.

Anadolu Türkünün bu imkânı, bir Devlet — dolayısıyla bir siyaset olarak örgütlenmeyi bekliyordu. Osmanlılar da bunu yaptılar. Devletlerinin kuruluşunda Osmanlılar, bütün Anadoluyu kaplayan tarikat ve tekkelerden geniş ölçüde yararlandılar. Çünkü tarikat ve tekkeler, Anadolu tarihinin bu döneminde — ve yalnızca bu dönemde — eskimiş bir siyasete karşı gelmeyi ifade ediyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu, İslâm dünyasında önemini öyle birden bire kendiliğinden kazanmış değildir. Haçlı seferleri ve Moğol istilâlarının yol açtığı karışıklıklardan sonra kendi kurduğu yeni bir sistem içinde Doğu'yu yeni baştan örgütlemiş ve İslâm bayrağını yeniden açmıştır.

İslâmiyetin geleneksel siyaseti, Haçlılar ve Moğolların ortak saldırılarının geride bıraktığı yıkım karşısında doğan yeni duruma cevap veremiyordu. Ortodoksluk, hayatını sürdürme imkânlarını Moğol hanlarına yüklü haraçlar ödemek yolunda arıyor, Batılı tüccarlara gittikçe artan imtiyazlar tanıyordu. Uç boylarındaki savaşçılar, kendi hallerine terkedilmişlerdi. Onlar da git gide Hali-fenin merkezî otoritesine karşı kendilerini bağımsız hissediyorlardı. Takip edilmesi gereken siyaseti, dolayısıyla İslâm dogmalarını kendi görüşlerine göre yorumluyorlardı.

Yeni duruma cevap getirebilecek yeni bir siyaset ortaya konuncaya kadar Anadolu bölünmüş kalacak ve gaziler arasında bir çok tarikat hüküm sürecektir. Bütün

tarikatlar, kendi görüşlerini yani kafire karşı sürdürülecek savaş anlayışını yaymaya çalışacaklardır. Ortodoksluk, bu günlerde savaşın gereksizliğine inanmış görünürken Anadolu Türkleri, bir çeşit düzen bozucular olarak ortaya çıkıyorlar ve başlattıkları savaşta başarısızlığa uğrarlarsa İslâmiyetin başına bir çok işler açacak görünüyordular.

Osmanlı beyliği de, kafire karşı güdülecek savaş hakkında ileri sürülen görüşlerden birisini teşkil ediyordu. Gerekli desteği bulabilmek için de İslâmiyeti misyoner bir dine çevirecektir. Anadolunun her köşesinden gelen dünyanın islâmlaştırılması ve Bizansa karşı savaş görüşünü yayan din adamlarını bünyesine kabul ediyordu. Yeniçeri ordusu da, Hacı Bektaş Veli tarikatına bağlı olarak kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu, Bizans üzerine kazandığı başarılarla İslâm alemine savaşın mümkün olduğunu ispat edebilecek ve ortaya bütün İslâm dünyasını kapsayan yeni bir sistem koyabilecektir. Bu yeni sistem, Osmanlının dünya siyaseti olacaktır. Halifelik elinde temsil edilen ortodoksluk da, Osmanlı önünde silinecektir. Osmanlı, artık bir serüveni değil gerçekçi bir siyaseti temsil ediyordu.

● ANADOLU TARİKATLARI

Osmanlı İmparatorluğu, çok çabuk İslâm dini yayıcılığı rolünü bırakmıştır. Osmanlının girdiği yerde halkı Allah yoluna sokmanın değil fetihlerin izi görülür. Aya-

sofyada minberin altında Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin boyun eğişini temsil etmek için iki yeşil bayrak asılır, her cuma günü hoca vaız verirken fetih işareti olmak üzere önünde yalın kılıç taşırdı³⁰. Osmanlı, hiç kimseyi dinini değiştirmeye zorlamamıştır. Aksine kâfire karşı en büyük hoşgörülüğü tanımıştır.

Osmanlı İmparatorluğu boyunca Anadolu'da tarikat ve tekkeler faaliyetlerine devam etmişlerdir. Osmanlı'da kapı, işlerin iyi yürümesinden, yoksul halkın gözetilmesinden sorumludur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğunda bazı koşulları yerine getirmesi kaydıyla tekkelerin devamına göz yumulacaktır. Tekke müridleri üretici olmadıklarını bilecekler ve azla yetinmeyi kabulleneceklerdir. Kendilerine izin verilen felsefe, «bir hırka, bir ekmek»tir. Yanlış bir biçimde bazı kimselerce bu felsefenin bütün Osmanlıları kapsayan bir felsefe olduğu sanıldı. Halbuki bu, yalnızca tekke ve tarikatlarda taraftar bulan bir görüş olarak kalacaktır.

Yine müridlerin tekkeler içinde dünyadan el etek çekmeleri istenecektir. Osmanlı İmparatorluğu, ayrıca, vakıf yoluyla bu tekkeler için gerekli ilk sermayeyi de karşılayacaktır. Ama bu sermayenin döner sermaye dönüşmesi, kendi kendisine yetmesi gereklidir. Müridler de kendilerini gündelik işlere verecekler ve böylece topluma bir yük olmaktan çıkacaklardır. Bu yüzden başlangıçta ahi teşkilâtları ile bazı esnaf teşkilâtlarını birbirine kaynaşmış bir biçimde görünmektedirler. Muhtemelen bir

30 YOUNG, Georges. «Constantinople - Des Origines A Nos Jours», s. 73, Payot, 1948.

yanda yeni meslekleri topluma kazandırma çabası, öte yanda bazı işsiz kimseleri üretici kılmak isteği bu beraberliğe yol açmıştır. Düzenli bir iş kolunda başarılı olmayacak unsurların, tekke için odun taşıma ya da bağ veya bahçede çalışmanın faziletleri hikâyeleriyle, belli bir çalışmaya ve disipline girmeleri sağlanmaya çalışılmıştır.

Ancak Osmanlı İmparatorluğunun teklif ettiği bu çözüm, herkesi tatmin edemezdi. İslâmiyetin öncüleri, akıncıları olan Anadolu Türk halkı, Osmanlıların Balkanlar da gelişmesi sonucu bu imtiyazlı durumlarını kaybedeceklerdir. Bu durumda İslâm dünyasında prestijlerini yenisinden kazanabilmeleri için Osmanlının gerçek müslüman olduğunu inkârdan başka bir yol kalmıyordu. Bu nedenle tarikatlar İslâmiyetin Osmanlı hilafeti tarafından ileri sürülen yorumuna karşı çıkmışlar ve bu yorumun isabetini her zaman tartışma konusu yapmışlardır.

Anadolu, özellikle Doğu Anadolu Osmanlıdan koptu ve Osmanlının yerini alabilmek için yabancı Devletlerle işbirliğine her zaman hazır oldu. Büyük Selçuklulara karşı Anadolu halkının İslâmiyetin sınırlarını Hristiyanlığın içlerine kadar taşımak üstünlüğü vardı. Osmanlılara karşı ise İslâmiyeti Anadoluya kadar geriletmek ve böylece kâfirin önünü boşaltmak istiyorlardı. Ve de bunu yaparken kendilerine İslâmiyetin şampiyonları süsünü veriyorlardı.

Osmanlılarla İslâmiyet Viyana kapıları önünde savaşırken ileri sürülen bu görüşlerin, tarihin gelişmesine ters düştükleri için olumlu etkiler uyandırması beklenemezdi. Böylece tekkeler İslâm dünyasının hakim değerlerinden kopacaklar ve en aşırıları ise İslâmiyete en büyük ihanetleri yapmaktan da çekinmeyeceklerdir.

Anadolu Tarikatlarında iki büyük eğilim görülecektir. İslâmiyetin Batıyla olan savaşında saf dışı kalınca İslâmiyetin savaşçı yönünün unutturulmasına uğraşılmıştır. Osmanlıyı aşarak Batıyla anlaşmak yolları araştırılmış ve İslâmiyetin bu anlaşmaya engel olacak yönleri unutturularak, inkâr edilerek Hristiyanların da kabul edebilecekleri yeni bir din görüşü öne sürülmek istenilmiştir. Yine Batıyla savaş cephesinin çok gerisine düşüldüğü için saldırı ve yağma hedefi olarak İslâm ülkeleri ve İslâm malları gösterilmiştir.

Bu eğilimin tarih içinde en bilinen örneği Şeyh Bedrettin ve ayaklanması olacaktır.

İkinci bir eğilim ise aynı yönde çıkarları bulunan İran İmparatorluğu ile işbirliğidir. İslâmiyeti Anadolu içlerine kadar gerilemiş görmek, Doğu savunmasının kaçınılmaz bir biçimde İran'dan örgütlenmesini gerektireceği için İran'a Doğuda büyük bir üstünlük kazandıracaktı. Bu durumda da Anadoludaki asi göçebe aşiretler, İranlılığın Batı karşısındaki öncülerini durumuna geçeceklerdi. Doğu Anadolu Türkmen beylerinden birisinin Şah İsmail adıyla İran İmparatorluğunun başında Osmanlılara savaş açmış olması bu bakımdan ilginçtir. Osmanlı İmparatorluğunu yok etmek için bütün imkânlarla - Batılı Devletlerle işbirliği dahil - çalışan İran İmparatorluğunun hizmetine kendilerini adanmışlardır.

Bu eğilimin tarih içinde en bilinen sözcüsü ise Pir Sultan Abdal olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu Batıya karşı en büyük savaşı vermiş ve Batının dünyaya yayılışına en büyük direnci göstermiştir. Bu nedenle de, özellikle yurdumuzda Batı-

cılaşma akımı başlattırıldıktan sonra uygarlık Batıyla eş anlam sayılmış ve Batının yayılmasına engel olmak uygarlığın yayılmasına engel olmakla bir tutulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu Batıdan gelen tanımlara göre cebberrut bir Devlettir. Osmanlı Devletine, tarih içinde her baş kaldırma Osmanlı despotizmine karşı mücadeledir, olumlu harekettir. Böylece yalnızca Osmanlılığa karşı oldukları için bu tarikat müritleri, padişah despotizmine isyan eden hürriyet aşıkları olarak tanıtılıyorlar. Ancak bu hürriyet aşıkları, bütün ömürleri boyunca tarihte rastlanılan en zalim despotizmin rneği olan şah despotizminin övgüsünü yapmışlardır.

Bugün yalnızca Osmanlılık zerindeki görüşlerimizi değil Osmanlığa karşı olmuş gler ve bu arada Devletin İşlmiyet anlayışına karşı çıkmış tarikatlar hakkında ileri sürülen görüşleri de ihtiyatla karşılamak ve yeni baştan bir incelemeden geçirmek zorundayız. Bu ihtiyat kaydı göz önüne alınmak koşuluyla Anadolu'da İşlmiyet konusunda bazı genel sonuçlara varabilmemiz mümkün olabilecektir.

Anadolu'nun İşlmiyete katılması Anadoluya, Bizansla kaybetmeye yüz tuttuğu dünya siyaset merkezlerinin başlıcalarından birisi olabilmek şansını yeniden kazandırmıştır. Yeni yurt edinmelerinde yeni bir dinin taşıyıcıları olmaları Türklere Anadoluda kişiliklerini koruyabilmek fırsatını vermiştir. Anadolu tarikatları yeni bir dünya siyasetine ortam hazırladıkları için kurulu düzene karşı oluşları başlangıçta olumlu bir rol oynamıştır. Ancak sonunda giderek bir takım çıkmazlara düşmekten kurtulamamışlardır.

İslâmiyet dini, Doğu - Batı çatışmasında Doğu halklarının kendi kişilik ve benliklerinin ifadesi olarak ortaya çıktı. Ancak İslâmiyetin öbür ikinci büyük din olan Hristiyanlıktan ayrılan özellikleri bulunmaktadır. Bu özelliklerden başlıcası Hristiyanlığın bir yenilgi üzerine kurulmuş olmasıdır. Buna karşılık İslâmiyet, bir başarı inancını içinde taşımaktadır. Hristiyanlık, bu nedenle koşullar ne olursa olsun insanı bu koşullardan arınmış ve soyut olarak tanımlamakla yetinirken ve bunun sonucu dinin Tanrı ile kul arasında, toplumdan ayrı düşünülen insan arasında bir sorun olduğu görüşünü yayarken İslâmiyet değişen koşullarla zenginleşmeyi red etmemiştir.

İslâmiyetle Hristiyanlık arasında ikinci bir fark ise İslâmiyetin daha başlangıçtan bir Devlet örgütüne sahip oluşudur. İslâmiyet, bir din olarak herhangi bir Devletin himayesinde gelişmemiş, Arabistan yarımadasındaki ilk Müslüman Devlet örneğinde o güne kadar görülen siyasî örgütlenmeleri aşan bir Devlet anlayışının da kurucusu olmuştur. Bu nedenle İslâmiyetin Devlet sorunlarına bakışı Hristiyanlıkta olduğu gibi kendi dışında yabancı bir konuyu ele alış biçiminde olmayacaktır.

İslâmiyetle Hristiyanlık dinlerini ayıran bir başka önemli unsur da İslâmiyetin doğduğu topraklarda gelişmesine karşılık Hristiyanlığın yabancı toplum ve ülkelerin dini şeklini almasıdır.

İslâmiyet ve Hristiyanlık belli dönemlerde toplumların belli sorunlarının yine belli düzeydeki ifadesi olmuştur. İslâmiyet ve Hristiyanlığın eş başlık, din başlığı altında birlikte ele almamıza izin verecek ortak yönleri bulunmaktadır. Ancak bu ortak yönlerin saptanmasında ge-

reğince dikkatli bulunmak zorunluğ u vardır. Hıristiyanlık ve İslâmiyetin kendilerine özgü birer tarihî gelişmenin sonucu olduğunu unutmak bizi yanıltıcı sonuçlara ulaştırabilir: Bugün dini ele alış biçimi de genellikle bu yanıltının sonucu olmaktadır. Dinler, özellikle Hıristiyanlık ve İslâmiyet konusunda bu durum görölmektedir, tarihî oluşumları dışında ele alındıkları zaman toplumlar ve zaman dışında ideal bir din kavramına doğru yönelmiş birer hareket olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu durumda da dinleri değerlendirebilmek için ideal din kavramını çizmek, tanımlamak gerekmektedir.

Dinlerin toplum dışında ve topluma yabancı bir unsur olarak düşünölmesi Batı'da başlayacaktır. Batı dini olarak tarih sahnesinde önemini bulan Hıristiyanlık yeni çağla Batı lehine ortaya çıkan yeni avantajlarla aşılnca Batı insanını tanımlamada bile Hıristiyan kavramlarına baş vurulmaktan vaz geçildi. Ön çizgiye iyi hıristiyan yerine iyi insan, iyi vatandaş geçirildi. Ortaya çıkan yeni koşullardan, Batı kendi lehine gereğince yararlanabilmek için dini, koşulların dışında (bu koşullara cevap veremediği için) soyut ve mutlak bir kavram olarak ele aldı. Hıristiyanlık dininde görölen bazı eğilimler dinlerin mutlak nitelikleri olarak genelleştirildi. Batı düşüncesinin etkinliğı, Batının Yeni Çağdan bu yana dünya egemenliğini de ele geçirmeleri nedeniyle tartışılmaz bir gerçek sayılınca Batının din üzerindeki yargıları genelleştirildi. Hıristiyanlık dininden çıkartılan sonuçlar, ideal din kavramının tanımı sayılarak öbür dinlerin incelenmesinde de ölçü olarak kullanılmıştır. Böyle bir ölçünün kullanılması dinlerde, toplumlar-üstü ve Hıristiyanlıkta en mükemmel bi-

çimini bulan mutlak bir idealin varlığını kabul etmek olmaktadır. Din sosyolojisi, bu görüşün etkisi altında ideal din kavramının eksiksiz tanımını elde edebilmek amacıyla dinin çeşitli yönlerini kendi başlarına ele alıp incelemek yolundadır. Halbuki dinin çeşitli yönlerinin ele alınıp incelenmesinde asıl güdülen amaç, mükemmel bir din modelinin elde edilmesinden çok dinlerin bağlı bulundukları toplumların geçirdikleri çeşitli aşamaların dindeki yansımalarını aramak bizlere konunun aydınlanması bakımından çok daha yardımcı olabilir. Biz de bu nedenle din konusunu ideal bir kavrama göre çeşitli nitelikler bakımından ele almaktansa daha çok dinler tarihini izleyerek açıklamayı tercih ettik.

İslâmiyet konusunda da, İslâmiyetin çeşitli ayrıntıları üzerinde durmak mükemmel bir din modelini kurmaktan çok belli sorunların çeşitli aşamalarda aldığı biçimleri saptayabilmemiz bakımından önemlidir.

Burada da önemli olan, mükemmel din modelinin tanımlanmasından çok söz konusu soruların ortaya çıkarılabilmesidir. Ancak böylece dinin toplum içinde neden olduğu olayları daha iyi anlayabileceğiz. Toplumsal bir olay olarak dini daha iyi değerlendirebileceğiz.

V

SONUÇ YERİNE

Din, gelişmesi boyunca toplum içinde çeşitli görünüşler ve görevler kazanmıştır. Bu çeşitli görev ve görünüşler, dinlerin tanımlarında, bu tanımlarda bütün dinlerde ortak olan yönler aramak zorunluğu sonucu, bir kenara itilebilir. Yine aynı şekilde dinlerin gelişmeleri ve bu gelişmelere yön veren kanunlar açıklanmak istenirken bu gelişmelerde rolü olmayan görünüşleri ihmal edilebilir.

Ancak dinlerin toplum içindeki yerlerinin ya da öbür toplum olaylarıyla ilişkilerinin alabildiğine derinliğine saptanması söz konusu olduğu zaman bu konulara da eğilmek gerekecektir. Bu konular arasında dinin bilimle olan ilişkisi de bulunmaktadır.

Din bugün de bazı sorunlarımızın alanı olarak sayılmaktadır¹. Çoğumuz için yeryüzünün, insanlığın başlangıcı üzerine sorularımızın karşılıkları günümüzde de dinde bulunmaktadır. Dinin bilimle ilişkisi böylece yalnız bilimin doğuş çağlarıyla sınırlanmamakta, günümüze kadar uzanmaktadır.

Dikkat edilirse günümüzde dinin alanı sayılan konular, karşılıkları henüz bilimce doğrulanamayan, bulunamayan sorulardır.

1 ROUSSEAU, Hervé. «Dinler Tarihi», s. 19-23, Gelişim, 1974.

İnsan, yaşantısı boyunca çeşitli ilişkilere girmek, çeşitli işlemleri yürütmek zorundadır. Bu ilişki ve işlemleri başarıyla sürdürebilmek için kendisi ve çevresi üzerinde bir takım bilgilere ihtiyaç duymaktadır. Yine doğa ve toplum içindeki yerini saptayabilmesi ve saptanan bu yerde dengesini koruyabilmesi için aynı zamanda yaşantısının bütünü üzerinde genel bir görüş sahibi olması gerekmektedir².

Bu nedenle insanların bilgileri kendi yaşantı ve ihtiyaçları dışında oluşan bağımsız olaylar değildir. Yine bunun gibi insanların kullandıkları bilgilerin geçerlilik derecesi, o bilgilerden günlük yaşantıda beklenen sonuçların gerçekleşip gerçekleşmemesiyle ölçülür.

İnsanların bilgileri, çevre ve ilişkileri üzerindeki egemenliği ölçüsünde değişecektir. Egemenliğin sınırlı olması yetersiz bilgilerden o anda beklenen sonuçların da sınırlı olmasına yol açtığı için bu bilgiler, bir yerde yeterli sayılabilmektedir.

Yine insan mantığıyla bazı olaylar arasındaki ilişkileri açıklayamamasına karşılık toplumdan aktarılan deneyler sonucu doğada beklenen sonucu elde edebilmektedir. İnsanoğlu aklıyla açıklayamadığı ve toplum geleneklerinden miras aldığı becerilerini genel dünya görüşü içine yerleştirmekte ve böylece bu becerilere sahip çıkmaktadır.

İnsanların içinde bulundukları ilişkiler ve yürütmek zorunda kaldıkları işlemler, giderek çok karmaşık bir ni-

2 MARDİN, Şerif. «Din ve İdeoloji», s. 19-20, A.Ü.S.B.F., 1969.

telik kazanınca bu ilişki ve işlemleri sürdürebilmek için gerekli bilgiler de belli bir değişikliğe uğradı. Bir sınıflama, kanunluluk ve tutarlılığa kavuşarak bilim olma hakkını kazandı³.

Bugün dinin konusu sayılan alanlar, henüz insanlığın egemenlik kuramadığı, etkinlik sağlayamadığı konulardır. Ne günlük yaşantılarındaki deneylerden yeni bilgiler elde edebilmektedirler ve ne de din konusunda ileri sürdükleri görüşleri sınavabilmektedirler. Bu yüzden günümüzde din ile bilim biribirilerinden kesin çizgilerle ayrılmıştır. Din, bilim dışı inançların, aklın doğrulayamadığı ilişkilerin alanı sayılmaktadır⁴.

İlk çağlarda insanların yaşantılarında kullandıkları bilgilerin bütününe yakın bir bölümü günümüz bilim anlayışına uygun olmayan bilgilerdir. Bu nedenle ilkelerde görülen bütün bilgiler dinî sayılacaktır⁵.

Bugün ilk çağlardaki bilim ve din üzerindeki yargılarımız günümüz görüşlerine göre olmaktadır. Belli bir mantık içinde düşünülmedikleri için bu bilgileri bilim dışı saymaktayız. Bilgi olma durumları da inkâr edilemediği

3 Günümüz bilimini niteleyen ana özellikler.. Olayların karmaşıklığı karşısında insanların olayların özünü sezebilmek için koyduğu kriterlerdir. Bu kriterlerin olayların ya da insan mantığının yapısından çıktığı tartışma konusudur.

4 Bugün hristiyan ya da müslüman olmak, başka deyişle Batılı ya da Doğulu olmak kişinin mantıkî çıkarımlarıyla elde ettiği bir sonuç değildir. Tarihi birikimin ürünüdür. Buradan din üzerine eldeki verileri aşan genellemeler yapılmaktadır.

5 Buradan dinin toplum hayatının kaynağı olduğu görüşü.. Ve yine buradan din ve bilimin kaynağı üzerine tartışmalar..

için dinle bir yakınlaştırma aranmaktadır. Ancak ilkelerinde bu bilgiler hakkında aynı yetersizliği duyduklarını düşünmek yanlıştır. Ayrıca insanların yetersiz bilgi sahibi oldukları bütün konuları kutsal saydıkları da tartışma götürür.

İnsanların bilgi eksikliklerini genel dünya görüşleri ile kapatmak istemeleri⁶ ve yine çoğu pratik bilgilerin mantikî çıkarımlardan çok toplumlardan gelenek yoluyla aktarılması başlangıçta bilimle dini birbirine yaklaştırmış ve hatta kaynaştırmıştır. Ancak buradan dinin bilimlerin kaynağı olduğu sonucu çıkarmamız güçtür⁷. Başka bir deyimle din, insanların bilim düzeyine karşılıklar getiremediği sorular alanı değildir. Bilimin gelişmesiyle⁸ din alanının daralması bizde bu izlenimi uyandırmaktadır. Başlangıçta, daha doğru bir deyimle belli dönemlerde bilimin eksikleri karşısında ortaya çıkan boşlukları daha güçlü bir düşünce sistemi olan din tarafından doldurulmuştur ama dinin niteliyici görevi bilimin boşluklarını doldurmak değildir.

Din ile bilim arasında bağlantı kurulmasının neden-

6 Söz konusu durum, bu eksikliğin toplumsal yaşantıda duyulmasıyla ilgilidir. Ancak o zaman genel dünya görüşü bu eksiklikleri doldurmaya koşulmaktadır. Kişisel deneylerde bilgi eksikliği kişinin bilgisizliğini ifade etmekten öteye gitmemiştir.

7 «Issue de la religion, la science...» DURKHEIM, Emile. «Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse - Le Système Totémique en Australie», s. 613, Félix Alcan, 1925.

8 Bilim, çeşitli tarih dönemlerinde büyük aşamalar kaydetmiştir. Günümüzdeki gelişmesinin dinin gerilemesi dönemine rastlaması tarihteki gelişmesini bize unutturmamalıdır.

lerinden birisi de Mısır ve Mezopotamya Devletlerinde görüldüğü gibi bazı eski uygarlıklarda bazı bilimlerin din adamlarının tekelinde kalmış olmasıdır. Bu tekelin açıklanması da dinin kendi yapısında bulunmamaktadır. Bu tekeli açıklayan birinci olay tarihî ve toplumsal koşullar nedeniyle el ve kafa emeğinin birbirinden kopmuş olmasıdır⁹. En önemli olay ise, tekel altına alınan bilgilerin daha çok toplumla ve Devletle ilgili bilgiler olmasıdır. Doğu uygarlıklarının özellikleri sonucu Doğu'da toplumla Devlet'in birbirilerinden koptuğuna değinmiştik. Bu kopuş sonucu Devlet kutsallaşacak ve krallar da Tanrılaşacaklardır. Böylece Devlet görevleri dinî bir nitelik taşıyacaklardır. Kafa ve el emeğinin ayrılması da eklence Devlet ve toplum yönetimi bilgileri, gerçekte Devlet görevlilerinden başka bir şey olmayan ruhban sınıfının elinde toplanmıştır. Bu olay, Doğu tarım uygarlıklarının özelliklerinden doğmuş, kural olmayan bir durumdur. Bu nedenle de aynı olaya bütün dinlerde rastlamamız da söz konusu değildir.

Bu yüzden bilimin gelişmesi sonucu dinin alanının daralmasına bakarak dinin mutlaka olumlu bilimlere karşı olduğu sonucunu çıkaramayız. Önce dinin kapsadığı bilgiler toplumla ilişkilerinden kopuk soyut bilgiler değildir. Din, ancak kendisinde ifadesini bulan toplumla ilgili bazı görüşleri sarsmaya yönelmiş yeni bilgilere karşı çıkmaktadır. Dinin günümüzdeki büyük sarsıntısı bi-

9 Bu kopuş dine baş vurmadan da ekonomik etmenlerle açıklanabilmektedir.

limin yy. ımızda tanıdığı büyük aşamadan çok yeni toplum anlayışlarının giderek güç kazanması sonucudur.

Dini biz toplumların kendilerini tanıma ve tanıtmaya aracı olarak tanımladık. Bu tanıma da dayanarak dinin bilimle ilişkisinden çok dinin ideoloji ile ilişkilerinin incelenmesi, bize dinin özü üzerine daha geçerli bilgiler verecektir.

Dini yine aynı tanıma dayanarak toplum içinde kişinin ya da doğrudan doğruya toplumun kendisi üzerinde bilinçlenmesi ve yeryüzünde kendisine bir yer tayin etmesi olarak belirleyebiliriz.

Bunun en basit örneğini totemlerde göreceğiz. Totem, hem bir yanda toplumun öbür toplumlardan ayrılmasını ve hem de bireyin belli topluma bağlılığını belirleyen bir sembol, bir işaret olmaktadır. Günümüzde de din aynı rolünü sürdürmektedir. Özellikle Yahudilik ve İslâmiyet örneklerinde belli bir dine mensup olmak, bizlere toplum türü, dünyadaki çeşitli ilişkiler içinde belli bir yeri ifade edebilmektedir.

Bu nedenle dini biz, toplumların kimliklerinin bilinçlenmesinin ilk ve çok uzun süre de en eksiksiz biçimi olarak ele alabileceğiz.

Dinler, bütün evrensellik iddialarına ve bütün insanlığı kavramak isteklerine rağmen içinden çıktıkları toplumlara ya da toplum türlerine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. En ilkel dinlere örnek sayılan totemizmin başta gelen belirtisi olarak dıştan evlenme gösterilmektedir. Dıştan evlenme ile totemizm arasında mutlak bir bağlantı olup olmadığı bizim tartışmamız dışındadır. Ancak totemizmle dıştan evlenmenin rastlantı sonucu bile olsa ta-

rihte birlikte görünmeleri, totemizm çizgisine gelen toplulukların dünyayı kendileri ve dış dünya olarak ikiye ayırdıkları sonucunu çıkarabiliriz. Aynı ayırımı İslâmiyet'le «Dar'ül-İslâm» ve «Dar'ül-Harp» olarak ülkelerin ikiye bölünmesinde de görüyoruz.

Toplumların kendi benliklerinin bilincine öbür toplumlarla aralarında olan ayrılıkların farkına varmakla ulaşmaları en olağan yoldur. Ancak bu bilincin aradaki farklılıkların gerçek açıklamalarına dayanmamaları ve dünyanın toplumlarca kendileri ve ötesi olarak ikiye ayrılması bugün din olayı gibi karmaşık bir olayın karşımıza çıkmasına yol açmıştır.

Din; öncelikle bu farklılıkları, bağlı bulunduğu toplumları ifade etmekte ve bu farklılıklara ve bağlı olduğu toplumların benliklerine bir anlam getirmektedir.

Bu durumda belli bir dine bağlı olmak, zorunlu bir takım sonuçları birlikte taşımaktadır. Bu sonuçların başında olaylar karşısında dine bağlı yorum ve tutumlar gelmektedir.

Dinin belirlediği farklılıklar ve anlam vermeye çalıştığı olaylar, toplumsal olaylardır. Bu nedenle olaylara anlam vermede ve yorumlamada görülen özellikler, durumu değerlendirmedeki yetersizlikler kadar önemlidir ve siyasî bir nitelik kazanmaktadır¹⁰.

10 Din, belirttiği toplumsal farklılaşma ve çatışmaları adlarıyla belirlememek bakımından yetersizdir. Ancak bu yetersizlik bir kez saptandıktan sonra din konusunda ilginç olan, araştırılması gereken dinin bu çatışmalara getirdiği yorum ve görüş açısı olmaktadır.

Din, her ne kadar bizlere bugün kulla Tanrı arasında kişisel bir ilişki olarak gösterilmek isteniyorsa da gerçek anlamını ancak kendisine bağlı «cemaat»la bulabilmektedir. Bazı din adamlarının bütün inceliklerine rağmen din ancak büyük halk kitlelerince anlaşılan biçimiyle varolabilmiştir. Sosyoloji de, dinin bu biçimiyle ilgilenmektedir. Din, toplumu ilgilendiren olayların yorumudur ve dolayısıyla konusu siyaset alanına girmektedir. Ancak tarih boyunca siyaset, belli toplum kesimlerinin imtiyazı olarak kalmıştır. Dinin başlıca koşulları arasında «cemaat»in bulunması gerektiği gibi siyaset alanında söz gelişi savaş gibi büyük halk kitlelerinin katkısı gereken konular toplumun bütün kesimlerine, toplumun imtiyazlı kesimlerinin çıkar ve durumları söz konusu edilmeden yaygınlaştırılmaktadır. Bu nedenle din, bir çok suçlamalara uğrayacaktır¹¹. Ancak söz konusu durum dinin kendi özünden gelen bir durum değildir. Toplum ilişkilerinin tarihî koşullar sonucu kazandığı niteliklerin bir ürünüdür. Bu nedenle de toplum yapısını dinin etkisinden kurtarabilmek için ümmet kavramı karşısında ileri sürülen millet kavramı da, en az onun kadar soyut bir kavramdır ve toplumda mevcut imtiyazları en az ümmet yapısı kadar pekiştirmektedir.

Din, toplum olaylarının bir yorumu olması nedeniyle yine aynı olaylar karşısında belli bir tutumu da gerektirmektedir. Bizim burada ilgilendiğimiz, toplumda yay-

11 Bu arada dinin halkların afyonu olduğu, başta gelen suçlamadır.

gın tutumlardır¹². Bu yaygınlık ve zorunluluk, ancak toplumun kendi benliğinin ve genel çıkarlarının söz konusu olduğu alanlarda görülebilir. Başka deyişle din, kişilerin yalnızca özel yaşantılarında kişisel davranışlarını belirlemekle yetinmemektedir¹³. Aynı zamanda kişiye toplum içindeki ilişkilerinde de yol göstermektedir.

Bu durumda bugün dinin toplum içindeki yerini ve görevini nasıl tayin edebiliriz? Bugün de yeryüzünde toplumlar arasında Doğu - Batı ayrımı ve çatışması, Batı örneğinin bütün dünya için tek ve mutlak model olarak gösterilmek istenmesine rağmen mevcuttur ve dinler bu ayrılığı ve bağlı oldukları toplumların bu ayrılık içindeki özelliklerini ifade etmektedir. Dinler ve uygarlıklar arasında, özellikle Doğu uygarlığından Batı uygarlığına geçmeye karar verdikten sonra bir ayırım yapılmaya çalışılmasına rağmen günümüzde İslâmiyet Doğu'nun, Hıristiyanlık ise Batı'nın kimlik ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İdeolojileri toplum ve toplum olayları biliminden ayırmak durumundayız. Çoğu kez birbirileriyle kaynaşmasına ve eş anlama gelmelerine rağmen iki ayrı kavramın bulunması, aralarında belli bir farkın varlığının er açık işaretidir. Bu açıdan biz, ideolojileri belli bir çıkar yönünden toplum olaylarının, yine aynı çıkar yönünden çözümlerini ve takınılması gereken tutumları da içeren

12 Sosyoloji, din konusunda ilgi alanını kişisel inançlara kaydırmamaya özellikle özen göstermek zorundadır.

13 Dinin kişisel davranışlar üzerindeki etkisi, ahlâkın konusu olmaktadır.

yorumlanması olarak tanımlayabiliriz. Bu tanıma göre din de, mükemmel bir ideoloji örneği olmaktadır. Burada karşımıza dinin aşılması sorunu gelmektedir. Dinin, bugün bizde Batıcılışma taraftarları tarafından ileri sürülen görüşlerle aşılması söz konusu olmayacaktır¹⁴. Din, ancak kendi bünyesinde ifade ettiği çelişkilerin çözülmesi ya da daha açık ve geniş bir açıklanması bulunduğu zaman gittikçe az taraftar bulacaktır. Halbuki bugün yeryüzündeki temel Doğu - Batı çatışması bilmezden gelip Batı örneğini ve Batı iç çelişkilerini tarihin ana açıklayıcı nedeni olarak almak, bize dünya sorunları üzerine başta İslâmiyet olmak üzere dinin getirdiği görüş açısından daha dar bir yorum getirmektedir.

Hiç şüphesiz bugün Doğu - Batı çatışmasını bir Haçlı Seferleri anlayışı içinde ele almamıza gerek yoktur. Ancak Doğu - Batı çatışmasına daha zengin, daha geniş bir açıklama getirmek yerine bilmemezlikten gelmek yolu seçildiği sürece din, bütün çabalara rağmen canlılığını sürdürecektir.

Türk tarihinde de İslâmiyet, Türklerin Doğu - Batı çatışmasında yer almasıyla yayılmıştır. Doğu aleminin merkezi olmak söz konusu olduğu sürece ortodoks İslâmiyet'in desteklenmesi görevi yüklenilmiştir. Yönetici kadrolarca Doğu terkedilip Batıya yanaşma söz konusu olunca bu yeni yönelişte hiç bir çıkarı olmayan halk kit-

14 İslâmiyetin çağdaşlaşmaya engel olduğu görüşü.. Çağdaşlaşmaktan Batı taraftarı olmak anlaşılırsa ileri sürülen bu görüş doğrudur.

leleri İslâmiyet'e bağı kalmış, buna karşılık yönetici tabakalar giderek İslâmiyet'ten kopmaya başlamışlardır.

Lâiklik, Batı'da belli tarihî koşulların sonucu ortaya çıkmış bir toplumsal olaydır. Türkiye'de de yine belli koşullarla birlikte karşımıza çıkacaktır. Ancak Batı'da ve Türkiye'de lâiklik ile birlikte görülen tarihî koşullar arasında bir yakınlaştırma, yakıştırma yapmak imkânsızdır. Bu durumda iki değişik sonuç çıkarabiliriz. Ya Batı'da ve Türkiye'de lâiklik, değişik koşulların sonucu olduğu için değişik nitelikler taşıdığı sonucuna varabiliriz. Ve kanımızca da çıkarılması gerekli sonuç budur. Ya da lâikliğin doğuşu sırasında Batı'da ve Doğu'da görülen koşullarla lâikliğin özü arasında doğrudan bir ilişki olmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Böylece lâiklik, kendi başına işleyen ve kendi kanunlarını içinde taşıyan bir kurum olarak ele alınabilecektir. Yurdumuzda böyle bir izlenim geniş ölçüde destek bulmaktadır. Birinci nedeni dinin toplum olaylarının ve tarihin üstünde kutsal bir olay sayılmasıdır. Belli konuları dinin tekelinden çıkarmak istediği için en azından dine karşı olan lâik düşüncenin dine kutsallık niteliğini vermesi ilginçtir. İkinci neden dinin kaçınılmaz olarak akla ve bilime karşı olduğu inancının sonucudur. Akıl ve mantığın kuralları evrensel sayıldığına göre lâiklik de akıl ve mantığın dine karşı kazandığı başarı olarak sayılacaktır. İnsanlar, akıl ve mantıklarıyla en sonunda lâikliğe ulaşacaklardır. Batı, daha ileri bir toplum olması nedeniyle bu sonuca daha önce varmıştır. Lâiklik, özel tarihî koşulların değil akıl ve mantığın evrensel kuralları sonucudur.

Lâiklik konusunu daha iyi anlayabilmek için lâikli-

ğın ilk görüldüğü Batı toplumlarında konumuzun geçirdiği gelişmeler üzerinde kısaca durmakta yarar olacaktır. Böylece lâikliğin ne tür bir toplumsal gelişmenin ürünü olduğunu görebileceğiz. Lâiklik görüşünün Batı'da yaygınlaşmasından hemen önce en acımasız, en katı hoşgörüsüzlüğe rastlıyoruz¹⁵. Batı, bu dönemde kendi kimliğini bilim önünde, maddî güçler önünde sınayabilecek güce ve güvene sahip değildir. Bu nedenle Batı kendi benliğini yıpranmalara karşı koruyabilmek için her türlü çareye baş vuracaktır¹⁶. Toplumsal ve tarihî ilişkilerinden soyutladığımız zaman Batı'da lâiklik, böyle bir dönem sonucu karşımıza çıkmaktadır.

Batı'da lâiklik konusunu daha iyi anlayabilmemiz için Batı'nın başka bir özelliğini de unutmamız gerekmektedir. Batı, kendi benliğini kendi içinden çıkan bir dinle belirtmemiş, belli koşullarda dışardan Hristiyanlığı ithal etmiştir. Bu koşullar değiştiği zaman Batı, dine karşı daha bir kolaylıkla değişik bir tutum takınabilecektir. Değişen koşullar, Batı'nın XIX. yy. başlarından bu yana Doğu üzerinde kurduğu kesin egemenliğidir. Batı, bu egemenliğin kendisine getirdiği güvenle dine artık değişik bir gözle bakabilecektir. Ancak Batı'da lâiklik, hiçte sanıldığıınca kişilerin dinî inançları karşısında bir hoşgörü demek değildir. Lâiklik, Batı'da bazı kurum ve görevlerin ruhban sınıfının elinden alınmasıyla sınırlanmakta-

15 Batı engizisyon mahkemeleri bu hoşgörüsüzlüğün ilk akla gelen örnekleridir.

16 Bu çareler arasında insanların canlı olarak yakılması da bulunmaktadır.

dır. Bizde lâiklik, Tanzimat geleneğiyle geldiği için çeşitli dinler karşısında Devlet'in ve hatta kişilerin hoşgörüsü, tarafsızlığı olarak anlaşılmıştır¹⁷.

Din, toplumlar arası farklılaşmaları belirlemektedir. Ancak bu farklılaşmaların toplumların savaş durumundaki ifadesi olmaktadır¹⁸. Din ve lâiklik konusunda yaptığımız bu kısa ve genel gözlemlerin ışığı altında Batı'nın Doğu'da ve kendi içinde din ve lâiklik konusunda birbirine karşıt yönde izlediği gelişmeyi daha iyi kavrayabileceğiz.

Kapitalizmin kuruluşuyla Batı'nın Doğu'yla kurduğu ilişkiler başlangıçta bir hristiyanlaştırma çabası olarak görülmüştür. Batı'da lâiklik akımı gittikçe taraftar bulmaya başladığı dönemlerde bile Batı'nın Doğu'daki varlığı hristiyan dünya görüşünü, İsa öğretisini yeryüzüne yaymak çabasının bir sonucu sayılacaktır. Hristiyanlık Batı sömürgeciliğinin birinci desteği olacaktır. Ancak Doğu üzerinde kesin bir egemenlik, üstünlük kurulduktan sonra Hristiyanlık davasını, sonucu belli olmayan bir savaş durumunu Doğuya taşımakta Batı'nın hiç bir çıkarı kalmayacaktır¹⁹. Kendi üstünlüğünü Doğu - Batı çatışmasının geçici bir sonucu olarak görülmesini engelle-

17 Tanzimat, hristiyanlara Devlet önünde bazı ayrıcalıkları elde etmeyi amaçladığı için bizde laikliğin bu biçimde anlaşılmasına şaşmamak gerekir.

18 İslâmiyet'te cihad kurumu.. Hristiyanlık da başlangıçta öbür yanağını uzatmayı sağlık verirken Haçlı Seferlerinin başlıca kışkırtıcısı olmuştur.

19 Bu, Batı için kazanılmış bir savaşı yeniden başlatmak olacaktı.

yebilmek için Batı, Doğu ile olan ilişkilerini lâikleştirmeye çalışacaktır. Batı, kendi üstünlüğünü Doğu - Batı çatışmasıyla açıklamak yerine bilimle, akıl ve mantıkla da desteklemeye çalışacaktır²⁰. Doğu, Batı sömürüsüne kendi benliğini dinle belirtip karşı çıkınca dinle bilim birbirine karşıt gösterilmeye çalışıldı²¹. Batı'nın Doğu'daki varlığı bilimsel üstünlüğün sonucu olduğu, Doğu'ya uygarlığı öğreteceği söylenecektir. Başlangıçta Batı'nın varlığı dinî kurumlarca desteklenirken²² bugün lâik kurumlar, başta Birleşmiş Milletler ve örgütleri aynı görevi yükleneceklerdir. Batı propagandası artık dinî misyonlar yerine söz gelişi ekonomik misyonlarca yürütülecektir.

Doğu ile olan ilişkilerinde hristiyanlaştırma çabasından lâikleştirme çabasına yönelen Batı, kendi içinde din aleyhtarlığından hristiyanlaşmaya dönecektir. XIX. yy. ın ikinci yarısından itibaren din aleyhtarlığı büyük ölçüde proletaryaca sürdürülecektir. Sultan Galiev'in Batı proletaryası üzerinde çok ilginç bir gözlemi bulunmaktadır. Sömürgelerin soyulmasında Batı proletaryasının Batı burjuvazi ile çıkar birliği içinde olduğunu Sultan Galiev ileri sürmektedir²³. Gerçekten Doğu karşısında Batı için-

20 Söz konusu Batı bilimi, Batı akli ve Batı mantığıdır.

21 Din ve bilim konusunu bu açıdan yeniden ele almak ve tartışmak gerekir.

22 Yurdumuzu da örnek alırsak başlangıçta Batı, Türkiye'ye papaz okulları, papaz hastaneleri ve din yayıcı misyonerlerle girmeye çalışacaktır.

23 BENNIGSEN, Alexandre - QUELQUEJAY, Chantal. «Les Mouvements Nationaux chez les Musulmans de Russie - Le Sultan-galievisme au Tataristan», s. 177, Mouton, 1960.

de böyle bir çıkar birliği bulunuyorsa bu birlik; «marxiste» analizlerden sonra ancak din birliği, hırıstıyanlıkla dile gelebilecektir.

«Marxisme»in din üzerindeki görüşleri, Batı sömürgeciliğinin Batı'nın işçi sınıfına rağmen yürütülen bir siyaset olduğu varsayımına dayanmaktadır. Batı sömürgeciliğinde burjuvazi proletarya işbirliği gerçekleştirdiği anda sorun XIX. yy. daki sınırları dışına çıkacaktır. Batı, kendi iç çelişkileriyle Doğu - Batı çatışmasını aşamayacaktır. XIX. yy. da sosyalist akımlar, dini ileride cennet vaadiyle bugünkü acıların kabullenmesini öğütlediği için işçi sınıfına bağlı oldukları koşullara direnişini zayıflatmayı amaçlamış bir aldatmaca olarak gösterecektir. Gerçekten de XIX. yy. da Batı işçi sınıfı büyük sıkıntılara katlanmıştır. Ancak bu sıkıntıların karşılığı cenneti öbür dünyada değil günümüzde Doğu sömürsünden pay almakla bu dünyada elde etmiştir. Bu açıdan Batı'da hırıstıyanlık haklı çıkmıştır. Bugün Batı'da işçi sınıfının en savaşıcı kesiminde bile görülen hırıstıyanlaşma, ancak bu açıdan bir açıklığa kavuşabilir.

Batı, kendi içindeki gelişmenin aksine Doğu'da dinsizliği yaymaya çalışıyor. Batı dünya egemenliğinin temeli Doğu'nun denetimine dayanmaktadır. Bu temeli sarsabilecek en büyük güç olarak gösterilen sosyalizmin ana ilkelerinden birisinin Batı eliyle Doğu'ya taşınmak istenmesi ilginçtir (lâiklik).

Dinde yalnızca kişilerin değil toplumların da değerlendirilmesi bulunur. Bir İslâm toplumu, Hırıstıyanlık'ta ya da İslâmiyet'te değişik biçimde değerlendirilecektir. Bu nedenle ne İslâmiyet'in ne de Hırıstıyanlığın özünde

lâiklik yoktur. «Sezar'ın hakkı Sezara, Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya» sözüne dayanarak Hıristiyanlığın özünde lâikliği görmek imkânsızdır. Bilindiği gibi bu sözü Hz. İsa, kışkırtmacıların oyununa gelmemek için söylemiştir²⁴. Hz. İsa'nın bu konudaki gerçek görüşü, iki efendiye birden gereğince hizmet edilemeyeceğidir²⁵. Hıristiyanlık, bu dünya işleriyle İslâmiyet'ten fazla ilgilidir. Tanrı, Hıristiyanlıkta bizzat kendisi yeryüzüne incek kadar insan-oğlunun işleriyle ilgilidir. Lâiklik, şu ya da bu dinin özünde olmaktan çok siyasî gelişmelerin bir sonucudur. Din, toplumların değerlendirilmesi ve toplum bilinci olarak da karşımıza çıkınca Batı, Doğu'nun kimliğini belirleyebilmesini engelleyebilmek için lâikliği ortaya çıkaracaktır.

Bu nedenle Doğu'da, kişiliğini Batı baskısına karşı savunan toplum kesimlerinde lâikliğe karşı bir direnme görülecek ve ancak Batıcılığa taraftarlarında, o da dinsizlik biçiminde lâiklik savunucu bulacaktır.

24 «İsa onların kötülüğünü anlayıp dedi: İkiyüzlüler, niçin beni deniyorsunuz?» (Matta, Bap 22).

25 «Hiç kimse iki efendiye kulluk edemez; çünkü ya birden nefret eder ve ötekini sever, yahut da birini tutar, ötekini hor görür.» (Matta, Bap 6).

EK

**LE BOUDDHISME ET LES ORDRES
MYSTIQUES MUSULMANS
EN ANATOLIE.**

Les vues sur les origines des ordres mystiques et des confréries musulmans en Anatolie sont partagées. Il n'était pas possible jusqu'à maintenant d'obtenir l'unanimité sur le sujet. Il y a avant tout la thèse que M. Köprülü a avancée selon laquelle le chamanisme et l'héritage de l'Asie Centrale de la population turque ont exercé une influence décisive sur le mouvement religieux en Anatolie musulmane¹. M. Köprülü partait d'un souci très légitime de prouver l'originalité de la civilisation Osmanlı². Mais pour autant le problème ne trouve pas une explication satisfaisante. On a aussi parlé du Bouddhisme à propos des ordres mystiques musulmans³. C'est cette opinion que nous voulons discuter ici.

En effet il est facile de constater des ressemblances entre le bouddhisme et les confréries musulmanes et d'établir des analogies. On peut s'efforcer de trouver une influence directe du Bouddhisme sur l'Anatolie par la suite des migrations de la population des steppes de Haute-Asie. Nous laissons trancher la question à des spécialistes s'il y a eu une influence directe. Nous nous contenterons ici de démontrer que s'il y a eu des simili-

tudes c'est parce qu'il y avait des similitudes entre les conditions sociales dans lesquelles ils sont nés et entre les rôles qu'ils ont joué respectivement dans l'histoire des deux péninsules.

Le bouddhisme, dès sa naissance, n'a un sens historique que dans ses rapports avec le brahmanisme. La civilisation indienne présente des analogies avec celles du Proche-Orient à un point de près. Quand en Egypte le Nil et en Mésopotamie l'Euphrate et la Tigre traversent tout le pays et permettent ainsi au paysage humain une unité politique et sociale l'Inde restera morcelée par plus d'une rivière qui interdiront tout système d'irrigation unique: Donc un système politique unique. Ce qui permet la survivance des tribus d'hommes qui sont restés à l'état barbare à côté d'une civilisation brillante d'agriculture. Les problèmes que pose le voisinage des peuples barbares pour les civilisations du Proche-Orient existent au sein même de l'Inde. Cette remarque, trop simple peut-être, nous donne néanmoins la clé de l'épanouissement de deux religions d'importance égale en un seul milieu géographique. Il est vrai qu'aux Indes, *la religion, c'est la projection, en plein ciel théologique, de faits avant tout proprement sociaux*⁴. Le Brahmanisme traduit en des termes théologiques, le modèle de civilisation indienne. Avec les castes il sanctionne l'organisation sociale et économique dans laquelle il a pris naissance. Il y a évidemment les «intouchables»; la population qui n'a pas pu prendre part à la civilisation agricole et sédentaire et qui se traîne à la remorque de celle-ci. Le brahmanisme reconnaît le problème, mais ne le résout pas. Il rejette de son corps

cette population en la classant dans la caste des «intouchables». Les revendications des «intouchables» qui luttaient pour prendre une place dans la société productive, donc prospère, trouvent en revanche un porte-parole chez le Bouddha. *La Voie de Salut, enseignait-il, est ouverte à tous*⁴. Par la Voie de Salut, entendez la richesse d'une civilisation agricole. Nous ne nous abuserons donc pas en définissant le Brahmanisme comme la religion de l'ordre établi, et le Bouddhisme, comme la religion des populations qui en sont restées en marge. Le Bouddhisme a rempli dans l'histoire un rôle spécial. Dans la société indienne, il a été l'instrument de suicide social des populations improductives. Le bouddhisme consacre, en vérité, la situation misérable dans laquelle vivaient les «intouchables» en leur apportant un support moral à leur misère et une explication théologique qui leur permet d'accepter l'ordre social existant.

Les «intouchables» ne disposaient d'aucune base matérielle dans la société sur laquelle ils pourraient créer de nouveaux rapports sociaux. Ce qu'ils pouvaient espérer au plus, était de remplacer la population active en la jetant hors du cycle de la production. Mais les «intouchables» ne se supprimaient pas pour autant. Les anciens producteurs les remplaçaient. Les «intouchables», incapables d'apporter une solution à la contradiction qui existe entre leur misère et la richesse de la civilisation agricole étaient en plus dangereux pour la société. Le bouddhisme a apporté une solution théologique à ce drame, qui opposait la population parasite à des producteurs. C'est seulement *à l'intérieur de l'ordre monastique qu'il est*

venu fonder, le Bouddha a établi la plus profonde égalité sociale, la plus touchante fraternité. Mais, cette révolution se limitait à l'enceinte des couvents. Jamais le Bouddha n'a parlé d'une réforme politique abolissant le système des castes⁴. Pourtant le Bouddhisme s'est développé très vite et a trouvé des milliers d'adhérents chez les «intouchables». La raison est que les conditions nécessaires manquaient pour une véritable révolution et que les «intouchables» étaient obligés de chercher leur Salut dans une révolution purement spirituelle. En plus, l'implantation du Bouddhisme sur le sol indien est facilité, au moins au début, par la tolérance que lui témoignait le Brahmanisme. L'ordre existant ne pouvait que se réjouir de la canalisation de cette force sans direction à une révolution stérile et de voir disciplinés ces causes-troubles dans les ordres monastiques qu'a créé le Bouddhisme. Plusieurs souverains de l'Inde ont fermé les yeux sur le Bouddhisme et les riches donations dont vivaient les monastères bouddhiques provenaient pour la plupart des fois des familles qui étaient restées fidèles au Brahmanisme.

Mais le Bouddhisme, loin d'apporter une solution radicale à des problèmes sociaux, était incapable d'établir une paix sociale durable. Très vite, il s'est montré comme une hérésie en sapant l'autorité de l'Etat dans la société indienne. *Hérésie surtout que d'avoir écarté les notions philosophiques qui allaient servir de base à toute la pensée hindoue⁴.*

Il y a une autre rôle que le Bouddhisme a tenu dans l'histoire que nous verrons rapidement. Il a été un instru-

ment de pénétration dans les civilisations des plaines fluviales en Asie pour les nomades des steppes. En vérité, les nomades de l'Asie Centrale et «l'Intouchable» posent les mêmes problèmes à une civilisation sédentaire d'agriculture. Tous les deux aspirent au partage avec les sédentaires des bienfaits d'une agriculture de haut rendement. Même si elle reste dans un monde spirituel. Une religion qui traduisait ces aspirations, dans les mains des nomades guerriers devenaient un instrument de pénétration aux pays de civilisation. Au nom d'une religion indigène les conquérants étrangers réclamaient leur acceptation: puisque la Voie de Salut était ouverte à tous. Ainsi quand le Bouddhisme perdait audience sur les lieux de sa naissance, les étrangers, en masse, embrassaient cette nouvelle religion.

Aux Indes le brahmanisme est l'expression du seul système économique et social possible. Toute infraction du brahmanisme portait en soi les germes d'un désordre irréparable pour la civilisation indienne. Le Bouddhisme aussi à la dernière épreuve a fait le jeu des puissances étrangères.

Le brahmanisme n'a jamais pu déborder les frontières de l'Inde. La civilisation indienne, se reposant essentiellement sur une agriculture qui dépend du système d'irrigation qui existe dans le pays, était prisonnière du milieu géographique d'où elle est issue. Sans que la même agriculture étende son lieu d'application, la civilisation indienne ne pouvait s'exporter. Elle était le résultat des faits sociaux particuliers et liés à des conditions matérielles précises. Le brahmanisme, tout comme la civilisation

indienne, reste attaché au sol de la péninsule. Il est loin d'être une religion missionnaire, tandis que le bouddhisme devient très vite une religion de dimension asiatique. Si l'effort des Turco-Mongols venus des steppes de l'Asie Centrale a pesé d'une façon déterminante à l'universalisation de cette religion indienne, elle a trouvé aussi, un terrain propice dans ses pays d'adoption. Après les ruines causées par leur conquête, les turco-mongols ne pouvaient prêcher qu'une réconciliation idyllique du bouddhisme. Mais les turco-mongols assimilés très vite aux civilisations devenaient eux-mêmes les grands défenseurs de l'ancienne tradition. De nouveau le brahmanisme ou le taoïsme étaient en honneur et le bouddhisme banni.

L'Islam n'est pas, comme le Brahmanisme, l'expression d'un ordre social bien défini. Mais, il est au contraire une religion issue de la lutte entre l'Orient et l'Occident. Il traduit sur le plan théologique le point de vue de l'Orient dans cette lutte. Ce qui nous explique que l'Islam a pu trouver des adhérents non seulement chez les Arabes mais dans tout l'Orient.

Mais cette expension de l'Islam ne pourra jamais nous permettre de conclure que l'Islam a été une religion missionnaire. Il était issu d'une lutte bien réelle et lui reste attaché. Si nous examinons bien la carte, nous verrons que l'Islam n'a pu s'implanter du Maroc jusqu'à l'Indonésie que dans des pays qui se situent à la marche-frontière de l'Orient et de ce fait des pays qui luttent contre l'Occident et qui ont conscience de cette lutte.

Le Bouddhisme est l'expression d'une impasse sociale. Toute attitude religieuse négative prend vite un ca-

ractère international. L'attitude négative ne permettant nullement à manifester une individualité se perd vite dans l'anonymat des religions internationales. Et les groupes extérieurs aux civilisations, dans leur recherche d'une place dans le monde, exportent avec eux les religions internationales et dans leur effort de briser les cadres existants accentuent le caractère négatif de la religion dont ils étaient les missionnaires.

L'aspect le plus important de l'Islam fût et reste toujours la guerre sainte - Cihad. Cet aspect domine toute la conception islamique de la vie jusqu'à diviser le monde en «dar-ûl harp» et «dar-ûl sulh».

Et l'Islam orthodoxe représente sous cet angle la politique officielle suivie dans la lutte contre l'Occident et les hérésies toute opposition à celle-ci.

Le choix de la politique officielle favorisait naturellement certains groupes politiques à la place des autres.

La défense de l'Orient ne commence pas avec l'Islam. Elle existait déjà bien avant lui. Mais avec l'Islam, les Arabes ont gagné la prépondérance dans la direction de la défense de l'Orient.

L'Iran qui avait joué ce rôle jusqu'à l'arrivée des Arabes, a perdu son importance en Orient.

Au début, les Iraniens ont combattu l'Islam et les Arabes. Mais ils ont perdu la guerre et ils n'ont pas pu empêcher l'invasion par des Arabes des points-clé stratégiques dans la lutte contre l'Occident et l'expansion de l'Islam dans tout l'Orient. Quand l'Islam est devenu le synonyme de l'Orient, il était difficile à l'Iran de rester en dehors du monde islamique; mais il n'a pas renoncé

pour autant à retrouver son importance et son influence en Orient.

L'Iranisme, parmi toutes les oppositions au nouveau système de défense de l'Orient créé par l'apparition de l'Islam, reste le plus sérieux parce qu'il s'appuie à une tradition historique de plusieurs siècles. L'Iran avait possédé son système et était pendant plusieurs siècles à l'avant-garde de l'Orient. Par Conséquent toute opposition à l'orthodoxie s'apparente plus ou moins à l'Iranisme.

Toutes les scissions dans l'Islam trouvent leur point de départ dans la personnalité d'Ali.

Ali lui-même mécontent que le pouvoir est retenu longtemps par des autres groupes a essuyé un échec sur le terrain de combat.

Il devient très vite en Orient le symbole de l'opposition au pouvoir qui échoue dans la tentative de l'accaparer.

Le mythe d'Ali trouve sa légitimité dans la légende de Huseyin qui s'est marié avec une prétendue héritière de l'Empire Iranien.

Le retour de Mehdi nous rappelle que l'opposition n'a pas perdu l'espoir d'obtenir le pouvoir et la lutte continue, même si elle ne prend pas toujours la forme d'une lutte armée.

Quand l'Empire Ottoman a établi sa domination sur l'Orient, pour les populations nomades en Proche-Orient la voie de pénétration aux civilisations sédentaires restait fermée. Et avant que le pouvoir des Osmanlis s'écroule, il n'y avait pas une chance pour eux de participer au par-

tage du sur-plus agricole de celles-ci, en s'engageant à la défense de l'Orient.

Ils étaient en marge des activités productives. Et ils étaient placés à l'arrière des Osmanlı, ce qui leur interdisait le rôle des avant-coureurs de l'Orient. Ils n'avaient aucune chance de dépasser la situation. Ils étaient incapables de proposer une nouvelle solution. Ils ne pouvaient espérer que l'apparition d'un Mehdi. Et en l'attendant ils étaient prêts à commettre les pires trahisons contre l'Osmanlı.

Les hérésies de l'Islam se donnent vite à des activités missionnaires pour réunir tous les mécontents pour briser l'autorité centrale du calife.

Le problème ne se pose pas dans les mêmes termes pour l'Empire Osmanlı. L'Osmanlı ne représente pas un modèle de civilisation agricole comme l'Inde. Il existe en tant que poursuivants d'une politique bien définie: les pays où les rapports du mode de production asiatique dominant, sont privés des moyens d'organiser eux-mêmes la défense militaire de leur civilisation. Telle a été la situation en Proche-Orient depuis les premières apparitions d'une agriculture basée sur un système d'irrigation artificielle. Ce sont toujours les étrangers qui se sont chargés de cette tâche dans les civilisations du type asiatique. L'armée se recrutait presque entièrement de mercenaires étrangers. L'approximité du Proche-Orient à l'Occident et la continuité des luttes entre eux ont permis la création des Etats durables dont le rôle était simplement la défense de l'Orient. L'Assyrie en fût le premier exemple dans l'histoire: Un Etat dont l'industrie était la

guerre, pouvait se constituer uniquement de la faiblesse militaire de l'Orient et de la menace de l'Occident qui pesait sur lui. L'Empire Ottoman fût l'exemple le plus parfait de ces Etats, défenseurs de l'Orient.

L'importance de l'Empire Ottoman ne provenait donc pas d'une activité organisatrice de l'économie dans la société mais de la fonction militaire qu'il remplissait en Proche-Orient. Ainsi l'idéologie officielle de l'Empire Ottoman ne rencontrera pas des contestataires sur le plan économique mais sur le plan politique qu'il fallait suivre dans la lutte menée contre l'Occident. L'Ottoman, avant l'intervention de l'impérialisme occidental, n'a jamais connu une opposition à sa présence dans les pays producteurs qu'il a occupé en Orient et dans les Balkans. C'est en Anatolie seulement que les premières révoltes ont éclaté contre son autorité.

Très vite, l'Empire Ottoman cesse de faire figure de propagateur de l'Islam. *Partout, où les Ottomans étaient, surgissent des marques de conquête et non de conversion. Au-dessus du member de Ste.-Sophie sont suspendus deux drapeaux de soie verte qui symbolisent la soumission du christianisme et du judaïsme. Et le cheik, lorsqu'il vient prêcher son sermon du vendredi, porte devant lui un sabre dégainé en signe de conquête*⁵.

L'Empire Ottoman témoigne la plus grande indulgence envers l'infidèle. L'activité missionnaire si elle avait continué ne relevait pas de son autorité. Ceux qui ont cherché contact avec l'Infidèle et espéraient s'entendre avec lui sur une réforme religieuse ne furent pas les Ottomans orthodoxes mais les sectaires.

La politique que suivait l'Etat Ottoman mettait la population anatolienne à l'écart de la lutte contre l'Occident, et l'Anatolie était, de ce fait, privée des avantages qu'elle pouvait tirer de sa position à l'avant-garde de l'Orient.

Il ne s'agit pas ici de l'Anatolie paysanne, mais tout simplement des nomades qui n'ont pas pu établir leur pouvoir militaire en Proche-Orient et à qui l'existence de l'Etat Ottoman interdisait le pillage des sédentaires.

Comme l'hérésie, l'Empire Ottoman au cours de son histoire a vu s'élever la contestation de l'Anatolie turcomane contre son rôle de défenseur de l'Orient. Cette population, les avant-coureurs de l'Islam, à cause du développement de l'Ottoman dans les Balkans, perdait ce privilège. Pour qu'elle puisse retrouver son prestige dans le monde de l'Islam, il ne lui restait que de renier la qualité de l'Islam aux Ottomans. L'Empire Ottoman ne tenait pas la vraie foi musulmane. Il s'était écarté de l'Islam. Donc il avait perdu la qualité d'un Etat oriental. Ainsi l'orthodoxie musulmane de l'Empire était combattue dans toute l'Anatolie et des différentes sectes étendaient leur autorité presque sur toute la population anatolienne. L'Anatolie nomade, surtout l'est de l'Anatolie se détache de l'Ottoman et est prête à collaborer avec les puissances étrangères pour transformer le pays en un pays de «dâr-ul harp». Ce qui lui aura permis de se donner au pillage des villages paysans, et de se mettre ainsi à l'avant-garde de l'Orient.

Mais incapable de mettre sur pied une politique de rechange qui soit réaliste contre les Ottomans et inca-

pable aussi de chercher son gagne-pain sur la terre inhospitalière de l'Anatolie, la population nomade de l'Anatolie se refermait dans une attitude négative. Et de ce point le mysticisme musulman en Anatolie nous rappellerait le Bouddhisme.

L'Osmanlı a toujours essayé de sédentariser les nomades turcomanes et d'éviter ainsi le conflit. Mais quelquefois le problème dépassait ses moyens: En ce moment, il a été obligé de tolérer les dissidences religieuses et de chercher à établir son contrôle.

Les ordres mystiques ont continué leur carrière pendant tout l'Empire Ottoman. La Porte, chez les Ottomans est responsable du bon ordre des affaires et de pourvoir les nécessités des pauvres gens. Les ordres mystiques subsisteraient chez les Ottomans pourvu qu'ils remplissent certaines conditions. Les adeptes des ordres mystiques doivent avoir conscience qu'ils sont improductifs et de là, ils doivent se contenter d'avec très peu. Leur philosophie tolérée est un manteau de laine et une bouchée de pain. Il faut encore qu'ils acceptent de s'isoler du monde dans des sortes de monastères. L'Etat Ottoman au début se charge de doter ces monastères d'un capital. Mais ce capital doit se transformer en un capital de roulement et les monastères doivent se suffire à eux-mêmes, les adeptes se donnant aux travaux quotidiens ne sont plus ainsi une charge pour la société.

Le Bouddhisme, issu du Brahmanisme lui reste malgré tout, lié avec des attaches solides. Il devient difficile de les distinguer. Il va plutôt jusqu'à renier l'existence d'un Dieu que de s'organiser comme une religion

nouvelle et originale. Le mysticisme en Anatolie est de son côté un mouvement authentiquement musulman. Il se développe en marge de l'orthodoxie, parfois contre elle mais ne rompt jamais avec elle.

Les «intouchables» ne pourraient espérer leur Salut que dans le cadre d'une civilisation du mode de production asiatique. Leur idéal resta toujours celui du Brahmanisme. Ils ne proposèrent pas un nouveau système social, mais réclamèrent simplement leur acceptation. La population anatolienne ne voulait au fond que suivre la même politique que les Osmanlis, mais cette fois-ci à leur compte. Il était difficile à tous les deux de se détacher complètement de l'idéal présenté par l'ordre existant.

Le Bouddhisme trouve une chance de se transformer en une religion indépendante. Mais nous ne sommes plus aux Indes mais dans les Etats de l'Asie Centrale. Bien qu'ils soient tournés vers l'Inde, les Etats de l'Asie Centrale constituent des sociétés de caractéristiques bien différents. Pourtant les contestataires de l'Empire Ottoman, où qu'ils se trouvaient, étaient obligés de reconstituer son modèle. L'Iran aussi ne fut tout simplement qu'une mauvaise copie de l'Ottoman. Il ne pouvait jamais rompre définitivement avec le Proche-Orient. Ce qu'il lui aurait interdit le rôle auquel il aspirait: le défenseur de l'Orient.

Tous les deux ne disposant d'aucune base matérielle dans la société se sont dirigés vers une soumission devant le décret divin. Inutiles dans la vie, ils se donnent volontairement à la mort: Tous les deux mouvements religieux cherchent dépouiller ses adeptes de toute attache sensible et transformer en esprit. La pauvreté devient une vertu.

Le bouddhisme et les ordres mystiques en Anatolie étaient tous les deux des religions anti-Etat. Ils avaient le caractère missionnaire. Leur monastère fut un moyen de contrôle de l'Etat sur les fainéants de la population ou un noyau de trahison quand ce contrôle se lâchait.

S'il y a eu ces ressemblances, il faut chercher la raison, à notre avis, plutôt dans l'identité du rôle qu'ils ont joué dans leur pays que dans une influence directe du bouddhisme sur l'Anatolie.

1 KÖPRÜLÜ, Fuad «Influence du Chamanisme Turco-Mongol Sur les Ordres Mystiques Musulmans».

2 KÖPRÜLÜ, Fuad «Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar».

3 GÖLPINARLI, Abdülbaki «Tasavvuf».

4 GROUSSET, René - DENIKER, George «La Face de l'Asie».

5 YOUNG, Georges «Constantinople, des Origines à Nos Jours».